

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúráról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Böröczki Tamás
Tamás Ábel
Vámos Péter
Vér Ádám

OLVASÓSZERKESZTŐ

Götz Andrea

A SZERKESZTŐSÉG CÍME

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: okorcikk@gmail.com
okorportal.hu

MEGRENDELHETŐ A SZERKESZTŐSÉG CÍMÉN

VAGY AZ ALÁBBI EMAIL-CÍMEN:
esztari.reka@gmail.com

Egy szám ára 1600 Ft,
az éves előfizetés ára
2013-ban 4000 Ft

Kiadja

a Gondolat Kiadó

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: info@gondolatkiado.hu

Tördelő Lipót Éva

Nyomtatás és kötészet
OOK-Press Kft.

Felelős vezető Szathmáry Attila

ISSN 1589-2700

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta

Tartalom

PAIDEIA

Tanulmányok

Raffaella Cribiore	Görög nyelvű oktatás a hellénisztikus és római kori Egyiptomban: a tanárok és kötelességeik	3
Németh György	A hellénisztikus kori alapítványi iskolák	17
Veres Máté	Platón Akadémiája	24
Szekeres Csilla	A római politikai elit jogi és filozófiai képzése a köztársaságkorban	36
Csehy Zoltán	Manto az iskolában Közelítések Poliziano didaktikus eposzához	43
Polgár Anikó	A tanár iróniája Költészet és didaktika Devecseri Gábor Horatiushoz írt levelében	49

Régészet

Szabó Csaba	Sziklából újraszületett A nemzetközi Mithras-kutatás legújabb eredményei	54
Magyar Zsolt	Késő kelta és római kori bennszülött telep a Bátaszék–Körtvélyes-dűlőben	61

Múzeum

Egedi Barbara	A Szépművészeti Múzeum újrendezett egyiptomi kiállítása	69
Hárshegyi Piroska	Africa és Ifriqiya között – Késő ókori kerámia Tunéziából	75

Könyvek

	<i>Szemtanúk a trójai háborúról. Kréai Dictys, Frígiai Dares és Philoztratosz szövegei</i> (Kozák Dániel)	78
--	---	----

A címlapon: Olvasó lány bronzszobra. Hellénisztikus előképek alapján készült római kori másolat, Kr. u. 1. század. Párizs, Cabinet des Médailles (a kép forrása: <http://en.wikipedia.org>, Marie-Lan Nguyen [User: Jastrow])

A címlap belső oldalán: Távolugró atléta edzőjével egy athéni vörösalakos pelikén. A Villa Giulia-festő munkája, Kr. e. 460-450 körül. Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény (Rázsó András felvétele)

A hátsó borító belső oldalán: Istennő fából faragott, festett szobrának részlete, Kr. e. 1295–1069. Szépművészeti Múzeum, Egyiptomi Gyűjtemény (Szesztay Csanád felvétele) – lásd a cikket a 69. oldalon

A hátsó borítón: Hathor-papnő homokkőből faragott szobrának töredéke, Kr. e. 13. század. Szépművészeti Múzeum, Egyiptomi Gyűjtemény (Szesztay Csanád felvétele) – lásd a cikket a 69. oldalon

Kedves Olvasónk!

2014-ben lapunk immár tizenharmadik évfolyamát kezdi. A 2013-as utolsó szám megjelenésekor szeretnénk megköszönni Önnek azt a támogatást, amelyet akár rendszeres előfizetőként, akár az *Ókor* folyóirat egy-egy számának vagy évfolyamának megvásárlásával nyújtott a lap megjelenéséhez – s egyúttal szeretnénk arra kérni, hogy amennyiben lehetősége van rá, előzetesen rendelje meg 2014-re is a lapot. Ehhez röviden a következő szempontokat szeretnénk a figyelmébe ajánlani.

Az előfizetések után befolyt összeg az *Ókor* Kulturális Közhasznú Alapítvány számlájára kerül, és teljes egészében a lap megjelentetéséhez és népszerűsítéséhez kapcsolódó költségek (szerkesztés, nyomdai előállítás, lapbemutatók) fedezésére szolgál. Előfizetésével ezért közvetlenül hozzájárul a lap fennmaradásához, s ahhoz, hogy az *Ókor* továbbra is a megszokott formában és minőségben jelenhessen meg.

Az *Ókor* egyes számai ugyan hozzáférhetők a lapterjesztésben és bizonyos könyvesboltokban is (így például egészen biztosan kaphatók a Gondolat Könyvesházban), de legegyszerűbben úgy jut el Önhöz a lap, ha megrendeli. Ebben az esetben a megjelenéssel egyidejűleg postázzuk Önnek az egyes lapszámokat.

Az előfizetés éves díja 2014-ben *változatlanul 4000 forint*, amely magában foglalja a belöldi postaköltséget is. Ez igen jelentős kedvezményt jelent a négy szám (példányonként 1600 forintra rúgó) bolti árához képest. (A külföldi előfizetés feltételeiről kérjük, érdeklődjön e-mailben, telefonon vagy a szerkesztőség címére küldött levélben.)

Ha tehát szeretne előfizetni az *Ókorra*, kérjük, hogy alább megadott elérhetőségeink valamelyikén jelezze előfizetési szándékát, és munkatársunk egy-két napon belül felveszi Önnel a kapcsolatot.

E-mail előfizetőknek: esztari.reka@gmail.com

Telefón: +36205181458

Postacím: Ókor Szerkesztőség / Gondolat Kiadó, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Amennyiben *átutalással* egyenlítené ki az előfizetési díjat, alapítványunk számlaszáma a következő (kérjük, ha új előfizetőnk, előzetesen ebben az esetben is adja meg nevét, postai/számlázási címét és a rendelésre vonatkozó adatokat):

Ókor Kulturális Közhasznú Alapítvány

Adószám: 18254077-1-43

Számlaszám: 12011148-00113515-00100003

Amennyiben az Ön számára a *csekkes befizetés* megfelelőbb, kérjük, jelezze erre vonatkozó igényét. Az adatok feldolgozása után a választott fizetési módtól függően postai csekket vagy átutalási számlát küldünk a megadott címre. Az előfizetési lehetőségek bármelyikén az *Ókor* korábbi számai is megrendelhetők (a 2005/4. számtól kezdődően), teljes évfolyam megrendelése estén további kedvezménnyel.

Az *Ókor*ról (újabb és régebbi számainkról, szerzőknek szóló kéréseinkről, a megrendelés lehetőségeiről, elérhetőségeinkről, valamint friss ókortudományi hírekről és eseményekről) minden információt megtalál a megújult Ókorportálon: <http://okorportal.hu/>

A lap 2014-ben is négy alkalommal jelentkezik majd két tematikus és két nem tematikus szám formájában (a tematikus számok témája a *Város*, illetve az *Állat* lesz; bővebben lásd a 80. oldalt). A tervezett megjelenési időpontok: április, június, szeptember és december.

Kérjük, maradjon 2014-ben is az *Ókor* olvasója!

A szerkesztőség

Raffaella Cribiore klasszika-filológus, a New York University professzora (Department of Classics). Kutatási területe az antik oktatás története, a papirologia és az antik rétorika.

Görög nyelvű oktatás a hellénisztikus és római kori Egyiptomban: a tanárok és kötelességeik

Raffaella Cribiore

A Lukianos dialógusának (*Hermetimos, avagy a filozófiai irányzatokról*) bevezetőjében említett Hermetimos haladó diák, aki keményen küzd, hogy megmássza a tanulás meredek hegyét. Ám bús vallomásában elárulja, hogy bizony segítségre van szüksége: még mindig csak a hegy lábánál jár, mert az út nehéz és csúszós. Barátja, Lykinos azonban előáll egy megoldással, hogy Hermetimosnak ne kelljen többé aggódnia: kérjen segítséget tanárától. Sőt, ami még jobb:

Mestered minden bizonnyal alkalmas lesz erre a szerepre; tekintve, hogy ő már réges-rég fenn van – akárcsak Homéros Zeusa az aranyláncot –, leereszti majd hozzád szavait, felhúzza velük, és magához meg a tökéletességhez emel majd.¹

Az idők során a tanárok mindig, az oktatás minden szintjén döntő szerepet játszottak a diákok „hegymászásában”. De vajon mindig is ilyen segítőkész személyek voltak, akik, ha hatalmi pozícióba kerültek, ismereteik titkait bőkezűen megosztották tanítványaikkal? A Homéros által említett aranykötél motívuma nem éppen megnyugtató, sőt éppenséggel nagyon is fenyegető. Az *Ilias*ból idézett versben Zeus azzal fenyegeti az isteneket, hogy ha nem engedelmessé válnak neki, lehajítja őket az alvilágba. De ha egy aranykötélen próbálnának visszamászni az Olymposra, ő könnyedén megrázza és felrántja a kötelet, a rajta csimpaszkodókat és velük a szárazföldet és a tengert, hogy aztán minden a semmiben lengedezzen. Lukianos a jelek szerint pontosan tudta, hogy a tusakodás a legkevésbé sem idegen az oktatás világától.

Az alábbiakban az lesz a legfőbb törekvésem, hogy – a hellénisztikus Egyiptom dokumentumait egységes képbe foglalva – megvizsgáljam azokat a forrásokat, amelyek a tanárokról, valamint társadalmi és gazdasági pozícióikra vonatkoznak. Egy ókori diák jó néhány tanárral összeakadt tanulmányai során. Míg a fiúk és lányok tudományos és a közérkölcöskre vonatkozó oktatása tutorok, *paidagógosok* feladata volt a kisgyermekkorától egészen a pubertásig, a betűvetés és az irodalom tudományát mások, irodalomtanárok és rétorok felügyelték. Az oktatás folyamata és a tanárok pozíciói a görög–római világ egészében egyszerű, hierarchikus struktúrába szerveződtek. De, ahogy könyvem első fejezetéből is kiderül, az egyes tanulási fázisokat felügyelő oktatók kijelölése során nem mindig ugyanaz az elv érvényesült. A tanulmányok három, egymástól jól elkülöníthető szintje közötti határvonal időnként elmosódott, és megesett, hogy egyazon tanár több fázisért is felelős volt. A papiroszokban minden egyes tanulmányi szint oktatói megtalálhatók, egyeseket még név szerint is azonosítani lehet. De nem mindannyian voltak férfiak; a nyolcvanhét tanár között, akiket a papiroszokból ismerünk, nyolc nőt találunk.² Ám az utalások sajnos nagyon keveset vagy egyáltalán semmit nem árulnak el a tanárok oktatási tevékenységéről. A nevek adónyilvántartásokból, nem részletezett bizonylatokból, adásvételi szerződésekből vagy a tanárok társadalomban betöltött szerepét legalább némileg megvilágító számlákból származnak. Ám egy olyan társadalomban, ahol sokaknak egyáltalán semmilyen hozzáférése nem volt az írásos kultúrához, a tanárok társadalmi szerepének feltérképezésében sokkal több segítséget nyújtanak azok a dokumentumok,

amelyekben jegyzőként vagy írástudatlan emberek aláíróiként szerepelnek.³ A társadalomban betöltött szerepük a legjobban akkor körvonalazódik, amikor magánlevelekben vagy – ritkábban – kérvényekben jelennek meg.

Ez a fejezet impliciten egy olyan kérdéskört is érint, amelyvel részleteiben csak a könyv utolsó részében foglalkozom, de amelyet már most érdemes figyelembe venni. Ide olyan kérdések tartoznak, mint az ókori oktatók hatalmi helyzete, e hatalom korlátai, e hatalom hatásai a tanár-diák viszonyra, illetve annak vizsgálata, hogy mi volt a tanulmányok révén a diákok felé közvetített legfontosabb üzenet. A hatalmi viszonyok – azáltal, hogy mindig is kulcsszerepet játszottak az egyes emberek átalakulási folyamatát magában foglaló oktatási tevékenységben – a pedagógiai gyakorlatok téren és időn átívelő folytonosságának látszatát keltették.⁴ Az oktatók autoritása természetes módon fakad abból, hogy ők a tudás birtokosai. A tanárok jogát a diákok felügyeletére, értékelésére, illetve az oktatásból való kizárására hagyományosan az oktatási tevékenység részének tekintik. A tanárok hatalmi pozícióját ostromozó hatvanas évekbeli oktatáspolitikai után egyesek manapság ismét arra törekednek, hogy – az oktatási felelősség hangsúlyozása és munkájuk ellenőrzése mellett – felélesszék az oktatók hagyományos imázsát és a pedagógiai autoritás modelljét. Az erkölcsi hév és a nosztalgia megkísérli feleleveníteni azokat az időket, amikor a tanulás még pontosan annyit jelentett, hogy a diákok azt teszik, amit a tanár mond, és csöndben hallgatják, ahogy a tanár megosztja velük tudását.⁵ Az ókori oktatásban, amely szisztematikus szabályok összegyűjtéséből és rendszerezéséből állt, a tanár azt a személyt jelentette, aki rendelkezik a kulccsal e szabályok némelyike vagy akár mindegyike értelmezéséhez. Ám, ahogy minden más korban, a tanárok az antikvitásban sem csak osztályozáson, értékelésen, felügyeleten és fegyelmezésen keresztül fejezték ki autoritásukat, hanem olykor finomabb módon is, például dicsérettel és jutalmazással. A tanárok és a szülők erőteljes kontrollja közé szorult ókori diákok bizonyos értelemben áldozatai voltak a rendszernek. Persze ezt a képet is érdemes némileg árnyalni. A diákok nem pusztán magatehetetlen áldozatok voltak; az oktatás révén el is sajátítottak hatalmi mechanizmusokat, és megtanulták, miként lehetnek maguk is részei ezeknek. A maguk körül tapasztalt hatalmi viszonyok utánzásával akaratlanul is elsajátították, miként felügyelhetik egymást. A tanároknak pedig, akik úgymond „a hegy tetejéről” fejtették ki hatalmukat a diákok fölött, meg kellett birkózniuk a szülői felügyelet, a bizonytalan állás és a kiszámíthatatlan gazdasági körülmények hatásaival.

Oktatás családon belül és kívül: a *paidagógos*

A *paidagógosok* először akkor vették magukra a gyermeknevelés felelősségét, amikor a kicsinyek elhagyták dadáik karjait. Az ifjú fiú- és lánygyermek, illetve az otthonuktól távol tanuló kamasz fiúk esetében a *paidagógosok* hatalma lényegében a szülők hatalmát helyettesítette. Ám amikor a *paidagógosok* nem álltak a családok közvetlen irányítása alatt, hatalomgyakorlásuk köre kiterjedt, és maga a hatalomgyakorlás is önállóbbá vált. Bár a *paidagógosok* legtöbbször felső középosztálybeli családok alkalmazásában álltak, Rómában megesett,

hogy más társadalmi rétegek is igénybe vették szolgálataikat.⁶ A klasszikus és hellénisztikus kor vázái és terrakottái a *paidagógos* legtöbbször öreg, szakállas férfiként ábrázolják, aki ifjú tanítványával könyvet olvas, vagy iskolába kíséri őt.⁷ A római világ epigráfiai leletanyagának tanúsága alapján gyakran megessett, hogy a *paidagógosok* lányokat is felügyeltek, ám maguk a *paidagógosok* szinte kivétel nélkül férfiak voltak. Egy papiruszon azonban utalás található egy női *paidagógosra* is.⁸ A római kori Oxyrhynchosból származik az a kérvény, amelyet egy Peina nevű fiatal rabszolgánról lányként gondoskodó és őt oktató nő adott be. A kérvény beszámol róla, hogy amikor a lány – *paidagógos*, egy szabadosnő társaságában – éppen zeneórára és más képzésekre (*mathémata*) sietett, egy számaron lovagló ember elgázolta, és mindkét keze gyógyíthatatlan sérüléseket szenvedett.

Bár a történészek hajlamosak a *paidagógosok* szerepét a kisgyerekekre való felügyelettel azonosítani,⁹ feladataik messze túlmutattak ezen. Szerepet játszottak a diákok és családjaik közötti közvetítésben, felügyelték a tanulási folyamatokat, és tanulmányaik során egyfajta egyensúlyt és folytonosságot biztosítottak a fiúgyermekeknek. Ugyan a papiruszok *paidagógosokra* vonatkozó megjegyzéseinek legtöbbje nem szolgál részletes információkkal, azt ékesen bizonyítják, hogy ezek az oktatók a családok igényeit szolgálták ki a hellénisztikus kori Egyiptomban. Egyes papiruszok részletesebben is megvilágítják a *paidagógosok* szerepét a felső középosztálybeli ifjak életében.

A Kr. e. 3. században élt Ptolemaios Philadelphos király pénzügyminisztere, Apollónios alkalmazottja, egy bizonyos Zénón, aki gondoskodott öccse, Ephramostos neveléséről. Az ifjút, aki alapos oktatásban részesült Alexandriában,¹⁰ *paidagógos*, Styra később sem hagyta magára, hanem amikor a fiú felnőtt, követte Philadelphiába.¹¹ Egy másik dokumentum, egy papiruszlevél őrzi egy római kori édesanya levelét fiához, Ptolemaioshoz, amelyben a *paidagógos* szolgálai származásáról esik szó:¹²

*Kérlek, ne habozz szót ejteni róla, ha bármire szükséged van. Nagyon elszomorodtam, amikor kathégétésünk, Diogenés lánya hírt adott apja távozásáról. Biztam benne, hogy legjobb képességei szerint fog gondoskodni rólad. Gondot fordítottam rá, hogy írjak neki és megérdeklődjem, mit olvasol. Azt mondta, már a hatodik könyvnél tartasz. Hosszsan beszámolt *paidagógosodról* is. Most tehát, fiam, rád és *paidagógosodra* hárul a feladat, hogy megfelelő tanárt találjatok... Üdvözlöm nagyérdemű *paidagógosodat*, Eróst.*

Oxyrhynchosban Ptolemaios középfokú oktatásban vett részt. Éppen az *Ilias* VI. könyvét olvasta,¹³ amikor tanára, egy vándoroktató elhatározta, hogy távozik a városból.¹⁴ Talán épp azért döntött így, hogy Alexandriában jövedelmezőbb állást találjon. Erős bizonyára már jó ideje Ptolemaios családjának alkalmazásában állt, és talán épp ő tanította meg az alapokat a fiúnak. De most, hogy Ptolemaios felcseperedett, vajon mi volt pontosan a *paidagógos* feladata?

Az irodalmi és epigráfiai források azzal segíthetnek e levél háttérének megértésében, hogy illusztrálják: a *paidagógosok* közel sem veszítették el jelentőségüket, miután egy tanítványuk felcseperedett. Sőt, éppenséggel központi szerepet kap-

tak. A Kr. u. 4. században Iulianus római császár *Misopogón* (351a) című művében ékes leírást hagyott hátra *paidagógosa*, Mardonios karakteréről. Mardonios nem csupán az etikett finomságaira tanította meg Iulianust, például arra, hogy az utcán járva hajtsa le a fejét (ez volt a gyermekek szerénységének egyik ismérve),¹⁵ de oktatói szerepet is magára vállalt mellette. Amikor arról próbálta meggyőzni védencét, hogy ne látogassa a színházi előadásokat és látványosságokat, amelyek oly népszerűek voltak Iulianus barátai között, mindig Homérosztól vett idézetekkel érvelt:

Kedveled a lóversenyeket? Homéros egyet nagyon is részletesen bemutat. Fogd a könyvet, és nézz utána! Azt hallod, hogy a barátaid pantomimtáncosokról fecsegnek? Hagyd csak, hadd csinálják! A phaiák ifjak tánca sokkal férfiasabb!

És így tovább. Mardonios otthon volt a filozófiában is, és Iulianust Platón, Sókratés, Aristotelés és Theophrastos szeretetére nevelte.

Elsősorban Libanios világitja meg számunkra, hogy egy-egy messziről érkező diákjára esetenként milyen hatalmas befolyással bírt *paidagógosa*.¹⁶ Libanios legtöbbször, bár nem mindig, jó szívvvel viseltetett a *paidagógosok* iránt. Egy hosszú levélben, amelyben egy diákja, Tirianos tanulmányairól számol be apjának, Libanios dicséri Marcellust, a fiú *paidagógosát*, aki úgy követte a diákot, akár egy árnyék, és mindig serkentette benne a tanulás szeretetét (*Ep.* 44). Az 58. beszédet pedig teljes egészében azért írta Libanios, hogy megdorgáljon néhány diákot, akik korábban szőnyegbe csavarva hajigáltak egy *paidagógost*. Az ideális *paidagógos* „a fiatalság virágának védelmezője”, aki, „akár egy kutya, amely farkast látott”, megóvjá az ifjakat a szeretőtől és az erkölcstelenségektől (7). Ám a *paidagógosok* feladata túlmutatott az erkölcsi iránymutatáson. Amikor déltájban véget értek az órák, a *paidagógosok* dolga volt segíteni az ifjaknak a házi feladat megoldásában, a memoriterek megtanulásában és további feladatok kijelölésében (9). De a *paidagógosok* nem csak védenek tanulmányi előmenetelében volt kulcsszerepük. Ha növendékük elégedetlen volt oktatójával, vagy az oktató más városba költözött, a *paidagógosok* segíteniük kellett új tanárt keresni. Ez kényes feladat volt, melynek kapcsán Libanios ellentmondásos érzései is felszínre kerülnek. Úgy vélekedett, bizonyos *paidagógosok* visszaélnék befolyásukkal: arra kényszerítik a tanárokat, hogy meghívják őket vacsorára; hogy saját padot kapjanak a tanteremben,¹⁷ sőt, esetenként még azzal is megfenyegették a tanárokat, hogy ha nem fizetik le őket, más iskolába viszik védenceiket (*Or.* 34. 30).

Erős, a *paidagógos* tehát hatalmi pozícióban volt Oxyrhynchosban; Ptolemaios anyja, aki az ifjú szülőfaluában élt, csak levelek révén közvetíthette akaratát. Miután az ifjak elhagyták otthonukat, hogy magasabb fokú oktatásban részesüljenek, a szülők csak azokból a hírekből tájékozódhattak, amelyek gyermekeiktől jutottak el hozzájuk, ezért kénytelenek voltak biztosítékokra támaszkodni. Egy másik levélből kiderül, hogy Theón, „a Nílus főpapja” elküldte fiát, Neilost és az egyik fivérét, hogy Alexandriában tanuljanak. A gyermekekkel tartott két rabszolga: egy Isidóros nevű *paidagógos* és egy másik, akinek az volt a dolga, hogy bérért dolgozva megteremtse a fiúk kiadásait fedező összeget.¹⁸ Amikor ez utóbbi rabszolga gon-

dokat kezdett okozni, Isidóros megláncolta, az ifjaknak pedig segített átvészelni a nehézségeket. Az előkelő családok számára, amelyek megengedhették maguknak, hogy gyermekeiket olyan helyre küldjék tanulni, ahol jobb oktatásban részesülhettek, a *paidagógosok* biztosítékot jelenthettek arra, hogy az ifjak ne szenvedjenek hiányt semmiben. De persze nem mindig így történt. A családok közvetlen ellenőrzése híján az is megessett, hogy a *paidagógosok* visszaéltek hatalmukkal, és zsarnoki uralmat gyakoroltak a fiatalok fölött.

Az első kör tanárai: az alapfokú tanítók

Bár a *paidagógosok* olykor felbecsülhetetlen hatást gyakoroltak az általuk felügyelt gyermekek és fiatalok jellemére, szellemi fejlődésére, azért mégiscsak a családhoz tartoztak. A tanítványok által megismert első olyan oktatók, akik nem kapcsolódtak közvetlenül a családi körhöz, az alapfokú oktatók voltak – vagy legalábbis olyan tanárok, akik ebben a szerepben tevékenykedtek.¹⁹ Ezen a ponton mind az oktatás céljai, mind a tanítványok eredményei szerények voltak,²⁰ ám egy olyan társadalomban, ahol az emberek nagy része nem tudott írni és olvasni, az alapfokú oktatóknak fontos szerepe volt. Elvégre ők olyan ismeretekkel látták el tanítványaikat, amelyekkel azok bizonyos fokú megbecsülést szerezhettek, s amelyek gyakorlati hasznát is hozhattak számukra. Bár a papiruszok között az e tanárokról (*didaskaloi*) vonatkozó utalások nagy része mindenképpen alapfokú oktatókra vonatkozik, e források jelentőségének megítélése nem mindig könnyű. Az áttekintés előfeltétele az Egyiptomban és azon kívül, az alapfokú oktatás résztvevőire használt terminológia pontos feltérképezése. A görögül beszélő *oikumenében* számos kifejezés jelentett alapfokú oktatót: *grammatistés*, *grammatodidaskalos*, valamint *didaskalos*. Az első terminus – talán éppen azért, mert félreérthető – egyáltalán nem volt használatos Egyiptomban, és a másik kettő jelentősége sem minden esetben egyértelmű.²¹ Így van ez például két Ptolemaios kori papirusz esetében is (Kr. e. 2. század), amelyekben a *grammatodidaskalos* kifejezés, amely szó szerint leírja az alapfokú oktatás tanárainak feladatát, démotikus szövegek írásával foglalkozó egyiptomi írnokokra vonatkozik, akik talán betöltötték valamiféle tanári tisztséget egy írnokiskolában,²² de semmiképpen nem tartoztak a görög oktatás világához. Az általános értelmű *didaskalos* („tanár”) megnevezés pedig kimondottan bizonytalan, mert olyan személyekre is vonatkozhatott, akik ifjú inasokat vettek maguk mellé, és valamilyen szakmát tanítottak nekik. Az efféle „tanárok” semmiféle honoráriumban nem részesültek, mert hasznát húzták inasaik munkájából.²³ Az inasok olyan alsóbb társadalmi rétegekből származtak, amelyeknek tagjai nem részesültek klasszikus oktatásban. Inaskodásuk idején aztán elsajátították azokat a szerepeket, amelyeket később, a dolgozó társadalomban betöltöttek. Fontos megemlíteni, hogy amikor a *didaskalos* szót ebben az értelemben használják, a jelentést mindig pontosítja valamely, az adott szakmára utaló kifejezés (például takács, fodrász). A papiruszok olykor nőket is „tanárként” említenek. Esetenként a *didaskalos* szót látják el nőnemű névelővel (*hé didaskalos*, „tanárnő”), máskor a szó hasonló jelentésű variánsait használják (úgy mint *deskalé*, *hé deskalos*). E szófordulatok részletes tanulmányozást igényelnek, amely-

re könyvem 3. fejezetében keríték sort. Ehelyütt legyen elég annyi, hogy bár a kifejezések legtöbbször szélesebb kontextus nélkül jelennek meg, valószínűsíthető, hogy az említett női tanárok kizárólag alapfokú oktatásban vettek részt. De mivel már az is ellentmondásos lehet, ha az egyszerű *didaskalost* használjuk egy férfire (hiszen a kifejezés különböző szintű oktatókra utalhat), érdemes minden egyes előfordulást külön-külön megvizsgálnunk.

Egy alexandriai üzletember, bizonyos Zénón iratai között találunk olyan leveleket, amelyek megfelelően példázzák mondanivalómat.²⁴ A levelek a Kr. e. 257–256-os évekből származnak. Ekkoriban Zénón Alexandriában lakott, bár gyakran utazgatott föl-le az országban. Zénónt egy alexandriai barátja, Hieroklés rendszeresen tájékoztatta arról, hogyan alakulnak üzleti ügyei a metropoliszban. Hieroklés küldte azt a részleteiben megmaradt levelet is, amelynek témája egy Pyrrhos nevezetű ifjú taníttatása, akinek új *didaskalosra* van szüksége.²⁵ E levél homályosan utal egy drachmában kifejezett pénzüsszegre is, amelyet egy bizonyos irodalomtanárnak kell megkapnia. Hieroklés még további három levélben foglalkozik Zénón e védencével, aki – a levelek tanúsága szerint – a hagyományos oktatáson kívül atlétikai edzésben is részesült.²⁶

Azt írtad nekem Pyrrhosról, hogy csak akkor vessük alá fizikai edzésnek, ha bizonyosan tudjuk, hogy győzni fog. Ám ha nem így van, ne engedjük, hogy az edzések hátráltassák egyéb tanulmányait, és ne költsük fölöslegesen. Nos, a fiút az edzések cseppet sem hátráltatják tanulmányaiban, sőt, ami azt illeti, jól halad mindkét tekintetben. Ami a bizonyosságot illeti: e tekintetben csak az istenek tudnának bizonyosat, de Ptolemaios mindenestre azt állítja, hogy a fiú – bár most még el-elmaradozik – messze túlszárnyalja majd jelenlegi versenytársait. Elvégre mi még csak most kezdtünk edzeni, nekik pedig már jelentős az előnyük. Tudnod kell azt is, hogy Ptolemaios a többi edzővel ellentétben semmilyen fizetésre nem tart igényt, s megelégszik mindössze azzal, hogy számodra elnyeri a koronát, mintegy viszonzásul azért a jóságért, amit kitartásoddal tanúsítottál, amikor mellette, egy vadidegen mellett tettél hitet, és továbbra is kitartasz mellette a palaestra dolgában.

E levélben egészen más oktatási ideálok jelennek meg, mint amikről a *Felhők* „igaz beszéd”²⁷ című részében (961–983) olvashatunk. Aristophanés Kr. e. 423-ban bemutatott darabjában a *gymnaseion*ban folyó edzés a hagyományos oktatási rendszer alapjaként jelenik meg.²⁸ Nemcsak arról van szó, hogy Pyrrhos saját kiválóságának előmozdítása helyett patrónusa dicsőségéért küzd. Zénón egyenesen attól tart, hogy a fizikai gyakorlatok miatt az ifjú nem fog kellőképpen elmélyedni az elme gyakorlatjaiban.

Bár az bizonyos, hogy Pyrrhos művelt emberek körében élt – ilyen volt például Hieroklés, aki kifinomult alexandriaiként ezt a levelet is jól megválogatott szavakkal, kiegyensúlyozott mondatstruktúrával fogalmazta meg –, *didaskalos*ának kilétét illetően nem tudhatunk biztosat.

Bár a papiruszok *grammata*, „betű” névvel illetik azokat a tanórákat, amelyekkel kapcsolatban felmerült az elhanyagolás veszélye, a kifejezés ez esetben alighanem többet jelent az írás-olvasás képességénél.²⁹ Valószínű, hogy Pyrrhos éppúgy

kamaszkorban volt, mint az a tizennégy éves fiatal, aki egy, a Kr. u. 2. századból származó *gymnaseioni* jelentkezésben leírja, hogy éppen a „betűket”, azaz az irodalmat, a grammatikusok szakterületét tanulmányozza.³⁰ Ám arról, hogy Zénón véndence mennyire haladt előre tanulmányaiában, még akkor sem tudhatunk bizonyosat, ha viszonylag pontosan meg is tudjuk állapítani, milyen korú volt a fiú. Meglehet, hogy Pyrrhos az évek során komoly szellemi és fizikai fejlődésen ment át, így megnyerve Zénón támogatását, aki megnyitotta előtte az atlétikai vetélkedés és az irodalom kapuit. Sőt, az sem kizárt, hogy Zénón, aki egyfajta pótapa lehetett a fiú számára, s bőségesen támogatta tanulmányait egy *didaskalos*nál, szexuális vonzalmat érzett a fiú iránt, és bőkezűségével sajátos motivációit fejezte ki.

Felsőfokú oktatás

Az elemi oktatás után a társadalmi elithez tartozó gyermekek megkezdtek nyelvtani és irodalmi stúdiumaikat.³¹ Bár a diákok nagy része itt is fiú volt, látni fogjuk, hogy olykor lányok is eljutottak erre a szintre. Sőt ismerünk néhány egészen kivételes esetet, amikor nők a diákok oktatásában is részt vehettek.³² A görög–római világban a felsőfokú oktatás sokkal egységesebb volt, mint az alapfokú, amelyet jelentősen befolyásolhattak a helyi igények. A felsőfokú oktatás révén a diákok olyan képzésben részesültek, amely biztosította számukra egy kivételezett társadalmi osztály tagjainak markáns identitását. Bár elméletben a felsőfokú oktatást mindig egy irodalomtanár (*grammatikos*) felügyelte, a gyakorlatban több, különböző elnevezéssel illetett oktató is továbbadhatta ugyanazt a hagyományos tudásanyagot. A felsőfokú oktatókat olykor *didaskaloinak* nevezik – alighanem így értendő a kifejezés a fentebb idézett levélben is –, de ugyanezt a szintet közvetíthették magántanárok (*kathégétai*) is. Ez utóbbiak olyan vándorok voltak, akik a városokat sorra járván, mindig jobb fizetésért ajánlották fel szolgálataikat. Habár nem mindig egyértelmű, hogy egy-egy *kathégétés* milyen szinten tanított, feltehető, hogy leginkább olyan fiúk és lányok tartottak igényt szolgálataikra, akik a nagy oktatási központoktól távol, vidéken kívántak magasabb szintű képzést kapni.

A fentebb idézett levél jól példázza, miféle hatalommal rendelkeztek klienseik fölött a felsőfokú oktatás képviselői. Levelemben Ptolemaios anyja beszámol aggodalmáról, amit az váltott ki belőle, hogy a fiú *kathégétése*, Diogenés Oxyrhynchosból elhajózott Alexandriába. A Kr. u. 2–3. században Oxyrhynchos fürdőekkel, gimnáziumokkal, boltíves oszlopsorokkal, lélegzetelállító templomokkal és egy óriási színházzal³³ ékes, virágzó városka volt. Ami azt illeti, épp egy felsőfokú oktatásban részesülő diák iskolai matekfeladványa teszi lehetővé, hogy megbecsüljük, hány ember befogadására volt alkalmas a színház.³⁴ Oxyrhynchos ezen felül otthont adott harsonások, szónokok és költők versenyeinek, a helyi ifjak tornabemutatóinak és a mesterek Homéros-szavaltatainak.³⁵ Ptolemaios végül minden bizonnyal talált másik magántanárt, akivel folytathatta Homéros tanulmányozását. Oxyrhynchos ugyanis állandó kulturális interakcióban volt Alexandriával, és munkát kereső emberek egész tömegei áramlottak a városba. Ám Ptolemaios anyjának aggodalma mégsem volt egészen alaptalan. Igazán hozzáértő tanárokat nem volt könnyű fellelni, és egy tutor váratlan távo-

zása éppen a folytonosságtól fosztotta meg a diákokat. Az antik oktatásnak fontos ismertetőjele a tanárok megbízhatatlansága. Mivel a piaci verseny meglehetősen korlátozott volt, a felsőfokú oktatásban tevékenykedő tanárok könnyedén uralkodhattak klienseik fölött. Ennek hatásai értelemszerűen leginkább vidéken voltak lesújtók, ahol egy *kathégétés* távozása után a diákok úgy maradtak sorsukra, hogy a tanulmányok meredek lejtőjén éppen csak megkezdték a fölfelé kaptatást. Persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy a tanárok megbízhatóságának hiánya gyakorta ingatag pénzügyi és társadalmi helyzetű következménye volt.

Ptolemaios azonban talán épp azok között a szerencsések között volt, akik Oxyrhynchos népnevelője, a városi hatóságok által a 3. században „közösségi *grammarios*”-nak kinevezett Lollianos óráira járhatott. Bár hasonló tisztségről egész Egyiptomban sehol máshol nincs tudomásunk, elképzelhető, hogy ez mindössze a források kiszámíthatatlan hagyományozódásának következménye. A Római Birodalom más régióiban ugyanis nagyon jól tetten érhető a felsőoktatás fellendítését célzó összbirodalmi politikai törekvés. Egy papirusztekercsben, amely Lollianos egy levelét, valamint egy kérvényének két vázlatát őrzi, a közösségi *grammarios* alacsony fizetése miatt panaszkodik.³⁶ Az aprólékosan megválogatott igealakokkal, kifinomult szókincssel és kifejezésformákkal megtűzdelt szöveg ékes bizonyítéka Lollianos képzettségének. Elegendő mindössze a császároknak írt kérvény első részét szemrevételezni:

Istenekhez méltó nagylelkűségetek, amely birodalmatokat, az egész művelt világot beragvogyja, valamint a Múzsákkal ápoli közeli barátságotok okán, elvégre Paideia mellettetek foglal helyet a trónszéken, feljogosítva érzem magam, hogy elétek tárjam igaz és jogos kérvényemet.

Az irodalomtanárok nem pusztán pedáns oktatók voltak, akik különböző szövegekkel bibelődtek rendhagyó nyelvi érdekességeket keresve. Néhányuk sokkal mélyrehatóbb ismeretekkel rendelkezett a költők műveit és magát a költészet mibenlétét illetően is. Néhány irodalomtanár, aki Libanios iskolájában az ifjabbak elméjének pallérozásával foglalkozott, prózai és lírai műveket is írt.³⁷ Egy régi oktatójának, Kleobulosnak, aki Egyiptomból érkezett Antiochiába, és akit egykori diákja jó költőnek, *didaskalos*nak és *paideutés*nek (nevelő) titulált, a szükség órájában Libanios még irodalomtanári állást is ajánlott.³⁸ A 4. századi költő, az Alexandriában irodalomtanárként tanító Palladas tulajdon munkáját tehernek tartotta.³⁹ Kevéssel utóbb tevékenykedett Alexandriában és Konstantinápolyban az az irodalomtanár, Hórapollón, aki nem pusztán kiváló tanár, hanem költő is volt, továbbá kommentárokat is írt a költőkhöz.⁴⁰ Néhány papirusz megemlíti fiát, Asklépiadést és unokáját, Flavius Hórapollónt is – eme 5. századi irodalomtanárok példája jól szemlélteti, hogyan öröklődött tovább ez a szakma egyes családokban akár három generáción keresztül is.⁴¹ Asklépiadésről úgy tartották, hogy a filozófia tudományában is járatos volt, és hogy „egész életét a Múzsáknak szentelte, ifjú embereknek tanítva az ősi tudományokat”. Fia, Hórapollón, aki Alexandria neves irodalomtanára lett, állítólag filozófus volt maga is. Apának és fiának tehát egészen széles volt a szellemi horizontja, habár mindketten az oktatásból éltek meg. Ugyanez elmondható Aurelius Kyrosról, az irodalomtanáról,

akit egész sor papiruszra írt számla említ, és aki alighanem a hasonló antaiopolisi költővel azonosítható.⁴² Az efféle irodalomtanárok minden bizonnyal meghatározó oktatók voltak, akik komoly hatást gyakoroltak diákjaik szellemi fejlődésére. Ám az esetek nagy részében e szakmát inkább a középszerűség jellemezte, valamint az, hogy a diákokat meglehetősen korlátozott értékű szellemi akrobatamutatóványok végrehajtására kényszerítette. Ahogy mindenkor, a tanulás haszna az ókorban is erősen függött a tanárok egyéni jellemvonásaitól, és ahogy a 4. századi rétor, Themistios is felismerte, az oktatók egyik fele ugyan valódi tanár volt, a másik fele azonban csak szeretett volna az lenni.⁴³

Retorikaoktatás

Az oktatás minőségével és az oktatók megbízhatatlanságával kapcsolatos problémák azonban nemcsak a felsőfokú oktatásban résztvevő ifjakat sújtották, hanem azokat a fiatal férfiakat is, akik komoly vetélkedéssel járó szakmákat megcélözva, közhivatalok elnyerése érdekében továbbtanultak, és belevágtak a retorikai képzésbe is.⁴⁴ Nők ugyanis ezen a szinten általában már nem tanulhattak. Bár az ifjak gondolkodását legfőképpen a felsőfokú oktatás formálta, a retorikai képzés hatalmi pozíciókhoz biztosított hozzáférést. Mivel a görög–római világban nem volt egyezményes hossza a tanulmányoknak, nem léteztek egyértelmű szabályok arra vonatkozóan, hogy hány évesen lehet belekezdeni a retorikai tanulmányokba, és emiatt meglehetősen sok minden homályos, a Libanios által közölt adatok értékes tanulságokkal szolgálnak. Libanios iskolájában az ifjak általában tizenégy-tizenöt éves korukban kezdtek retorikát tanulni. Az első évben az elmélettel foglalkoztak, a második évben Libanios asszisztenseinek segítségével a prózai szövegeket vették át, a harmadik évben pedig közvetlenül Libanios keze alá kerültek, és belevágtak a „rávezető gyakorlatokba” (*progymnasmata*).⁴⁵ Míg a negyedik és az ötödik év arra szolgált, hogy a diákok begyakorolják a szövegalkotási készségeket (*meletai*), a hatodik évben már arra is lehetőségük nyílt, hogy maguk is tanársegédeké válhassanak.⁴⁶ Ám azoknak a diákoknak az aránya, akik elvégezték a teljes képzést, nem volt igazán magas. A papiruszok olykor hírt adnak ezen a szinten oktató *sophistairól* és *rhétorestről*, Libanios írásai pedig tisztázzák a különbséget e két csoport feladatait illetően. Egy hagyományos iskola keretei között a *rhétorok* mindössze az elméletet oktatták, de nem terheltek a diákokat gyakorlatokkal. Ez utóbbi a *sophisések* feladata volt. A rétorok tehát nem az ékesszólás professzorai voltak, pozíciójuk ennél alacsonyabb volt, s így a katedra (*thronos*), amellyel rendelkeztek, szintén alacsonyabb rangú volt.⁴⁷ Ráadásul számos feladat hárult a magántanárokra, a *kathégétésekre* is, akik sűrűn költöztek egyik helyről a másikra. Egy Kr. u. 1. és 2. század fordulóján keletkezett levél, melyet Neilos küldött az apjának, Theónnak, heves szavakkal tárja elénk a fiú zabolátlan érzelmeit, s élénk képet rajzol azokról a problémákról, amelyekkel egy diáknak ekkoriban meg kellett küzdenie:⁴⁸

Azt reméltem, hatalmas előnyre teszek szert azzal, hogy sietve lehajózom. Erre mit nyertem szorgalmammal?! Ahogy magántanár után kajtattam, tudomásomra jutott, hogy sem Chairemon, a kathégétés, sem pedig Didymos, Aristoklés

fia, akiknek kezei között én is reménylettem némi sikert elérni, nincsenek már a városban, s csak azok a trágyadombiak maradtak meg, akik mellett a legtöbb diák nyílegyenesen megindul a tehetség elfecsérlésének útján. Erről az ügyről már neked is írtam korábban, de most írtam Philoxenosnak és a barátainak is, hogy kikérjem a tanácsukat. Be is mutattak annak a férfinak, akit ők nagyra tartanak, s akit – „bár ő alázatosan kérte Theón jóindulatát” – te azzal az indokkal utasítottál rögvest vissza, hogy képzettsége teljességgel elégtelen. Amikor tájékoztattam Philoxenost a véleményedről, ő maga is sietett egyetérteni veled, és kifejtette, hogy mindössze a sophistések alacsony száma miatt szánja ezt a várost. Azt is mondta, hogy úgy tűnik, Didymos, aki jó barátja, lehajózott [ti. a Niluson Alexandriába], és most iskolája van ott. Közölte, hogy utána fog nézni a többieknek is, de most arra biztatja Apollónios fiait és Heródes fiát, hogy járjanak Didymos óráira. Mert mióta az a tanár, akinek az óráit eddig látogatták, meghalt, ők is, akárcsak maga Philoxenos, egy jobb kathégétés után kajtattak. Én, aki megesküdtem, hogy Didymosnak még csak a közelébe sem megyek, ha találok nevükhöz méltó kathégétéseket, rendkívüli módon el vagyok keseredve, hogy ez az ember, aki egykor csak egy vidéki tanító volt, eltökélte magát, hogy versenyebe száll a többiekkel. Számot vetve tehát a helyzettel – úgy értem, semmi jó nem származik abból, ha az ember tanárt fogad, hacsak nem tekintjük jónak azt, hogy egész pénzhegyeket költünk el a semmire –, világos, hogy a magam erejére kell támaszkodnom. Kérlek, mihamarabb írd meg a véleményedet. Ahogy Philoxenos is mondja, Didymos bármikor a rendelkezésemre áll, és megad nekem minden segítséget, amit csak tud. Ha az istenek is úgy akarják, talán elég lesz az is, ha csak csendben hallgatom, hogyan szavalnak a rétorok, s köztük Poseidónios.

Ez a levél jó néhány diákról tesz említést, akik elkeseredetten kutatnak egy jó tanár után. Apollónios fiait az ifjú Libaniosra emlékeztetnek, aki épp a kiváló rétor, ascaloni Ulpianus óráin tanult, amikor utóbbi hirtelen meghalt. Halott mestere után sóvárogva Libanios „úgy kezdett más, még életben lévő tanárok óráira járnival, akik pusztán árnyékaik voltak az igazi tanároknak, ahogy az emberek vekninként falják a kenyeret, pedig valami sokkal ízletesebbre vágynak”.⁴⁹ Mivel megfelelő professzort szemmel láthatólag nem talált, Libanios renthagyó megoldáshoz folyamodott: abbahagyta a retorikai képzést, és egy irodalomtanár segítségével újra nekiveselkedett a klasszikus auktorok műveinek. Libaniosé azonban kényszermegoldás volt. Neilos és társai minden bizonnyal folytatták a kutatást egy megfelelő tanár után. Neilos ugyanis abban a reményben költözött Alexandriába, hogy két tanár óráján is részt vehet, csak hogy ők időközben elhagyták a várost. Mivel apja nem hagyta jóvá egy másik professzor felfogadását, akit ő maga alkalmatlannak ítélt, Neilosnak nem maradt más választása, mint Didymos, aki véleménye szerint csak „vidéki suttyók” oktatására volt alkalmas. Félmegoldásként, hogy valami retorikai képzésben mégiscsak részesüljön, Neilos eljárhatott bizonyos rétorok nyilvános előadásaira. Ezeket a bemutatókat a rétorok önmaguk népszerűsítésére használták, de egyben arra is lehetőséget biztosítottak a diákoknak, hogy nyilvános beszédmódot tanuljanak, felmérjék és kiválasszák leendő tanáraikat.

Ám arról sem szabad megfeledkezni, hogy Neilos magyarázkodó levele nemcsak arra szolgál, hogy az ifjú álláspontját megvilágítsa, hanem arra is, hogy az ifjú céljainak elérését leginkább elősegítő, sanyarú képet rajzoljon a helyzetről. Ebben az időben Alexandria azért csak nem volt annyira híján a retorikatanároknak, ahogy azt a fiú állítja.⁵⁰ Érdemes figyelembe venni egy egészen eltérő perspektívát is: azt, hogyan láthatta egy Libanioshoz méltó professzor a tanítás helyzetét és diákjainak viselkedését a 4. századi Antiochiában. Libanios ugyanis egyre-másra arról panaszkodik, hogy tanítványai állandóan elégedetlenkednek, és folyton új tanárokat keresnek: *És ahogy iskoláról iskolára vándorolnak, és bejárnak minden iskolát, végül visszatérnek ahhoz a tanárhoz, akit kezdetben hátrahagytak* (Or. 43. 8). Ha egyik diákja elhagyta, és elszegődött egy másik oktató órájára, a szóban forgó professzor igencsak elkedvetlenedett, megutálta iskoláját, s a többi diákját is gyanakodva figyelte (Or. 43. 6). Persze Libanios szavait is érdemes némi óvatossággal olvasni.

A tanárok társadalmi és anyagi helyzete

Feladataikhoz és képességeikhez hasonlóan a tanárok társadalmi és anyagi helyzete is meglehetősen sokféle lehetett. A források azt sejtetik, hogy az egyes tanárok helyzete még adott oktatási szinten belül is nagyban függött személyes körülményeiktől, családjaik vagyontól és kapcsolati hálójától. Általánosságban elmondható, hogy – akárcsak manapság – minél magasabban állt egy tanár az oktatási struktúrában, annál nagyobb megbecsülés és tisztelet övezte, s annál biztosabb volt anyagi helyzete is. Bár a társadalmi különbség egy jelentős oktatási központban tevékenykedő, felsőfokú oktató és egy alapfokú oktatást nyújtó vidéki tanító között épp akkora volt, mint diákjaik között, nem érdemes minden fenntartás nélkül elfogadnunk az antik irodalmi hagyomány által ránk testált, különösen az alapfokú tanítókkal kapcsolatos, uniformizált képet.

Közismert, hogy a Kr. e. 4. századi szónoktól, Démosthenéstől a Kr. u. 4. századi Libaniosig számtalan szerző kifejezi legteljesebb megvetését az elemi tanítókkal szemben, akik szerény tudásukat anélkül bocsátják áruba, hogy bármiféle társadalmi rangot követelhetnének meg. Azzal vádolni valakit, hogy maga is tanító, vagy azzal, hogy az apja tanító volt, egészen hétköznapi sértésnek számított.⁵¹ A Kr. e. 3. századi költőt, Kallimachost azzal gúnyolták, hogy maga is tanító volt. A 10. századi, ún. Suda-lexikon leírja, hogy Kallimachos, mielőtt az udvarba került volna, bevezető nyelvórákat tartott egy Alexandriához közeli faluban, Eleusisban. Ám ez szinte bizonyosan csak csúfolódás volt, vagy egy kortárs komédia egy tréfájának maradványa. Kallimachos olyannyira nem volt tanító, hogy ötödik jambusában komoly megvetését fejezi ki a közönséges tanítókkal szemben, amikor gúnyolódva arra kéri egyiküket, hogy ne molesztálja diákjait.⁵²

Bár e klisé némileg talán tükrözi a realitásokat, valószínű, hogy még az alapfokú irodalomoktatás is bizonyos fokú megbecsüléssel járt együtt, különösen azokban a kisebb közösségekben, ahol egy ideig még a felsőbb társadalmi osztályokba tartozó családok gyermekei is a helyi tanítóktól függtek. Egy római terrakotta egy ilyen tanárt ábrázol, akit épp népes gye-

reksereg vesz körbe (1. kép).⁵³ A kompozíció, amelyben az ábrázolt alakok jóformán egybeolvadnak, a szereplők rendkívül szoros viszonyára enged következtetni. Egyes esetekben a papiruszokból az is kiderül, hogy a tanárok és volt diákjaik között kifejezetten baráti viszony is kialakulhatott. Az egyiptomi Philae-sziget Isis-templomában található az a felirat, amely szerint egy bizonyos Korax az Ízisz istennőnek szánt felajánlásába nemcsak önmagát és fiát, de saját egykori tanárát és annak fiát is belefoglalta⁵⁴ (a feliraton Korax egészséget és gazdagságot kér egykori iskolamesterének). Sőt, egy papiruszlevélből kiderül, hogy miután a diákok elhagyták szülővárosukat, hogy magasabb fokú oktatást kapjanak, gyakran sóvárgással emlékeztek vissza hátrahagyott tanáraikra.⁵⁵

A hellénisztikus Egyiptomban az egyszerű tanítók gyakran írnokként és jegyzőként is tevékenykedtek.⁵⁶ Márpedig egy olyan társadalomban, ahol a legtöbb ember írástudatlan volt, egy levél megírásában vagy egy aláírás papírra vetésében nyújtott segítség gyakran eredményezett hálálkodó megnyilvánulásokat. A Mediterráneum másik felében, a Kr. u. 1. századi capuai tanító, Philocalus síremléke őriz egy erre utaló feliratot, amely szerint az elhunyt szerény tanítói fizetését azzal a másodlagos tevékenységgel egészítette ki, hogy „pontosan jegyzett le végrendeleteket”.⁵⁷ Arról azonban sehol sincs szó, hogy az egyiptomi tanárok fizetést kaptak volna írnoki tevékenységükért. Ezért nem zárható ki az sem, hogy ezt az elfoglaltságot ingyen vagy egyszerűen természetbeni juttatásokért cserébe végezték el közösségeiknek. A tanárok feladatának természetes kiterjesztése volt, hogy szükség esetén segítették az írástudatlanokat (ahogy nem példa nélküli ez a modern világban sem).⁵⁸

Tagadhatatlan, hogy az irodalomtanárok és a rétorok magasabb társadalmi státuszra tarthattak igényt, mint a hétköznapi tanítók.⁵⁹ A források arra engednek következtetni, hogy e két csoport – legalábbis a késő antikvitásban, az 5. századtól kezdve – magas státuszra és annak a Flavius-névnek a használatára tarthatott igényt, amely megkülönböztette a császári vagy katonai szolgálatot ellátó, illetve közszolgaként dolgozó kiváltságosokat az Aurelius-nevet viselő, szélesebb néptömegektől.⁶⁰ Nehéz megállapítani, pontosan mit jelentett e név a felsőfokú oktatók esetében, mert közel sem egyértelmű, hogyan jutottak hozzá a Flavius-címhez a császári bürokrácián kívül állók. Nem kizárt, hogy egyes, kimagaslóbb tanárok nem oktatói, hanem birodalmi hivatalnokai tevékenységükért kapták meg a flaviátust. Még ennél is zavarba ejtőbb, hogy bizonyos irodalomtanárok, mint például az Alexandriában tevékenykedő Flavius Hórapollón, a még előkelőbb *lamprotatos* („legkiválóbb”) címet is használhatták. Nem tudhatjuk, utóbbiak örökölték-e, vagy valamilyen különleges megtiszteltetés révén részesültek ebben az elismerésben.⁶¹ A sok bizonytalanság dacára azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a felsőfokú oktatásban tevékenykedő tanárokat bizonyosan körülragyogta a tekintély egyfajta nimbusza.

1. kép. Római kori terrakotta szobrocska: tanító gyerekekkel (Párizs, Louvre, N 4648)

Néhány, a forrásokban felbukkanó ellentmondás megnehezíti, hogy egyetlen, egyéges képet alakítsunk ki a tanárok anyagi helyzetéről. A papiruszcorpus e tekintetben hiányos és ellentmondásos. Egy a Kr. e. 3. században kiadott uralkodói rendelet révén jelentősen javult az alapfokú oktatásban részt vevő tanítók társadalmi és anyagi helyzete. Ptolemaios Philadelphos király rendelete ugyanis mentesítette a sóadó alól az alapfokú görög tanárokat, tornatanárokat, Dionysos papjait, valamint a nyilvános versenyek győzteseit,⁶² sőt háztartásuk minden további tagját (azaz feleségeiket, gyermekeiket és rabszolgáikat) is. Amellett, hogy az ediktummal a király tanúságot tett általános philhellén érzelmeiről, előrelendítette a görög oktatás ügyét. Az alapfokú tanítók mindenestre alacsonyabb társadalmi réteghez tartoztak, mint az irodalomtanárok. Évszázadokkal később, Kr. u. 301-ben Diocletianus árrendelete ugyanezt az alá-fölle rendeltséget hangsúlyozta azzal, hogy kikötötte, az irodalomtanárok mindenkor fizetése négyszerese kell legyen a tanítókénak.⁶³

E folyamat záróakkordjaként, Kr. u. 376-ban Gratianus törvénybe foglalta, hogy a retorikatanárok mindenkor fizetése kétszerese kell legyen az irodalomtanárokénak, amivel hivatalossá vált előbbieik pozíciója is.⁶⁴

A papiruszok alkalmadtán olyan *didaskalosok*ról is beszámolnak, akiknek rabszolgája, háza és földje van. Meglehet, bár korántsem bizonyos, hogy ezek az emberek egyszerű tanítók voltak. Azok a dokumentumok, amelyek természetbeni fizetségekről (búzáról, árpáról, olajról és borról) tudósítanak, csak hozzávetőleges információval szolgálnak. Eldönthetetlen, hogy pontosan milyen szolgálatokért és mekkora időtartamra jelentettek fizetséget ezek az adományok, hiszen számos foglalkozás esetében bevett dolognak számított, hogy a fizetség egy részét természetben kapta meg az, aki a munkát elvégezte. Egy a Kr. u. 2. századból származó levélben egy az Apollónios helytartó közvetlen környezetéhez tartozó férfi arra kéri a címzettet, hogy egyrészt küldjön galambokat és más madarakat egy Héraidus nevű lány tanárának (elképzelhető, hogy felsőfokú oktatóról van szó), másrészt küldje el asztalának maradékait a feladó lányát tanító férfinak, aki ezután „alaposan odafigyel majd a lányra”.⁶⁵ Nehéz eldönteni, hogy ezek ajándékok voltak-e, vagy egyszerűen a fizetség részei. Libanios a műveltek göggyével ócsárol egy elemi tanítót, bizonyos Optatost, akit mindössze két vekni kenyérrel és némi egyéb élelmiszerral fizettek ki.⁶⁶ Eközben ő maga értékes ruhákat, aranyat és galambokat kapott ajándékba. S mivel ezeket az ajándékokat szokás szerint az év első napján adták át, úgy is lehet rájuk tekinteni, mint a tanár munkájáért adott fizetségre.⁶⁷ Mivel az alapfokú tanítók anyagi helyzete legtöbbször nem tette lehetővé luxus-cikkek élvezetét, meglepetésként érhet bennünket például az az információ, hogy egy tanító Kr. u. 108-ban a saját költségén állította helyre a falat Létó istennő templomában.⁶⁸ Általánosságban csak az olyan irodalom- és retorikatanárok engedhették meg maguknak, hogy időről időre nyilvános felajánlásokat te-

2. kép. Egyiptomi iskola a nyílt utcán 1870 előtt.
A gyerekek a földön ülnek, a tanár egy széken
(Osman, C. 1997. *Egypt Caught in Time*. Reading, Pl. 153 nyomán)

gyenek,⁶⁹ mint például Theón fia, Didymos, aki ilyen felajánlással kedveskedett Ízisznek Kr. u. 103-ban.⁷⁰

Valószínű, hogy a legtöbb irodalomtanár és rétor kényelmes életszínvonalat biztosíthatott magának. Közalkalmazotti bérükön – már amikor részesültek ilyenben – és a tandíjakon túl Vespasianus, Hadrianus, Antoninus Pius és Commodus császárok alatt még jelentős kedvezményeket is élvezhettek: mentesültek bizonyos adók alól, nem kellett részt venniük a helyi liturgiában és az őrszolgálatokban, nem kellett esküdt-székekben, illetve követként vagy katonaként szolgálniuk.⁷¹ De a kényelmes életforma alapvetően mindenképpen az oktató családjának gazdagságától függött. Flavius Hórapollón családjá például legalább három generációra visszamenőleg rendelkezett egyiptomi földbirtokokkal, Libanios tanára pedig, egy Didymos nevű, egyiptomi származású irodalomtanár megőrizte egyiptomi birtokainak egy részét, noha Antiochiában és Konstantinápolyban tanított.⁷² Libanios maga is köztisztviselőnek örvendő, jómódú családból származott. Életszínvonala jelentősen túl is szárnyalta azt a nívót, amelyet korának más rétorai élvezhettek. A készpénzen kívül földekkel, házzal, lovakkal, rabszolgákkal és könyvekkel is rendelkezett.⁷³ Egyszer, amikor még nem egész nyolc éve tanított Nikomédiában, jelentős összeget, 1500 solidust raboltak el tőle, de Libanios nem vesztette el a fejét (*Or.* 1. 61). A rétor nagyvonalúságát csodáló polgárok elhatározták, hogy kártalanítják Libaniosot, de ő még ezt az ajánlatot is elhárította.

Am mivel az irodalomtanárok és rétorok fizetése döntő részben állami támogatásból és tandíjából tevődött össze, és

különleges esetben az is előfordulhatott, hogy egy állami dotációban nem részesülő oktató csak néhány fizetni nem akaró diákot okított, az anyagi problémák és nehézségek nem voltak ismeretlenek a tanárok előtt. Palladas, egy alexandriai irodalomtanár rendszeresen szapult a saját szakmáját. Egy epigrammájában felsorolja azokat a válogatott módszereket, amelyekkel a diákok megpróbálták megúszni, hogy fizetniük kelljen. Egyesek ezüst helyett réz- vagy ólompénzzel akartak fizetni, mások pedig éppen tizenegy hónap után, épp azelőtt iratkoztak át más iskolába, hogy megfizették volna az éves tandíjat, az arany solidust.⁷⁴ Bár Palladas egy másik költeményéből kiderül, a rétor megengedhette magának, hogy „gyerekei, felesége, rabszolgája, madarai és kutyái lehessenek” (*Anthologia Palatina* X. 86), rendszeresen panaszkodott arról, hogy elviselhetetlen szegénységben kell élnie. Megítélése szerint minden keserűségének oka választott szakmája volt, amely a költők, de elsősorban Homéros *Ilias*ának tanulmányozására sarkallta:

Sanyargató nélkülözéseimnek Achilles haragja az oka, mert irodalomtanárrá tett. Bárcsak elpusztított volna e harag, akárcsak az akhájokat, s akkor nem kellene a nyelvtan pusztító éheztetését szenvednem. De szegény lettem, csak azért, hogy Agamemnón megszőkhessen Briséisisszel, Paris pedig Helenével.

Anthologia Palatina IX. 169

Hasonlóképpen panaszkodik elégtelen javairól az egyiptomi Lollianos.⁷⁵ Paradox helyzet, hogy Lollianosnak, aki megbecsült szakmája gögjével és önnön műveltsége legteljesebb tudatában fordult kérelemmel a római császárhoz, arra kellett panaszkodnia, hogy éheznek, és még a családját sem tudja tisztességgel ellátni. Hivatalos címe, Oxyrhynchos „állami irodalomtanára” elméletileg borsos fizetéssel járt volna együtt, ám Lollianos a gyakorlatban csak elvétele kapta meg jussát, s akkor is többnyire savanyú bor és kukacos kenyér formájában. Mivel oktatási feladatai olyannyira leterhelték, hogy ideje sem volt rá, hogy fizetése ügyében a hatóságokkal huzakodjon, Lollianos kérvényezte, hogy a város utaljon ki számára egy közteret, amelynek a bérbeadásából, s az így befolyó bevételből kényelmesen megélhet. Kérélmé utolsó soraiiban a tanárokra jellemző méltóság burkolt felhangjával Lollianos leszögezi: egy közkert kiutalása lehetőséget biztosítana neki, hogy „bőséges időt fordítson a gyermekek oktatására”.⁷⁶

Ez a kérelem talán nem is volt annyira rendhagyó. Alig egy évszázaddal később, Libanios egy az Antiochiai városi tanáchoz intézett panaszában arra hívta föl a figyelmet, hogy négy segéde, maguk is rétorok, komoly anyagi gondokkal küszködnek, mert fizetésüket igen rendszertelenül kapják csak meg (*Or.* 31). Libanios fölvetette, hogy a négy rétor talán megkaphatná annak a városi birtoknak a haszonélvezeti jogait, amely rendelkezésére állt elődjének, Zenobiusnak is. Libanios szavainak tanúsága szerint a négy asszisztens még a pékeknek is tartozott, „s míg egyrésztől igyekeztek elkerülni a pékeket, nehogy tartozásaik megtérítésére kényszerüljenek, másrésztől hajkurászták is őket, hiszen szükségük volt kenyerekre” (*Or.* 31. 12, 15–16). Ha a tartozások elviselhetetlenül nagyra nőttek, a rétorok olykor kénytelenek voltak az utolsó nyakláncot is lekapni feleségük nyakáról, s zálogul a pékeknek adni. Persze

Libanios megindító beszámolóját, amely a tanács tagjainak szívét volt hivatott meglágyítani, némileg árnyalja a megállapítás, hogy e rétoroknak „mindössze” két-három rabszolgája volt.⁷⁷

Libanios szerint a tanárok gyakorta küszködtek anyagi gondokkal. Keserűen panaszkodtak, s olykor elmorfondíroztak azon is, hogy szakmát váltsanak (*Or.* 43. 19). Egyikük úgy vélekedett: „inkább parasztnak kellett volna állnom”, míg egy másik megállapította: „jobb hivatalnokként dolgozni”. Maga Libanios is, aki napjait jó-módban tengette, rendszeresen elpanaszolta, hogy nem kapja meg a neki járó fizetséget. Bár hajlott rá, hogy a szegény diákoknak elengedje tartozásaikat, rendszerint inkább felbőszült, mert diákjai a szüleitől kapott tandíjat szemlátomást inkább ivászatra, szerencsejátéokra és szoknyavadászatokra költötték.⁷⁸

A diákok ráadásul gyakran panaszkodtak is a túl magas tandíjakra. Különösen akkor, ha elégedetlenek voltak az oktatással, és amúgy is másik tanár után akartak nézni.

Úgy vélték, fölöslegesen pazarolták el az idejüket, s nem kötelesek tandíjat fizetni azokért a hónapokért, amikor semmit sem tanultak (*Or.* 43. 6). Pár retorikai tirádától eltekintve ezek a szavak feltűnően emlékeztetnek Neilos fentebb idézett panaszlevelére. De ami ennél is fontosabb, segítenek pontosabb képet rajzolni a tanítás és tanulás frontvonaláról.

Ostorral fenyítő mesterek

A tanárok korántsem ültek megingathatatlanul, kiválóságuk teljében a tanulás meredek hegyének tetején. Nem tudták felfelé kaptató diákjaikat kedélyesen felkalauzolni a hegyre, mert anyagi nehézségekkel és számtalan más bizonytalansággal küszködve maguk is igencsak ingoványos talajon álltak. Még a domináns pozícióiknak látszólag jobban kedvező felsőoktatásban is ki voltak szolgáltatva néhány befolyásos család hatalmának, amelyek egyik percről a másikra fenyegethették meg a tanárokat azzal, hogy gyermekeiket azonnali hatállyal kivesszik az adott iskolából. Különösen igaz volt ez azokban a nagy oktatási központokban, mint Alexandria és Antiochia, ahol bizonyos fokú versengés volt az oktatók között. A tanár-diák viszony gyakorta vezetett sérelmekhez és sértettséghez, panaszokhoz a másik önzéséről és tisztességtelen viselkedéshez mindkét oldalról. Nem kell meglepetést okoznia annak, hogy a tanárok, Zeushoz hasonlóan, olykor nem bírtak ellenállni a kísértésnek, és hevesen megrázták a kötelet, amelyet korábban ők maguk eresztettek le a tanulmányok meredek emelkedőjén baktató diákoknak. Elkerülhetetlen, hogy a tanárok terve-

3. kép. Apuliai vörösalakos peliké: a felső zónában szandállal büntető nő elől menekülő kisfiú, az alsó sorban tekerestet és táblát olvasó nők. Kr. e. 350–340 körül (Szentpétervár, Ermitázs Múzeum, inv. 317)

ző, szervező, osztályozó és értékelő munkájára a megfélemlítés eszközeként tekintünk. Ám az antikvitásban ehhez még hozzájön a fizikai büntetés mint a rendetlenkedő vagy tanulni nem akaró gyerekek megregulázásának bevett módszere. Az iskolamester botot hordott magával, amivel elérhette, hogy a gyerekek tiszteljék, ha őt nem is, hát legalább az adott tárgyát. Az elme szigorú tornáztatása révén a diákoknak helyes viselkedési mintákat kellett elsajátítaniuk, míg a rossz mintákat a verések voltak hivatottak eltüntetni.

A kemény, erőszakos módszerek az ókor után is megkeserítették a tanárok és diákok közötti viszonyt. Egy az 1500-as évek körül írott költeményben például egy diák, miután kegyetlenül elnászpángolták, elképzelem, hogy tanára nyúllá, könyvei pedig kutyákká változnak, akiket a diák élvezettel uszít rá a nyúlra, hogy levadásszák áldozatukat.⁷⁹ Az egyiptomi arab iskolákban még a 19. század végén is a szék és a bot volt a tanár hatalmának szimbóluma (2. kép).

A görög és római irodalom számtalan utalást tartalmaz az oktatásban alkalmazott erőszakos eszközökre.⁸⁰ Az esetek döntő részében a fiúknak kellett szenvedniük tanáraik erőszakosságától. Nehéz eldönteni, miért olvasunk keveset iskolákban elvert lányokról.⁸¹ Talán azért, mert az oktatók a lányokkal szemben engedelmesebbek voltak. Vagy talán azért, mert a fegyelmező iskolamester toposza egyszerűen nem foglalta magába a lányok megverését. Vagy ez is csak azt bizonyítja, hogy a lányok egyszerűen kisebb számban részesültek oktatásban. Bár semmilyen írásos forrás nem számol be szabadoslányokat megverő apákról, olykor olvashatunk férjeik által bántalmazott feleségekről.⁸² Valószínű, hogy a lányok testi fenyítését többnyire az anyák és a háztartás idősebb, női rabszolgái végezték. Ugyanakkor minden bizonnyal voltak erőszakos apák is, akik nem áttalották így megregulázni lányaikat. Végül pedig csak azért, mert nem tudunk róla, közel sem biztos, hogy a lányok mindenféle fizikai fenyítést megúsztak férfi és női oktatóik iskoláiban.

Ugyan egyes vélekedések szerint a klasszikus görög világban kevésbé voltak elterjedtek e szigorú fegyelmezési módszerek, mint a római korban és azután, valójában már a legkorábbi időkben számos beszámolót olvashatunk fizikai büntetésről.⁸³ A vázafestményeken és a terrakottákon rendszeresen megelevenednek a testi fenyítés pillanatképei. Az ábrázolások azt mutatják, hogy a verés eszköze otthon általában a szandál volt, amelyet mindkét szülő használt.⁸⁴ Az anyák, legyenek akár istennők, mint az Eróst elverő Aphrodité, akár egyszerű halandók, láthatólag rendkívül praktikus eszköznek találták a szandált. Egy athéni vázán például egy olyan nő látható a nők házrészében, aki szandállal ver egy eredménytelenül menekülni igyekvő kisfiút (3. kép). Az

iskolákban sem volt példa nélküli, hogy szandállal verjenek el egy diákot. Bár mindössze Phianias, a Kr. e. 1. századi epigrammaköltő számol be szandállal fegyelmező tanárokról, sokatmondó, hogy az iskolákat ábrázoló vázafestményeken a szandál gyakorta ott lóg a falon más oktatási segédeszközök társaságában. Sőt, az iskolaábrázolásokat is egyértelműen alátámasztják, hogy fizikai eszközöket nemcsak a neveletlen gyerekek megregulázására, de a rossz tanulmányi eredmények megbüntetésére, sőt a versenyeken való biztatásra is használtak.⁸⁵

A fizikai fenytésre vonatkozó egyik legalapvetőbb forrás Heródes *Didaskalos*ából származik, amelyben Metrotimé elviszi rakoncátlankodó fiát, Kokkalost az iskolamesterhez, hogy az megbüntesse. A fiú hiába fohászodik újra és újra az ő drága műzsáihoz, akiket elhagyott. Kokkalost ugyan azért büntetik meg, mert ellógtá az iskolát, és helyette kockázni ment, az igazság az, hogy büntetésének fő oka a tanulmányokban való sikertelensége volt. Miután Metrotimé hosszan ecseteli Kokkalos hibáit, az iskolamester „a harapós szíjjal és a bikacsökkel” korbácsolja meg a fiút, és hallani sem akar a kevésbé fájdalmas ostorról, amellyel Kokkalos is megalkudott volna (68–73). Ahogy Phianias Kallónról, a tanárról írt epigrammája is tanúsítja, az iskolamestereknek bőséges oktatási eszköztár állt rendelkezésére:

A vénség kalodájában senyvedő Kallón Hermésnek, az Úrnak ajánlja iskolamesteri szakmájának ezen emlékeit: a sétatálcáját, amely lépteit vezérelte, a macskát (himas) és a fütykőst (narthéx), amik mindig kéznél voltak, ha egy kisfiú fejére kellett rászózni, a kecses, sivító bikacsököt, a vékonytalpú papucsot, és végül a sityakot kopasz fejről.

Anthologia Palatina VI. 294

A Phianias által említett sétatálcát arra is használták, hogy diákokat fenytítsenek, de a vázafestményeken legtöbbször az oktatók kezében látható.⁸⁶ A fütykőst, amely gyakorta feltűnik az 5. századi vázákön, latinul *narthex*, illetve *ferula* névvel illették, és a nyugati iskolákban szintén afféle nádpálcaként szolgált.⁸⁷

Az oktatás módszerei nem sokat változtak a római korban sem. A 2. századi Lukianos *Az élőkődő* című művében (13) az oktatást saját szakmájával összehasonlítva előnytelen párhuzamot mutat be:

*Ki az, aki lakomáról valaha is kisírt szemmel távozott volna, mint ahogy az iskolából jövő gyerekek? Vagy ki indult kedvtelen arccal vendégségbe, mint ahogy a gyerekek általában iskolába mennek?*⁸⁸

Hasonló keserűséggel idézi fel az iskolákban rendszeresített testi fenytéseket a 4. századi keresztény szerző, Ágoston is: „kínpadot, csipkedővasat és egyéb kínzószerszámot... amiket akkor tanítóinktól szenvednünk kellett” (*Vallomások* I. 9).⁸⁹ Némileg ironikus, hogy ugyanaz az Ágoston panaszkodik a gyerekként elszendvedett kegyetlen bánásmódról, aki a *Levelekben*⁹⁰ a gyerekek testi fenytésének gyakorlatát nagyon is helyesli. A kereszténység elterjedése után eszerint nem igazán alakult át az oktatás módszertana.

A kemény fegyelem éppoly jellemző volt a hellénisztikus kori Egyiptom nevelési kultúrájára, mint a görög–római világ

más régióira. Már a fáraókorabeli Egyiptom oktatási struktúráját is kegyetlen fegyelmezések tarkították. Egy papiruszra írt szállóige a következőképpen szól: „Az ifjú fülei a hátán vannak. Akkor hallja meg a szavakat, ha ütik”.⁹¹ Ezek a fegyelmezési eljárások, ahogy azt két példa is tanúsítja, később sem koptak ki a gyakorlatból. Egy római kori viasztabla örzi annak az irni tanuló diáknak a munkáját, aki a tanára által az első sorba írt alábbi szállóigét másolta le négyszer: „Tanulj keményen, fiú, vagy eltaposnak.”⁹² Egy másik diák, aki már előrébb járt a tanulásban, és aki egy papiruszdarabon egyik diáktársával osztozott, a Kr. e. 4. századi költőtől, Menandrostól származó szállóigével üzent: „Akit nem taposnak el, az nem is tud tanulni.”⁹³ Jellemző, hogy a 4. századi irodalomtanártól, Theodosiustól származó ún. *Kánonok*, amelyek a névszók, melléknevek és igék ragozásának szabályait gyűjtik egybe, a számos más iskolai feladatban is ragozott *typtein* („ütni”) ige révén mutatják be a ragozási paradigmát. Ez a példa feltűnik már a Kr. u. 2. századi alexandriai irodalomtanár, Apollónios Dyskolos példái között is, aki *Szintaxis* című művében a következő példamondatot használja: *Üssük meg a gyermeket, aki rakoncátlankodik!* (1. 111 Uhlig). De az Apollónios és más irodalomtanárok által idézett példák némelyike olyan egyszerű és csiszolatlan struktúrával rendelkezik, hogy az embernek óhatatlanul az az érzése támad, a példák közvetlenül az iskolai hétköznapok világából származnak. Egy másik példában Apollónios épp azt a *deirein* igét használja, amellyel a két fentebbi példában a diákok az „eltaposni” jelentést kifejezték.⁹⁴

Am az iskolai erőszakot nem szabad az antik világ általános erőszakosságától elvonatkoztatva értékelnünk. A tanárok közel sem voltak a büntetés szükségességét képviselő felfogás egyedüli hívei. Ők csak a nevelésnek azt a gyakorlatát alkalmazták, amely az otthonokban is teljességgel elfogadott volt. A görög és a rómaiak egészen természetesnek tekintették, hogy a józan ész által irányíthatatlan és valahol az emberek és vadállatok között félúton elképzelt gyerekeket és szolgálkat időnként megverjék.⁹⁵ Így vélekedett, példának okáért, a Kr. e. 4. századi filozófus, Platón is, aki szerint nemcsak a tanároknak, de mindenki másnak is, aki részt vesz a gyerekek megfedezésében – szülők, dadák, *paidagógosok* – kötelessége a gyerekeket szigorúan fogni, mert viselkedésüket éppúgy el kell egyengetni, „ahogy a görbe és hajlott fadarabot szokás kiegyenesíteni”.⁹⁶ Egy a bizánci korból származó papiruszlevél jól illusztrálja a szülők hozzáállását a szigorúsághoz. Egy apa, aki saját fiával, az iskolában nem túl jól teljesítő Anastasiozzal kapcsolatban írt a fiú tanárának, arra biztatja az iskolamestert, hogy büntesse meg fiát:

*Verje csak meg, mert azóta, hogy nem találkozott az apjával, nem kapott verést! Márpedig jót tenne neki, mert a háta hozzászakott már, és szüksége van a napi adagjára.*⁹⁷

Ugyanez a harag érzékelhető Kokkalos anyjának reakciójában is. Metrotimé nem pusztán rezzenéstelenül figyelni fia kegyetlen megkorbácsolását, de még esdekel is az iskolamesternek, hogy „egészen naplementéig folytassa tevékenységét” (*Didaskalos* 88). A szülők és a *paidagógosok*, akik egészen kicsi kortól kezdve ekképpen fegyelmezték a gyerekeket, olykor később sem változtattak hozzáállásukon, amikor a gyermek már felnőtt, és átlépett a felsőfokú oktatás világába. Libanios ékes

szavakkal írja le ezt az otthoni „ütközetest”, amelyben tanárok és apák voltak a főszereplők. A rétor *paidagógos*okat bemutató ambivalens ábrázolása bizonyára nem volt teljesen alaptalan. Egy retorikai gyakorlatban azt a fajta kegyetlen oktatót állítja pellengérré, aki egész nap diákját macerálja, nyaggatja, csúfolja, és a megfélemlítés eszközeivel, a szíjjal és a pálcával álló nap a diák nyomában jár.⁹⁸ Ennek az oktatónak abban a levélben válnak egészen konkréttá a körvonalai, amelyben Libanios egy atyát figyelmeztet rá, hogy fiának nevelője olyan monotóniával veri a gyereket, ahogy egy gályarab csapkodja evezőjével a tengert (*Ep.* 1188. 3–4).

Ám hiába verték meg esetenként gyermekeiket, a társadalmi elitet képező szülők bizonyos mértékben láthatóan tisztában voltak azzal, hogy a gyerekeket nem ajánlatos szolgák módjára megszegényíteni és egészen szolgalelkűvé alázni.⁹⁹ Elvégre a gyermekét verő szülő alakja mégsem vált klisévé, és nem is szerepel gyakran az irodalmi forrásokban. Ugyanakkor mind a szolgák elverése, mind az iskolai fenytések irodalmi toposzokká értek. S bár előbbi bizonyára a mindennapi valóság leképeződése, azt szinte lehetetlen megállapítani, hogy az iskolai verések mennyire voltak meghatározóak a hétköznapiakban.

Sőt, a görög és római világban néhányan elvéve még fel is emelték szavukat az iskolák fizikai bántalmazást toleráló gyakorlata ellen. Plutarchos és Quintilianus érvelése szerint az oktatásban oly elterjedt, durva eljárások csak rabszolgákhoz illenek, mert az iskolában inkább kontraproduktívnak bizonyulnak.¹⁰⁰ Ezek a felhangok azonban többnyire megmaradtak néhány felvilágosultabb gondolkodó elszigetelt ellenkezésének, s nem igazán befolyásolták az erőszak alapfokú oktatásban elterjedt modelljét. Mindenesetre azt is le kell szögezni, hogy érezhető különbség mutatkozik abban, ahogy a tanárok a gyerekeket és a felnőtteket kezelték. Az erőszakos eljárások inkább a fiatalabb és elvileg „irracionalisabb” diákokat sújtották. A megfélemlítés eszközei ugyan a felsőfokú oktatásban is gyakorta megmutatkoztak, de úgy tűnik, ezen a szinten a tanárok valamelyest mérsékelni igyekeztek indulataikat.¹⁰¹

Ez a kettősség több okra is visszavezethető, s köztük is az egyik leginkább alapvető az oktatás által közvetíteni kívánt társadalmi nevelés természetéhez kapcsolódik. A tanárokhoz hasonlóan, akik egyszerre voltak hatalmi és – más személyeknek, illetőleg életkörülményeiknek – kiszolgáltatott pozícióban, a diákok sem csupán az erőszak elszenvedői voltak. A késő antikvitás iskoláit nagyon is jellemző feszültség tetten érhető a tanárok autoritásának ellenálló, zabolátlan diákok példáján, amelyről a források sem hallgatnak. Persze az ilyen történetek meglehetősen ritkák. Ám a hatalom és az erőszak számos más, alattomosabb módon is áthatotta az oktatás folyamatát. Ahogy a diákok fenytésben részesültek, vagy végignézték, ahogy társaik fenytéseket szenvednek el, lényegében a saját későbbi

4. kép. Attikai vörösalakos csésze: iskolásdit játszó gyerekek, a „tanár” előtt két, papirusztekercset és írotáblát tartó fiú áll. Kr. e. 460 körül (New York, The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund 1917, 17.230.10)

társadalmi szerepükre készültek. Míg a szabad születésű asszonyoknak, s köztük is különösen a felsőbb társadalmi osztályok képviselőinek otthonaikban egyszerre kellett a szolgálat és a hatalom szerepeit magukra vállalniuk, s egyszerre parancsolni az alájuk rendelteknek és eltűrni a velük szembeni erőszakot, az elit férfitagjainak sokkal könnyebb dolga volt. A férfiak sok tekintetben a hatalom legfőbb kifejeződési formái voltak. A fiúk már az oktatás legelső fázisaiban megkezdték a hatalommal való azonosulást és a hatalomgyakorlásban való részvételt. Egy vázaképen egy diák, aki „tanárosdit játszik”, felül egy székre, és kezébe botot ragad (4. kép). A *Didaskalos*ban osztálytársai fogják le Kokkalost, amíg tanára megkorbácsolja (59–62). Hasonló jelenetek láthatók pompeii falfestményeken és egy a görög–római korból származó gemmán is.¹⁰² De az elit felsőfokú oktatásban résztvevő tagjai még ennél is jobban azonosultak jövőbeli, hatalomgyakorló szerepükkel. Mivel a felsőfokú oktatás egyik fő célja az volt, hogy felkészítse a diákokat a hatalomgyakorlásra, a felsőfokú tanárok többnyire tompítottak az erőszakos módszereken. A megszemélyesítéseket és szavakat magukba foglaló retorikai gyakorlatok révén a fiúk megtanultak parancsolni, és begyakorolhatták későbbi családfői, rabszolga-tulajdonosi, ügyvédi és hatalmi szerepeiket.¹⁰³

Más, praktikusabb okok, mint például a diákok nagyobb termete, és többnyire kivétel nélküli előkelő származásuk (szemben az alapfokú oktatásban résztvevő diákcsoportok sokféleségével) szintén komoly szerepet játszottak abban, hogy az idősebb diákok enyhébb bánásmódban részesültek. A gazdag szülők feltehetően könnyebben meg tudták védeni fiaikat, különösen azért, mert – ahogy azt Libanios levelezése is számos ponton bizonyítja – rendszerint ők maguk is személyesen kötődtek valamelyik befolyásos tanárhoz. Sőt, az is valószínű, hogy a tárgyak, amelyeket ezek a fiatal férfiak tanulmányoztak,

maguk is egyfajta védelmet jelentettek a rossz bánásmóddal szemben. A retorika a rend és az önfegyelem képzésére szolgált. Ehhez a pallérozott világhoz, amelyet finoman kiegyensúlyozott szófordulatok harmóniája és jól begyakorolt hanglejtés határozott meg, aligha illett a fizikai erőszak. Libanios igyekezett diákjaiba inkább tiszteletet, mint félelmet plántálni (*Or.* 58. 1 és 38). Amikor arra kényszerült, hogy nyilvánosan szembeszálljon az oktatási módszereivel kapcsolatos kritikákkal, büszkén kijelentette: „A tanításba némi finom kedélyességet csempészek, s ez okból nem is kell elvernem a diákjaimat. Hiszen mindent megtesznek maguktól is” (*Or.* 2. 20). Keményebb elbánásra csak ritkán volt szükség: például akkor, amikor egy diák a szellemi képzés helyett minden energiáját a fizikai képzésre fordította. Ezért írta Libanios egy befolyásos apának, aki fia elverésének okát tudakolta, hogy az ifjút „lustálkodáson” kapta, amikor az „lábainak gyorsaságát bizonygatta, s azért a lábait verte el, hogy a fiú ne feledje, a jövőben inkább egy másik versenyyel, a nyelv versenyyel illenék foglalkoznia” (*Ep.* 1330. 3).¹⁰⁴

De alighanem a pusztá kényelem igénye is szerepet játszott abban, hogy a felsőfokú oktatás tanárai tartózkodtak a diákokkal szembeni túlzott erőszaktól. Az elégedetlen fiatalok, akik épp azt tanulták, hogyan fejezzék ki magukat, alighanem képesek voltak meggyőzni szüleiket és *paidagógos*aikat, hogy ajánlatos lenne iskolát váltaniuk. Az antikvitásban a diákok elvesztésének réme állandó fenyegetést jelentett a tanároknak. Ahogy öregedett, és egyre inkább szembesült retorikai iskolájának lassú hanyatlásával, Libanios – annak ellenére, hogy még ekkoriban is biztos helyzetben volt, és semmiféle anyagi gonddal nem küszködött – maga is bizonytalanabbá vált. Egy érvelésben, amelyben az iskolát elhagyó diákok viselkedését szapulja, azt állítja, hogy bár a fegyelem laza, a tanárok maguk is tehetetlenek:

*Amikor a diákok lustálkodnak, a tanárok még csak megszidni sem merik őket. Amikor alszanak, a tanárok nem merik felkelteni őket. Amikor rendetlenkednek, a tanárok csak meglapulnak. Jól tudják, hogy nem teszik helyesen, de azt is tudják, tapasztalatból, hogy számukra is veszélyt hozhat, ha felemelik hangjukat (*Or.* 43. 10).*

Jegyzetek

A tanulmány eredetileg a szerző *Gymnastics of the Mind* című monográfiájának (Cribiore 2001) 2. fejezeteként jelent meg. Köszönet a szerzőnek és a Princeton University Pressnek hozzájárulásukért a magyar fordítás megjelenítéséhez.

- 1 Fein Judit fordítása. Vö. *Ilias* VIII. 19–26.
- 2 Az erre vonatkozó hivatkozások listájához lásd Cribiore 1996, 161–170.
- 3 Lásd lentebb, 9. oldal.
- 4 Lásd Popkewitz–Brennan 1998, 231–251.
- 5 Lásd Green 1998, 173–204.
- 6 A Rómában tevékenykedő *paidagógosok*kal kapcsolatos feliratokról lásd Bradley 1991, 37–75.
- 7 Lásd Beck 1975, 12, 65, 66–67 stb., illetve 13, 71–74 stb., valamint 15, 81–83 stb.
- 8 A Kr. u. 1–2. századról lásd *P. Oxy.* L. 3555, illetve 7 skk. alább.
- 9 Marrou 1975, I. 217–218, II. 65–66.

Ahogy rendszerint, ezúttal sem kell szó szerint venni mindazt, amit Libanios a szónoklat hevében állít. Úgy tűnik, maga az oktatás ruházta fel a diákokat azzal a hatalommal, amely tanáraik túlkapasainak legyőzéséhez kellett. Az ókor osztálytermeinek működésére oly nagyon is jellemző feszültség, amely részben a tanárok és diákok egyenlőtlen viszonyának következménye volt, a tanárok bizonytalan helyzetétől is jelentősen függött. A hellénisztikus Egyiptomban, csakúgy, mint mindenhol máshol, a bizonytalanság és az anyagi nehézségeknek a körülményektől függő rögzültsége jelentősen hozzájárult az osztályterem világának frusztrációjához. Libanios aligha túlzott, amikor megállapította, hogy egy tanárnak mindenkivel – diákokkal, szülőkkel, *paidagógosok*kal, sőt még a nagyszülőkkel is – számolnia kellett. Sőt, akkor sem mondott nagyot, amikor leszögezte, hogy egy tanár mindenki céltáblájává vált, ha nem volt képes a diákok tohonya természetét legyőzve rávenni őket, hogy vegyenek részt a munkában, „még ha köből vannak is, még ha az istenek fiai is” (*Or.* 25. 46). Az ókori világ sok tanára minden bizonnyal épp ebben a helyzetben volt: kiszolgáltatva a szolgálataik iránt mutatkozó bizonytalan keresletnek és a szülők hajlandóságának – vagy éppen vonakodásának –, hogy kifizessék a tandíjat. E számtalan feszítő kényszer közepette – állítja Libanios – a tanárok az Erinysöket hívták segítségül ama diákjaik ellen, akik nem értették meg nehézségeiket (*Or.* 43. 17). Talán az is egy tanár volt, aki – egy Egyiptomban talált római osztrakon tanúsága szerint – haragját egy az Erinysökhöz írt fohással csillapította le.¹⁰⁵ Bár a diákok maguk is rabszolgák voltak tanáraik kezei között – érvel Libanios –, maguk a tanárok is számos mesternek szolgáltak.

Ahogy felfelé kaptattak a tanulás meredek lejtőjén, a diákoknak számtalan nehézséggel kellett megküzdeniük – de a tanárok sem sokban különböztek Sisyphostól, aki Homéros leírása szerint egy sziklával küszködik, s hiába görgeti fel egy hegyre, újra és újra végig kell néznie, ahogy legurul (*Or.* 25. 46).

Kelenhegyi Andor fordítása

- 10 Lásd *P. Col. Zen.* II. 60.
- 11 Lásd *P. Lond.* VII. 2017.
- 12 *P. Oxy.* VI. 930. Vö. alább, 6–7. oldal.
- 13 Az utalás Homéros VI. könyvére inkább az *Ilias*ra, mint a kevésbé népszerű *Odyssiára* vonatkozik.
- 14 A *kathégétésekről* lásd alább, 6–7.
- 15 Vö. Xenophón: *A lakedaimóniak állama* III. 4. Egy komikus részlet található Kock 366-on, illetve Plutarchos: *Moralia* 439F, valamint Lukianos: *Szerelmek* 44.
- 16 Kettő, például, egyiptomi származású volt. Libanios diákjainak származásáról lásd Petit 1956, 114.
- 17 Libanios: *Orationes* 43. 9, *bathru tychein* (342. 21). A *bathron* a diákoknak fenntartott szék volt. Eredetileg a tanárok a tanteremben kívül várakoztak egy *paidagógeion* nevű teremben. Lásd többek között Démostenés XVIII. 258.
- 18 Lásd *P. Oxy.* XVIII. 2190, valamint Rea 1993.
- 19 A irodalomtanárok időnként egyszerű betűvetést oktattak.

- 20 Lásd Criore 2001, 6. fejezet.
- 21 Legkésőbb a Kr. u. 2. századtól a *grammatistés* kifejezés is jelelheti a irodalomtanárt. Lásd Aelius Aristeidés: *Orationes* 28. 26, p. Keil 150.8.; Libanios, aki sohasem nevezett volna egy irodalomtanárt *grammatikos*nak. Wolf (1952, 34–35) megemlíti néhány az ő életét megelőző, vagy vele egykorú példát. Kaster 1988 (447–450) minden bizonyítékot áttekint a késő antikvitással kapcsolatban. Festugière (1959, 105 és 6. jegyzet) úgy vélte, hogy a *grammatistés* már a legkorábbi idők óta a költők kommentátorait jelölte. Ennek bizonyítékaként Platon *Államát* idézi (VII. 809e–812b).
- 22 Lásd *P. Ryl.* IV. 572, valamint *BGU* VI. 1214. Vö. Maehler 1983, 196–197; S. P. Vleeming 1994, 185–187.
- 23 Lásd Bergamasco 1995; Bradley 1991, 106–112. Az inasokkal kapcsolatban lásd Criore 2001, 3. fejezet.
- 24 *P. Carr. Zen.* 59098, 59060, 59061; *P. Lond.* VII. 1941.
- 25 Lásd *P. Carr. Zen.* 59098, kifejezetten töredékes.
- 26 Lentebb idézni fogom a *P. Lond.* VII. 1941 számú levelet, ami legkorábban készült. A hiányzó részleteket többnyire rekonstruálni lehet a másik két levélből. *P. Cair. Zen.* 59060 és 59061, amelyek szinte teljesen megegyeznek az előbbivel.
- 27 Arany János fordítása.
- 28 Lásd Morgan 1999.
- 29 Lásd Criore 1996, 20, 60. jegyzet.
- 30 Lásd *P. Oxy.* XXII. 2345, amely említi a fiú életkorát. Ez a tény, továbbá az, hogy ezt a teljesítményt más, hasonló jellegű dokumentumban nem említik, arra enged következtetni, hogy Pyrrhos már túl volt az alapfokú oktatáson.
- 31 Lásd Criore 2001, 7. fejezet.
- 32 Lásd Criore 2001, 3. fejezet.
- 33 Lásd Turner 1952, 78–93, valamint *Akten des VIII Internationalen Kongresses für Papyrologie* 1956, 141–146.
- 34 Lásd *PSI* III. 186, amely megőrzi egy geometriai feladvány egy színházzal kapcsolatban, valamint a színház alaprajzát. A feladatban a férőhelyek száma, 8400 a megoldás.
- 35 Lásd *P. Oxy.* XXII. 2338. I. 42 és VII. 1050.
- 36 *P. Oxy.* XLVII. 3366.
- 37 Lásd Wolf 1952, 39–41.
- 38 Lásd *uo.* 71–73, különösen az *Ep.* 361-et. Továbbá lásd Criore 2001, 1. fejezet.
- 39 Több mint száz Palladasnak tulajdonított epigrammát őriz a *Görög Antológia*. Lásd Cameron 1993. Palladas elégedetlenségével kapcsolatban lásd lentebb.
- 40 Lásd Kasrer 1988, 294, 77. jegyzet.
- 41 Lásd Criore 1996, 168–169. Lásd Criore 2001, 1. fejezet.
- 42 Lásd Kasrer 1988, 265, 41. jegyzet.
- 43 *Or.* 11, 220. Schenkl, II. 18–19.
- 44 A retorikai iskolák tananyagával kapcsolatban lásd a 8. fejezetet.
- 45 Lásd Petit 1956, 88, 90–91.
- 46 Egyes diákok hosszabban is folytattak retorikai tanulmányokat. Libanios egyszer például nyolc éven át tanult egy diákjával. Lásd Festugière 1959, 179.
- 47 Lásd Pinto 1974, 157; Wolf 1952, 9–24; Boulanger 1923, 76. Bár nevezhetjük Libanios retornak, nem volt *rhétor* a szó görög értelmében. Ebben a vonatkozásban inkább *sophistés*nek kell neveznünk.
- 48 *P. Oxy.* XVIII. 2190.
- 49 Libanios: *Or.* 1. 8. Ulpianusszal kapcsolatban lásd *Or.* 36. 10.
- 50 Schubert 1995 elemzi Philostratos ezzel kapcsolatos hallgatását. Alexandria Theónról, aki retorikai bevezető tankönyvet készített, lásd Criore 2001, 8. fejezet.
- 51 Booth 1981, 1–20 összegyűjti az ezzel kapcsolatos összes anyagot. Lásd még Démostenés: *A koszorú* 129, 258.
- 52 Lásd Cameron 1995, 3–7.
- 53 Lásd Besques 1992, 39, D 4384. illusztráció, amelyben a központi figurát *paidagógos*ként határozzák meg. Ám ez a definíció valószínűtlen, mert a *paidagógos*okat legtöbbször csak egy gyerekkel ábrázolják.
- 54 *SB* I. 4099.5, a Kr. e. 2–1. századból.
- 55 A thonisi diák nosztalgiájával kapcsolatban lásd *SB* III. 6262.
- 56 Criore 1996, 22, 82. jegyzet.
- 57 Bonner 1977, 150.
- 58 Erre szolgál példaként Walter Salles kortárs brazil filmje, a *Központi pályaudvar*, amelyben egy nyugdíjas tanár ír ingyen leveleket az írástudatlanok nevében.
- 59 Társadalmi és anyagi helyzetükkel részletesen Kaster (1998, 99–134) foglalkozik.
- 60 Lásd Keenan 1973, 33–63; 1974, 283–304; 1983, 245–250. Egy efféle címmel rendelkező, de betűvetést tanító irodalomtárról lásd 39–40, illetve 170.
- 61 A kifejezés (Horapollón magát *lamprotatos*nak hívja) a latin *clarissimus* megfelelője.
- 62 Lásd *P. Hal.* 1. 260–265; Criore 1996, 21.
- 63 *Edictum de Pretus* 7. 66 (ed. Lauffer), 124–125: fizetésül a tanítók és *paidagógos*ok havi 50 denariust kaptak, míg az irodalomtanárok 200-at, a rétorok pedig 250-et.
- 64 *Cod. Theod.* 13. 3. 11.
- 65 *P. Giss.* 80; Heraidusszal kapcsolatban lásd Criore 2001, 3. fejezet, illetve *P. Oslo* III. 156.
- 66 Libanios *Or.* 42. 26, 4–7.
- 67 Lásd Petit 1956, 145, 40. jegyzet.
- 68 *SB* I. 680.
- 69 Az irodalomtanárok és rétorok komolyabb közadományairól lásd Kaster 1988, 111–112.
- 70 *SB* V. 8815.
- 71 Lásd Parsons 1976, 441–446.
- 72 Lásd Kaster 1988, 112–113 és 269–270.
- 73 Lásd Petit 1866, 62–63.
- 74 Lásd *Antholiga Palatina* IX. 174; Cameron 1965. Az emberek mindig is törekedtek arra, hogy lealkudják a tandíjakat. A Kr. e. 3. században a filozófus Theophrastos olyan szülőkről számol be, akik, hogy elkerüljék a ráfizetést, egész *antheszterion* hónapban nem küldték iskolába gyermekeiket, mert ebben a hónapban ugyanis sok volt a szünnap.
- 75 Lásd fentebb, 7. oldal.
- 76 *P. Oxy.* XLVII. 3366, C68.
- 77 De az is tény, hogy a rabszolgák nem voltak különösebben drágák.
- 78 Lásd Libanios: *Or.* 3. 6. Libanios nem megy bele a részletekbe, és csak annyit állapít meg, hogy a diákok szexuális kicsapongásai időnként túlléptek mindazon, amit a szokások megengedtek.
- 79 Lásd Furnivall 1868, 1969, 385–386; Hanawalt 1993, 84. Angliában a durva korbácsolások a késő 17. században kezdtek kikopni a közoktatásból (Stone 1977, 439–444). Az Egyesült Államok némely vidéki térségeiben a mai napig használatosak bizonyos fizikai büntetési formák.
- 80 A büntetésekről némi anyagot gyűjtött össze Booth (1973, 107–114). A továbbiakban nem az ő példáira koncentrálok.
- 81 Lásd Bonner 1977, 135–136; Martialis IX. 68. 1–2, Ausonius 22. 33–34.
- 82 Lásd Clark 1998, 109–129.
- 83 Muller érvelése szerint (1910, 292–317) a 4. századtól a fizikai fegyelmezések egyre gyakoribbá váltak.
- 84 Például azon az attikai vázán (Beck 1975, 53, 274 stb.), amelyen egy gyerek öt szandálnyomot mutat a testén.
- 85 Lásd pl. a zeneiskolát (Beck 1975, 52, 273 stb.).
- 86 Lásd Beck 1975, 46, 276.
- 87 Martialis X. 62. 10; Bezaley 1933, 400–403.
- 88 Bollók János fordítása.
- 89 Vass József fordítása.

- 90 Lásd Wiedemann 1989, 105–106.
 91 Vö. *Papyrus Anastasi* V. 3. 9.
 92 Lásd Cribiore 1996, 134. jegyzet.
 93 Uo., 257. jegyzet.
 94 Lásd *Syntax* I. 141.
 95 Wiedemann (1989, 27–30) úgy véli, hogy a gyerekek elverése a paraszti társadalmakra jellemző.
 96 Platón: *Prótagoras* 325d (Bárány István fordítása); lásd még *Törvények* VII. 808d–e.
 97 Lásd *SB* V. 7655.
 98 *Chria* 3, Forester 8. kötet 84–85.
 99 Lásd Saller 1994, 133–153. Az elit fiúgyermekét illető otthoni, fizikai fegyvelmezésről meglehetősen keveset írnak a római források. Arról pedig végképp semmilyen információ nem áll rendelkezésre, hogy az alacsonyabb társadalmi rétegekbe tartozó gyerekeket mennyire gyakran verték meg.
 100 Plutarchos: *De liberis educandis* 8F; Quintilianus I. 3. 14.
 101 Nem értek egyet Boothszal (1973, 109), aki szerint a fizikai fenytést minden szinten, teljes erővel alkalmazták.
 102 Beck 1975, 275.
 103 Bloomer 1997.
 104 Norman 1992, 139. jegyzet.
 105 Lásd *O. Edfu* II. 308, ami csak egy efféle fohász szegényes bevezetőjét örizte meg. Mivel az Edfuban talál osztrakonok jelenlegi hollétéről semmilyen információnk nincs, lehetetlen megállapítani, pontosan milyen körülmények között keletkeztek.

Bibliográfia

- Akten des VIII Internationalen Kongresses für Papyrologie – International Congress of Papyrology*. Wien, 1956.
 Beck, A. F. 1975. *Album of Greek Education*. Sydney.
 Bergamasco, M. 1995. „Le δίδασκαλικοί nella ricerca attuale”: *Aegyptus* 75, 95–167.
 Besques, S. 1992. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs*. 4, 2. Paris.
 Bloomer, W. M. 1997. „Schooling in Persona: Imagination and Subordination in Roman Education”: *Classical Antiquity* 17, 57–78.
 Bonner, S. F. 1977. *Education in Ancient Rome*. Berkeley.
 Booth, A. D. 1973. „Punishment Discipline and Riot in the Schools of Antiquity”: *Échos du monde classique* 17, 107–114.
 Booth, A. D. 1981. „Some Suspects Schoolmasters”: *Florilegium* 3, 1–20.
 Boulanger, A. 1923. *Aelius Aristide et la sophistique dans la province d’Asie au IIe siècle de notre ère*. Paris.
 Bradley, K. R. 1991. *Discovering the Roman Family*. Oxford University Press, Princeton.
 Cameron, Averil. 1965. „Roman School Fees”: *Classical Review* 79, 257–258.
 Cameron, Alan. 1993. *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*. Clarendon Press, Oxford.
 Cameron, Alan. 1995. *Callimachus and His Critics*. Princeton University Press, Princeton.
 Clark, P. 1998. „Women, Slaves and the Hierarchies of Domestic Violence”: S. R. Joshel – S. Murnaghan (szerk.): *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations*. London, 109–129.
 Cribiore, R. 1996. *Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt*. Atlanta.
 Cribiore, R. 2001. *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton–Oxford.
 Festugière, A. J. 1959. *Antioche païenne et chrétienne: Libanios, Chrysostome et les moines de Syrie*. Paris.
 Furnivall, F. J. 1868. *Early English Meals and Manners: with Some Forewords on Education in Early England*. London (reprint: 1969).
 Green 1998 – lásd Popkewitz–Brennan.
 Hanawalt, B. A. 1993. *Growing up in Medieval London: The Experience of Childhood in History*. Oxford University Press, Oxford.
 Kaster, R. A. 1983. „Notes on Primary and Secondary Schools in Late Antiquity”: *Transactions of the American Philological Association* 113, 223–246.
 Keenan, J. G. 1973. „The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 11, 33–63.
 Keenan, J. G. 1983. „An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 53, 245–250.
 Maehler, H. 1983. „Die griechische Schule im ptolemäischen Ägypten”: *Studia Hellenistica* 27, 191–203.
 Marrou, H.-I. 1937. *Études sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires Romains*. Grenoble.
 Morgan, T. 1998. *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*. Cambridge University Press, Cambridge.
 Muller, A. 1910. „Studentenleben im 4. Jahrhundert n. Chr.”: *Philologus* 69, 292–317.
 Norman, A. F. 1960. „The Book Trade in Fourth-Century Antioch”: *Journal of Hellenic Studies* 80, 122–126.
 Parsons, P. J. 1980–81. „Background: The Papyrus Letter”: *Didactica Classica Gandensia* 20–21, 3–19.
 Petit, L. 1866. *Essai sur la vie et la correspondance du sophiste Libanios*. Paris.
 Petit, P. 1956. *Les étudiants de Libanios: Un professeur de faculté et ses élèves au Bas Empire*. Paris.
 Pinto, M. 1974. „La scuola di Libanio nel quadro del IV secolo dopo Cristo”: *Rendiconti Istituto Lombardo* 108, 146–179.
 Popkewitz, T. S. – Brennan, M. (szerk.) 1998. *Foucault’s Challenge: Discourse, Knowledge, and Power in Education*. New York.
 Saller, R. P. 1994. *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*. Cambridge University Press, Cambridge.
 Schubert, P. 1995. „Philostrate et les sophistes d’Alexandrie”: *Mnemosyne* 48, 178–188.
 Stone, L. 1977. *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. Harmondsworth.
 Turner, E. G. 1952. „Roman Oxyrhynchus”: *Journal of Egyptian Archaeology* 38, 78–93.
 Vleeming, S. P. „Some Notes on Demotic Sribal Training in the Ptolemaic Period”: *Proceedings of the Twentieth International Congress of Papyrology*. Copenhagen, 185–187.
 Wiedemann, T. 1989. *Adults and Children in the Roman Empire*. New Haven.
 Wolf, P. 1952. *Von Schulwesen der Spätantike: Studien zu Libanios*. Baden-Baden.

Németh György (1956) az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének vezetője, számos ókori tárgyú könyv írója, fordítója. Az *Espacios de penumbra* nemzetközi mágiatörténeti projekt kutatója.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „Igyál, dőzsölj, ölelj!” *A pederasztia megítélése az antik világban* (2012/4).

A hellénisztikus kori alapítványi iskolák

Németh György

A görög betűírást a föníciai mássalhangzóírásból az öt magánhangzó beszúrásával alakította ki a Kr. e. 9. század második felében egy „ismeretlen jötevő”,¹ létrehozva ezzel a világ szinte bármely nyelvére alkalmazható, könnyen elsajátítható írásrendszert. Míg Egyiptomban vagy Mezopotámiában a legegyszerűbb üzenetek leírásához is több száz jel ismeretére volt szükség, amelyeket csak évekig tartó tanulással sajátíthattak el az erre kiválasztottak, a görög ábécé digammával és koppával együtt 27 jelét bárki megtanulhatta iskolába járás nélkül is. Az írástanulás leggyakoribb módja az abecedária használata volt. Egy cserépdarabra felírták a görög ábécé betűit, majd versikeként megtanulták a betűk nevét: *alpha-béta-gamma-delta-epsilon*... Az íráshoz vagy az olvasáshoz egyszerűen ki kellett számolni, hányadik jel az „e” vagy a „b”, és már le is lehetett írni. Néhány napos gyakorlás után bárki meg tudta jegyezni, hogy melyik hanghoz melyik betű tartozik. Így olyan társadalmi rétegek – köztük rabszolgák – is elsajátíthatták a betűvetést, amelyek a keleti társadalmakban el voltak tőle zárva. Az írás-olvasás elterjedt voltára elég legyen két példa. Amikor Athénban, a Kr. e. 5. században bevezették a cserépszavazást (feltehetőleg Themistoklés, nem pedig Kleisthenés javaslatára), az volt a szabály, hogy a közel harmincezer polgárból legalább hatezer szavazó kellett az eljárás érvényességi küszöbéhez.² Ez már önmagában azt jelenti, hogy az athéniak legalább 20%-os írni tudást tételeztek fel a polgárok körében, de ez az arány valójában jóval magasabb lehetett, hiszen a vidéki községekben lakók nem tettek meg közel hatvan kilométert csak azért, hogy valakinek a nevét felírják egy cserépre, így az amúgy is Athénban vagy a környékén lakók vettek részt a szavazásban. A mintegy tízezer előkerült szavazócserép olykor különös betűformái, névalakjai mutatják, hogy az írni tudás nem feltétlenül jelentette azt, hogy mindenki sűrűn gyakorolta ezt a tudományát, de ha kellett, alkalmazni tudta megkopott ismereteit. A másik példa császárkori, és a nők írni tudásának meglepően széles köréről tanúskodik. Az ephesosi Sóranos kijelenti, hogy a bábaképzőbe csak olyan lányokat kell felvenni, akik gyakorlottak az írás-olvasás mesterségében.³ Ha az ilyen lányok túl kevesen lettek volna, az veszélyeztette volna a bábaképzést, de Sóranos ettől szemmel láthatóan nem tartott.

Nem sok forrásunk van arra nézve, hogy a Kr. e. 5–4. században hogyan zajlott az oktatás azok számára, akiket iskolába járattak a szülei. Állami iskolarendszer ugyanis, Spárta kivételével, sehol sem létezett (lásd az első margószöveget). Athéni gyerekek államköltségen mindössze egyszer tanulhattak a Kr. e. 5. században, akkor sem Athénban. Kr. e. 480-ban a közeledő perzsa seregtől tartva Themistoklés elrendelte a lakosság evakuálását. Plutarchos így számol be erről:

A határozat elfogadása után a legtöbb athéni Troizénbe küldte a gyermekeket és az asszonyokat. A troizéniek egymással versengve fogadták őket vendégül. Közköltségben mindegyikük napi két obolost kapott, a gyermekek pedig bárhol szabadon szedhettek gyümölcsöt, sőt még tanítókat is fogadtak melléjük. Ezeket a határozatokat Nikagoras javaslatára hozták.⁴

Lykurgos ezzel szemben ahelyett, hogy hagyta volna, hogy minden apa külön-külön pedagógus rabszolgára bizza a gyermekét, olyan ember felügyelete alá helyezte a fiúkat, aki a legmagasabb hivatal betöltő férfiak köréből származott, és akit gyerekfelügyelőnek (paidonomos) hívtak. Fölhatalmazta arra, hogy összegyűjtse a fiúkat, felügyeljen rájuk, és ha valamelyikük rossz fát tett a tűzre, keményen megbüntesse. Az ifjak köréből korbácsos legényeket rendelt mellé, hogy végrehajtsák a büntetést, ha szükséges. Így aztán Spártában jellemzővé vált a rendkívüli szerénység és a nagyfokú engedelmesség.

Xenophón: A lakedaimóniak állama 2. 2 (Németh György fordítása)

Azért, hogy a fiúk sohase maradjanak felügyelet nélkül, még akkor sem, ha a paidonomos eltávozik, felhatalmazta az éppen arra járó polgárokat arra, hogy olyan parancsot adjanak nekik, amelyet jónak látnak, és megbüntessék azokat, akik valamit rosszul csinálnak. Ezzel a módszerrel tisztelettudóbbá tette a gyerekeket. A spártai fiúk és férfiak nem is tisztelnek úgy senkit, mint vezetőiket.

Xenophón: A lakedaimóniak állama 2. 10 (Németh György fordítása)

A troizéniaiak hamar belátták, hogy a városkájuk méretéhez képest hatalmas tömegű athéni gyereket valamivel le kell kötni, különben a vidéken kószálva rengeteg bajt okoznak. A gyerekek energiáinak lekötésére az iskolát tartották a legjobb módszernek. A háború végével hazatért gyerekek azonban a későbbiekben már újra csak szüleik költségén tanulhattak. A tanító-vállalkozók havi díját a szegényeknek nem volt könnyű előteremteni. Héróndas *Az iskolamester* című mimiambosában Métrotimé, az anya panaszkodik iskolakerülő fiára, Kottalosra, akinek „a hó harmincadik napján vér- s könnyözönnel izzadom ki tandíját”, mégsem jár iskolába.

A fiúk és lányok számára biztosítandó, államilag felügyelt, ingyenes iskola-rendszert Platón írta le *Törvények* című utópiájában a Kr. e. 4. században:

Ezekben az épületekben az egyes tanulmányoknak idegenből hívott, fizetéssel szerződötetett tanítómesterei lakjanak, és tanítsák az ifjúságot mindazokra a tanulmányokra, amelyek egyrészt a háború, másrészt a műzsai művészet körébe tartoznak. S nem lehet szabadjára hagynunk a nevelést, hogy az apa akaratától függjön: ki látogatja az iskolát és ki nem, hanem ragaszkodjunk ahhoz az elvhez, hogy minden ember és minden gyermek inkább az államé, mint szüleié, és így kötelezően nevelnünk kell mindenkit. S az én törvényeim ugyanazt mondanák ki a lányokra, mint a fiúkra vonatkozólag, hogy a lányokat is ugyanazokban a dolgokban kell gyakorolni.⁵

A nevelés felügyelőin a törvény azokat érti, akik a tornacsarnokokban és az iskolákban felügyelnek a rendre és a nevelésre, oktatásra, gondoskodnak róla, hogy a fiúk és lányok látogassák az iskolát, és ne hanyagolják el tanulmányaikat.⁶

Ez a gondolat azonban még sokáig nem vált valóra. A szülők által fizetett tanárok oktatási-nevelési módszereire jellemző, amit a már említett Métrotimé kér a tanártól: verje csak meg jól a fiát, ha nem elég szorgalmas. A gyerekek testi fenyítése közismert és elfogadott dolog volt Hellasban, Spártában például minden felnőtt férfi fel volt hatalmazva rá, hogy bármelyik fiút megfenyítse, ha szükségét látja, ezért egyetlen polgár sem haragudott meg rá (lásd a második margószöveget). Egyiptom homokjából több iskolai viaszostábla került elő, amelyeken a gyerekek gyakorolták a betűvetést. Az egyikre a tanár írta fel vészjóslo figyelmeztetését, amit a gyerek négyszer megismételt alatta, de olyan nagy igyekezettel, hogy a betűk áttörve a viaszréteget, magán a fatáblán is maradandó nyomokat hagytak:

Φιλοπονεί ὦ παῖ μὴ δαοῖς

Légy szorgalmas, fiú, nehogy megnyúzzalak!⁷

A módszer nem lehetett kivételes, mert még két viaszostáblát ismerünk *philoponei* („Légy szorgalmas!”) felirattal.⁸ Igaz, a kiváló szorgalmat jutalomkoszorúval ismerték el, mint például az euboiai Eretriában élt Paramonos, Dórotheos fia esetében, amint ezt egy Kr. e. 1. századi felirat tanúsítja.⁹

Bár az állam által finanszírozott és ellenőrzött kötelező elemi iskolai oktatás platóni modellje az újkorig csak álom maradt, két feliratot is ismerünk, amelyek a milétosi és teósi alapítványi iskolák a platóni elveket megközelítő működését mutatják be részletesen. A teósi feliratot ismerteti Anna Swiderkovna a hellénisztikus korról szóló könyvében, de fordítást csak három sorról ad, így tudomásom szerint az itt közölt szöveg a felirat első magyar fordítása.¹⁰ A másik a milétosi Delphinionban talált, kőtáblára vésett felirat, amit ma Berlinben őriznek (Kr. e. 200/199).¹¹ A feliraton szereplő jötevő (*euergetés*), a milétosi Eudémos, városának *epónymos stephanéphorosa*, vagyis az évnek nevet adó főtisztviselője volt Kr. e. 210/209-ben.¹² Az *euergetéseket* haláluk után állami temetésben részesítették hála-ból nagylelkűségükért.

Így határozott a nép, az egybegyűltek előterjesztése (alapján): miután Eudémost, Thallión fiát a nép jötevőjévé választotta, és bőkezűségének legnagyobb emlékeztető minden időkre megörökítette, kihirdette, hogy a szabad születésű gyerekek oktatására tíz ezüst talantont¹³ ad a maga és testvérei, Menandros¹⁴ és Dión vagyonából, megszavazták a milétosiaiak: Eudémost legjobb igyekezetére való tekintettel részesítsék dicséretben, és gondoskodják erről a tanács és a nép.

Azért, hogy döntéseik alapján megfelelően kezeljék a rendelkezésre álló pénzalapot, Eudémos⁽¹⁰⁾ a megállapodás során meghatározott időközönként átutalja az egy évre felajánlott pénzösszeget a kincstárnokoknak, a kincstárnokok pedig azonnal átadják azt az államkassza választott kezelőinek, s ők nyissanak egy állami számlát „az Eudémos által a szabad gyerekek nevelésére adományozott összeg” címmel, jegyezzék fel rá és őrizték meg ezt a pénzt, de át kell adniuk azt az őtánuk választott pénzkezelőknek, hogy a népgyűlés határozhasson a jövőben általuk befizetett jövedelmekről.¹⁵ Ha mégsem adják át azt a pénzt, ami a számlán áll, büntetésül fizessék meg a népnek az összeg kétszeresét.⁽²⁰⁾ Az állami jövedelmekről mérleget készítő adófelügyelők különítenek el minden évben az egyenlegben háromszáz statért¹⁶ a pénzalap leendő jövedelmének fejében, és utalják át minden hónapban a kincstárnokok kiadásaira az esedékes összeget. Ha pedig nem különítik el az összeget az előírtak szerint, fizessenek ötszáz statér büntetést, amelyet Hermésnek és a Múzsáknak szenteljenek.

Akik testnevelést vagy írást akarnak tanítani, iratkozhatnak fel a jövő évre beiktatott gyermekfelügyelőknél, minden évben van feliratkozás Artemisió¹⁷ havának közepétől huszadikáig, a felügyelők pedig függesszék ki a neveket Antiochos oszlopocsarnokára.¹⁸ Nyolc⁽³⁰⁾ nappal az említett hónap lejártá után,¹⁹ miután összegyűlt a népgyűlés, helyezzenek a színpadra egy háromlábú edényt és egy füstölőt, legyenek ott a papok (közül) a gyerekek tornacsarnokában tisztelt Versenyek Hermésének papja és a Múzsák papja, a szentély hírnöke, azok, akiket kézfelemeléssel megválasztottak, és be

akarják tölteni a gyermekfelügyelő tisztét, és amíg él, maga Eudémos is, azután pedig Eudémos leszármazottai közül a legidősebb, s ő mutassa be a tömjénnel a füstáldozatot Hermés, a Múzsák és a Múzsákat vezető Apollón tiszteletére, a szentély hírnöke pedig imádkozzék a népgyűlés résztvevőért, hogy aki szavaz a testnevelés tanárookra és az írás tanárookra, azokra szavazzon, akiket a gyerekek tanítására a legalkalmasabbnak talál, és semmiféle becsvágy ne befolyásolja az igazságosság ellenében döntését, (és aki az igazság szerint dönt),⁽⁴⁰⁾ annak jól menjen a sora, de aki nem, annak éppen ellenkezően. Ezután pedig a gyermekfelügyelők adják át a tanács írnokának a felírt neveket, ő pedig vezesse elő őket egyenként. A bejövőket eskessék meg egyenként a papok és a szentély hírnöke. A testneveléstanárok esküje pedig így hangozzék:

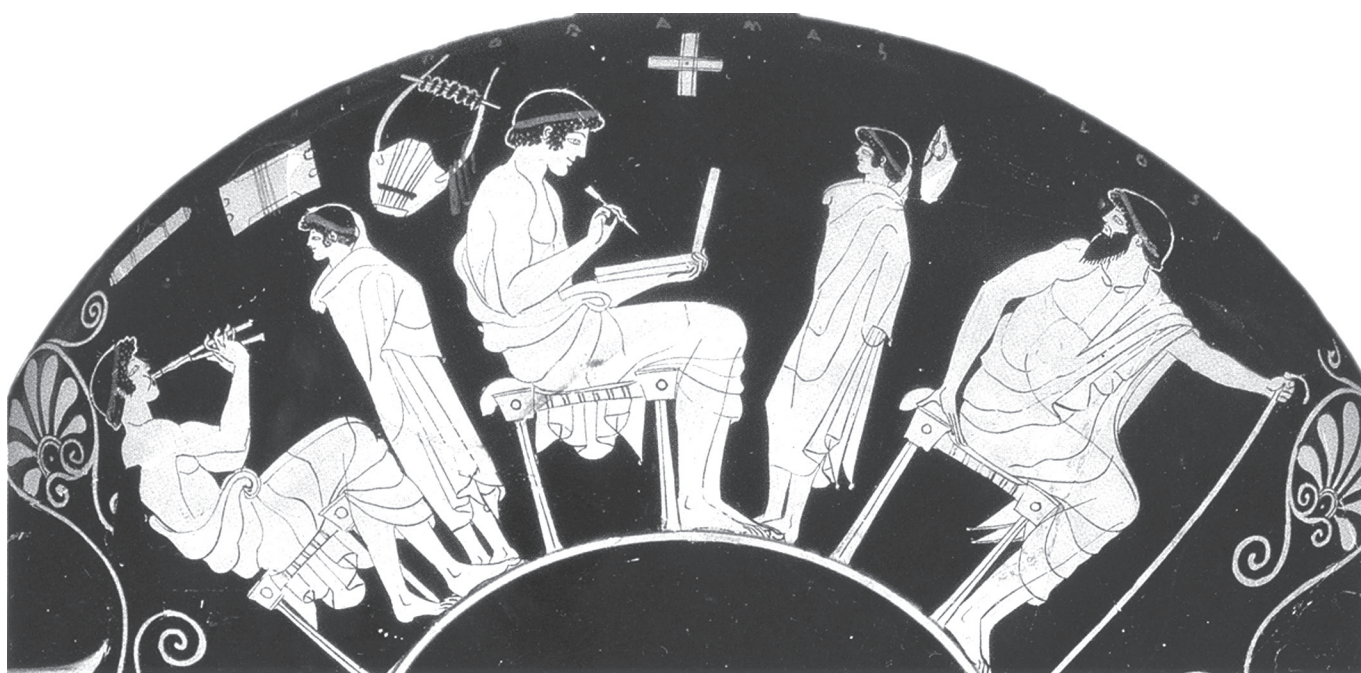
„Esküszöm Hermésre, hogy a milétosiaiak közül senkit sem beszéltem rá, hogy énrám szavazzon, és mást sem bíztam meg vele, hogy érdekebben propagandát folytasson, és atok terhe alatt kijelentem, hogy az igazul esküvőnek jól menjen a sora, a hamisan esküvőnek pedig éppen ellenkezően.”

Az írástanárok ugyanezt az esküt tegyék le, de Apollónra és a Múzsákra esküdjenek. A megjelentek közül szavazzanak meg kézfelemeléssel és nevezzenek ki négy testneveléstanárt⁽⁵⁰⁾ és négy írástanárt.

A testneveléstanárok bére a határozat értelmében havonta és személyenként harminc drachma, az írástanároké pedig havonta és személyenként negyven drachma. A szónoklataik és egyéb ügyeik költségeiről a gyermekfelügyelői törvény rendelkezik. A megszavazott testneveléstanároknak el szabad utazniuk, ha versenyzőként részt akarnak venni valamelyik koszorút adó versenyjátékon, amennyiben a gyermekfelügyelők elengedik őket, és ha olyasvalakit biztosítanak maguk helyett a gyerekek oktatására, akivel a gyermekfelügyelők is meg vannak elégedve.²⁰ Azért, hogy a bért mindegyikük rendszeresen megkapja, a kincstárnokok a meghatározott összeget⁽⁶⁰⁾ minden hónap első napján adják át a testneveléstanároknak és az írástanároknak. Ha

1. kép. Athéni osztrakonok a Kr. e. 5. századból
(forrás: http://www.agathe.gr/democracy/practice_of_ostracism.html)

2. kép. Iskolai jelenet attikai vörösalakos csészén: grammatistés írótablával, előtte áll a tanítvány, mellette pedagógos bottal. Duris-festő, Kr. e. 480 körül (Berlin, Antikensammlung, F2285)

valamelyikük mégsem adja át, fizessen büntetésként ötszáz statért, amelyet Hermésnek és a Múzsáknak szentelnek, ebből hajtsák be a testneveléstanárok és írástanárok számára kifizetendő bért a piacfelügyelőkre vonatkozó törvénynek megfelelően. A költségvetés által e célra elkülönített alapot senki, semmilyen formában ne használja föl más célra. Ha azonban valaki javaslatot tesz, vagy előterjeszt, vagy szavazásra bocsátja, hogy vagy más célra fordítsák, vagy a javasoltnál alacsonyabb összeget állapítsanak meg, azt, aki ezek közül valamit elkövet, sújtsák ötszáz statér bírsággal, amelyet Hermésnek és a Múzsáknak szentelnek.

A továbbiakban, amikor az elkülönített alapból e célra kifizetett összegeket megkapják a gyermekfelügyelők, ⁽⁷⁰⁾ küldjenek egy különösen szép ökröt a didymai Apollónnak, a didymaiak öt évente tartott ünnepére, s a többi évben az ökrterelések ünnepére, és vonuljanak ünnepi menetben ök maguk és az általuk kiválasztott gyerekek, és közülük a kézfemeléssel megválasztott elnökök, és Eudemos is, amíg csak él, azután pedig Eudemos leszármazottai közül a legidősebb.²¹ Az elküldött áldozati állatot a gyerekfelügyelők áldozzák fel, és osszák ki a gyerekek és azok között, akik a határozat értelmében az ünnepi menetben részt vettek.

Engedjék el a gyerekeket a tanításról minden hónap ötödik napján, s a gyerekfelügyelők jegyezzék föl ezt is a szünetek közé a többi napokkal együtt, amiként ⁽⁸⁰⁾ ezt a gyerekfelügyelői törvény előírja.²²

Azért, hogy a nép határozata és az Eudemos által ez ügyben kimutatott bőkezűség mindenki számára láthatóan fennmaradjon, gondoskodjanak róla a falak felügyelői²³ az építésvezetőkkel együtt, hogy ezt a határozatot két kőtáblára fölvéssék, és az egyiket a gyerekek tornacsarnokában, jól látható helyre állítsák föl, a másikat pedig Apollón Delphinios szentélyében, az Eudemos, Thallion fia által emelt talapzatra.²⁴ Azért, hogy Eudemos ez ügyben megnyilvánu-

ló bőkezűsége miatt méltó megtiszteltetésben részesüljön, megfelelő időpontban tanácskozni fog a népgyűlés. A népgyűlés úgy határozott, hogy fehér táblára írják fel a néphatározatot.²⁵

Eudemos gymnasionja az északi agorától keletre épült a Kr. e. 2. század kezdetén. Négy oszlop tartotta monumentális bejárati csarnokát, ahová öt lépcsőfokon felmenve lehetett belépni. A nyitott birkózóteret, amelynek mérete 19×35 méter volt, dór oszlopok vették körül. A bejáratallal szemben hat kisebb szoba állt az oktatás és az ephébosok²⁶ rendelkezésére. A felirat nem említi, hogy az épületet milyen forrásból emelte Eudemos.

A tanárok kiválasztásának nyilvánossága, a jelentkezők pályázatának nyilvánossá tétele az Antiochos-stoában, az ünnepi népgyűlés lefolyása, a nyilvános eskütétel mind azt bizonyítják, hogy az oktatást kiemelt fontosságú ügyként kezelték Milétosban. Vagyis nem tanítás közben felügyelték a tanárokat, ahogyan ezt Plátón eltervezte, hanem az évi versenyvizsgálával küszöbölték ki, hogy egy alkalmatlan tanár újabb évre megbízatást nyerjen. Ehhez képest a tanárok fizetése meglehetősen alacsonynak számított.

Különösen érdekes, hogy az alapítványt tevő az évi összegek mintegy feléről nem rendelkezik. A háromszáz arany statér értéke 6000 drachma. A nyolc tanár évente összesen 3360 drachmát keresett, amihez szökőhónapban még 280 drachma járult, vagyis megmaradt egy közönséges évben 2640, egy szökőhónappal rendelkező évben pedig 2360 drachma. Az a legvalószínűbb, hogy ezt az összeget a feláldozandó ökr árára és a díszfelvonulás méltó megrendezésére szánták, hiszen ezek szolgálták a nyilvánosság előtt leginkább Eudemos és testvérei önreprezentációját.²⁷

Eudemoséhoz hasonló alapítványi iskolát találunk az ióniai Teosban (ma Sığacık, Törökország) a Kr. e. 2. században, amelyet Polythrus alapított.²⁸ A teósi gymnasion, amely az akro-

3. kép. Iskolai jelenet attikai vörösalakos csészén: grammatistés papirusztekercsel, előtte áll a tanítvány, mellette pedagógos bottal. Duris-festő, Kr. e. 480 körül (Berlin, Antikensammlung, F2285)

polistól északkeletre fekszik, jórészt feltáratlan. Maradványai alapján bizonyos, hogy a hellénisztikus korban épült. A felirat eleje, közepe és vége hiányos.

A gymnasiarchos megválasztása után kerül sor a paidonomoséra, aki nem lehet fiatalabb negyvenévesnél.²⁹ Azért, hogy minden szabad születésű gyermek tanulhasson, Polythrus, Onésimos fia bölcs előrelátással bejelentette a népgyűlésnek, hogy szép emléket állítva dicsőségvágyának e célból harmincnyézer drachmát ajánlott fel adományként.³⁰ A tisztségviselők megválasztásakor a jegyzőket követően három írástanárt kell választani, akik a fiúkat és lányokat fogják oktatni.³¹ ⁽¹⁰⁾ Az első osztályosok tanárának évi hatszáz, a második osztályosok tanárának évi ötszázötven, a harmadik osztályosokénak pedig évi ötszáz drachma fizetést kell adni. Két testneveléstanárt is kell választani, mindkettőjüket évi ötszáz drachma fizetésért. Válasszanak továbbá egy kitharatanárt, akár olyat, aki pengetővel (plektron) játszik, akár olyat, aki anélkül. Akit kiválasztanak, kapjon évi hétszáz drachmát. Tanítsa azokat a fiúkat, akik végzősök, és a náluk egy évvel fiatalabbakat zenére és kitharára akár pengetővel, akár anélkül, az ephébosokat azonban csak zenére. Ezeknek a gyerekek életkoráról a paidonomos dönt. ⁽²⁰⁾ Ha szökőhónappal egészítjük ki az évet, az arra a hónapra járó pénzt pótlékként kell kifizetni. Egy vívómestert és egy íjászat- és dárдавetéstanárt jelöljön ki a paidonomos és a gymnasiarchos, kiválasztásukat azonban a népgyűlés erősítse meg. Ők tanítsák az ephébosokat, és azokat a gyerekeket, akiknek a zenei képzést is előírják. Az íjászat és a dárдавetés tanárának kétszázötven drachma évi bért adjanak, a vívómesternek pedig háromszáz drachmát. A vívómester évente legalább két hónapig tanítson.³² A paidonomos és a gymnasiarchos felügyelje, hogy a fiúk és az ephébosok szorgalmasak legyenek tanulmányaikban, amint ezt mind-

ketjük számára ⁽³⁰⁾ előírja a törvény. Ha az írástanárok vitába keverednek velük a gyermekek létszámáról, döntsön a paidonomos, azok pedig engedelmeskedjenek döntésének.³³ A versenyvizsgákat, amelyeket régebben a gymnasionban tartottak az írástanárok és a zenetanárok számára, a tanácsházán (rendezzék meg).³⁴

...nap... ha a büntetést nem fizetik meg, kényszeríteni lehet őket. A vívóstanár és az íjászat illetve dárдавetés tanárának ügyében úgy kell eljárni, ahogy fentebb elő van írva. Ha a hivatalban lévő vagy bármikor hivatalban volt kincstárnokok ⁽⁴⁰⁾ nem adják át a pénzt úgy, ahogy elő van írva, vagy akár más hivatalnok, akár magánszemély javaslatot tesz, megtesz, javasol, szavazásra bocsát, törvényt terjeszt be, ami ezzel a határozattal ellentétes, vagy valamilyen módon érvényteleníti e törvényt bármilyen indokkal, hogy az alapítvány vagyonát másra költse, és ne arra fordítsák, amit ez a törvény elrendel, vagy csoportosítsák át valami olyan célra, ami különbözik attól, amit e törvény előír; érvénytelen legyen, és a későbbi kincstárnokok e törvény előírásainak megfelelően ugyanazt az összeget fizessék ki a polis bevételeiből,³⁵ és minden egyebet is e törvénynek megfelelően hajtsanak végre. Aki azonban bármit javasol vagy tesz e törvény ellenére, ő maga és nemzetsége is minősüljön szentélyrablónak, ⁽⁵⁰⁾ és részesüljön azokban a büntetésekben, amelyek a szentélyrablókra vonatkoznak.³⁶ Bármely tettes bűnhődjék ugyanúgy, ha bármilyen vétet elkövet az alapítványi pénzek ellen e törvény ellenében, vagy az előírások nem teljesítéséért tízezer drachma büntetés megfizetésével a polis számára.³⁷ Bárki bevádolhatja az elkövetőt akár magánváddal, akár nyilvános eljárásban a havi elszámoláskor, akár bármelyik tetszőleges időpontban. Senki sem utasíthatja el a vádat a határidő lejártá, vagy bármely más körülmény miatt. Aki mégis megteszi, kétszeres büntetést fizessen. A büntetés felét fizessék ki a polisnak, nevezetesen

*Hermés, Héraklés és a Múzsák szentélyének, feltüntetve a fent említett elszámolásban, a másik felét pedig a vádemelőnek. A számvizsgálók (euthynoi) ellenőrzik a büntetés befizetését éppúgy, mint bármely más állami eljárás esetében.*⁶⁰ *A hivatalban lévő timuchosok ezen kívül mondjanak átkot arra,³⁸ aki a pénzt, amit Onésimos fia Polythrus a szabadon született gyermekek oktatására felajánlott, bármilyen módon vagy indokkal elvonná, vagy a törvény előírásával ellentétben máshová csoportosítaná át, és nem az előírásnak megfelelően használná fel, vagy nem fizetné ki a törvénynek megfelelő módon, hogy pusztuljon el ő maga és nemzetsége is.*

Ha azonban a kincstárnokok mégsem arra költenék az alapítvány vagyonát, amit a törvény előír, vagy nem fizetné ki a törvény értelmében az oktatókat, közülük mindegyik kétezer drachmát tartozik fizetni a polis számára, és bárki vádat emelhet ellenük, aki csak akar, (...) akit elítéltek, a kétszeresét tartozik megfizetni, az összeg felét pedig (az kapja...)

Polythrus feliratának legfontosabb pontja, hogy az alapítvány az írás és olvasás oktatásában a kislányokat és kislányokat egyenlőképp részesíti, hasonlóképpen Platón elképzeléséhez a *Törvények*ben. A teósi fizetések magasabbak a milétosiaknál, hiszen a milétosi testneveléstanár évi 360, az írástanár 480 drachmát keresett, míg Teóban az írástanár 500–600 drachmát, a testneveléstanár 500, a kitharatanár viszont 700 drachmát keresett, noha az alapítvány számára felajánlott összeg a milétosi 10 talantonnak alig több, mint a fele. Figyelemre méltó, hogy a tanárok fizetése annál magasabb, minél kisebb gyerekeket tanítanak.

Az állás betöltésére jelentkező tanárok versenyvizsgán mérték össze tudásukat. A versenyvizsgákat régebben az oktatás helyszínén, a gymnasionban tartották az írástanárok és a zene-tanárok számára, de Polythrus előírása szerint a *bulé*, a tanács székhelyére helyezték át azokat, ezzel is növelve az esemény hivatalosságát, tekintélyét. Egy másik Kr. e. 2. századi teósi felirat tanúsága szerint a tanárokon kívül a diákok is versengtek egymással.³⁹ Az erősen töredékes dokumentum felsorolja

az idősebb, a középső és a legifjabb korcsoport versenyszámait és azok győzteseit. Az idősebbek eposz és dialógus előadásában, valamint olvasásban, a középsősök eposz előadásában, olvasásban, *polymathiában* és rajzban, a legifjabbak pedig eposz előadásában, olvasásban, szépírásban, fáklyás futásban, kísérettel éneklésben (*psalmos*), kitharázásban, kitharával kísért éneklésben, *rhythmographiában*, komédiában, tragédiában és kottairásban mérték össze tudásukat. A *polymathia* általában tudást, ismeretet, esetleg tudálékosságot jelentett, nem tudni, a feliraton milyen értelemben szerepel. A *rhythmographia* ritmus vagy idő lejegyzése lehetett. Egy biztos, a teósi ifjaknak igen széles körű tudást kellett elsajátítaniuk.

A teósi ephébia, amint a hellénisztikus korban ez általános volt, valószínűleg egy évig tartott, és tizenégy-tizenöt éves korban kezdődött.⁴⁰ Ha ez igaz, akkor az oktatás a teósi alapítványi iskolában kilenc- vagy tízéves korban indult az írástanulással, és tizenkét vagy tizenhárom éves korig tartott. Aztán kezdődött a zene, amit tizenöt-tizenhat éves korig tanultak, beleértve az ephébia időszakát is.

Mind a milétosi, mind pedig a teósi felirat az oktatástörténet értékes dokumentuma, amely arról tanúskodik, hogy a Platón által megfogalmazott eszmék egy részét sikerült megvalósítani. Ha az állam nem is biztosította az ingyenes elemi oktatás fedezetét, az alapítványi kezdeményezéseket állami felügyelet alá helyezte, és a legfontosabb döntéseket a népgyűlés vagy a tanács hozta meg, nem feledve az alapítók dicsőségének fenntartását. A másik fontos platóni gondolat a kislányok elemi iskolai oktatása volt, amit Milétosban valószínűleg, Teóban pedig nyilvánvalóan támogatott az alapítványi iskola. A képzés, bármilyen sokrétű is volt, meglehetősen gyakorlati ismereteket adott át, amelyekre ráépülhetett az ifjak katonai kiképzése, az ephébia. Az irodalom és a zene oktatása a nyilvános versenyvizsgákkal és áldozatokkal hatékonyan járult hozzá az ifjúság közösségi neveléséhez. Az iskola tehát az adott közösség formálódásának egyik legfontosabb színtere lett, amelynek fenntartását a polis akkor is magára vállalta, ha az alapítvány tőkéje egyszer elfogyta. Arról azonban nem tudunk, hogy e vállalását valóban teljesítette-e.

Jegyzetek

- 1 Wilamowitz-Moellendorff kifejezése, vö. Németh–Kovács 2011, 18.
- 2 A cserépszavazás forrásaihoz vö. Németh 2003, 147–149.
- 3 Gradwohl 2006, 10.
- 4 Plutarchos: *Themistoklés* 10. Máthé Elek fordítása.
- 5 Platón: *Törvények* 804d. Kövendi Dénes és Bolonyai Gábor fordítása.
- 6 Platón: *Törvények* 764c. Kövendi Dénes és Bolonyai Gábor fordítása.
- 7 Berlin, *AM* 13234; Ziebarth 1913, 6.
- 8 *T. Berol.* *AM* 17759; *T. Borély* 1564 + 1565 + 1566 + 1567.
- 9 IG XII, 9, 282.
- 10 Swiderkowna 1981, 305–306. Ugyanezt a három sort idézi ugyancsak Kálmán Judit fordításában Hoffmann 2009, 69.
- 11 SIG³ 577. Az évszám meghatározásához Ziebarth 1914, 10.
- 12 Németh 2003, 335–337.

- 13 1 talanton 6000 drachmából állt. A talanton súlya 26 és 36 kilogramm között változott tértől és időtől függően, vagyis Eudemosék legalább 260 kg ezüstöt bocsátottak az alapítvány rendelkezésére.
- 14 Menandros hét évvel Eudemos után, Kr. e. 203-ban volt stephanéphoros.
- 15 Vagyis Eudemos és testvérei nem egy összegben, hanem évenkénti részletekben utalták át a támogatást.
- 16 Az ezüst statér 7 és 8,6 gramm között mozgott, értéke többnyire 2 drachma volt, vagyis a 300 statér értéke 600 drachma. Ezért valószínűbb, hogy aranystatérrel rendelkeznek, amelynek értéke 20 drachma, így a 200 statér 6000 drachmát, vagyis egy talantont ért.
- 17 A tavaszi napéjegyenlőség előtti hónap, az év utolsó hónapja Kr. e. 288-tól.
- 18 I. Antiochos Sótér Seleukida uralkodó építette (Kr. e. 280–261). A déli agora keleti oszlopcsarnoka volt (Austin 1981, 210).
- 19 Vagyis az új év nyolcadik napján.

- 20 Nem feltétlenül az olympiai, nemeai, isthmosi vagy pythói játékokra kell gondolni, hanem a hellénisztikus korban sok helyen megrendezett versenyekre. A „koszorút adó” kifejezés azt hangsúlyozta, hogy Eudemos a pénzjutalommal járó versenyekre történő eltávozást nem támogatta. A testnevelés tanárok esetleges versenygyőzelme mindenesetre lelkesítően hathatott a tanítványokra. Ziebarth 1914, 19–20.
- 21 Apollón didymai jósszentélye mintegy 20 kilométerre északra fektült az antik Milétostól.
- 22 A görög naptár nem ismerte a vasárnapot, ezért csak a nagyobb ünnepeken volt munkaszünet, vagyis tanítási szünet. Ezek számát oldotta meg ez az intézkedés, hogy a gyerekek (és tanáraik) kipihenhessék magukat.
- 23 A városfalak épségére vigyázó hivatalnokok.
- 24 Ez a felirat maradt fenn. A Kr. e. 6. században alapított szentély Eudemos gymnasionjának közelében állt. Apollón Delphinios volt a hajósok védőistene. A szentélyt körülvevő oszlopcsarnok a város archívumának is otthonául szolgált.
- 25 A fehérre festett fatábla csak ideiglenesen hirdette a népgyűlés határozatát, amíg a két köfelirat el nem készült (Németh 2003, 335–337).
- 26 Az ephébosok a katonai kiképzésben részt vevő ifjak.
- 27 Ziebarth 1914, 23.
- 28 SIG³ 578.
- 29 A *gymnasiarchos* a gymnasion élén állva szervezte az ifjak sportfoglalkozásait és versenyeit, a *paidonomos* felügyelte az oktatást. A tisztség alsó korhatára ismert előírás volt Athénban is, a gyermekkórusok *chorégosa* nem lehetett fiatalabb negyven esztendősnél (Aristotelész, *Az athéni állam*, 56, 2). Hasonlóképpen rendelkezik Platón is a *Törvényekben* (765a): „Először is a fiúk, a férfiak és a lányok karához kell felügyelőt választani, mind a tánkra, mind az egész zenei beosztásra. Erre elég egy felügyelő, aki legalább negyvenéves; éppígy a magánénekekre is elég egy, aki legalább negyvenéves. Ez vezesse be a versenyzőket, és tudja kellőleg megítélni teljesítményüket.” Kövendi Dénes és Bolonyai Gábor fordítása.
- 30 5 2/3 talantont.
- 31 Három *grammatodidaskalost*, két *paidotribést* és egy kitharatanárt választottak. Az írás- és zeneoktatást már a Kr. e. 5. században egy *grammatistés* és egy *kitharistés* tartotta Athénban, amint azt Duris vázaképén látjuk egy Berlinben őrzött kylixen. Booth 1985, 280.
- 32 A katonai kiképzés fegyveres oktatása nem tartott egész éven át.
- 33 A vita lényege nem teljesen világos, hiszen a tanárok nem a gyermeklétszám alapján kapták a fizetésüket.
- 34 Ebből a töredékes mondatból derül ki, hogy a tanárjelölteknek nyilvános versenyvizsgán kell részt venniük.
- 35 Ha az alapítvány vagyona elfogy, az állam veszi át az iskola finanszírozását.
- 36 A szentélyrablók szokásos büntetése a halál volt.
- 37 A büntetés összege nagyon magas, majdnem a teljes alapítványi vagyon egyharmada.
- 38 A *timuchosok* teósi tisztviselők voltak, akik átkot mondtak a polis ellenségeire. Egy Kr. e. 470 körül keletkezett teósi feliraton a kötelességszegő timuchosokat is elátkozzák (ML 30): „Azok a tisztviselők, akik nem mondják el az átkot Dynamis szentélyénél, amikor a nép összegyűl az Anthestéria, Hérakleia és Dia ünnepeken, átok alá kerüljenek. Aki a stéléket, amelyekre az átok fel van írva, ledönti, vagy a betűket kivési vagy eltünteteti, pusztuljon el mind ő maga, mind nemzetsége.”
- 39 CIG 3088 és 1125. old. Magyarul említi Swiderkowna 1981, 306–307.
- 40 Booth 1985, 280.

Bibliográfia

- Austin, M. M. 1981. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*. Cambridge–London.
- Booth, A. D. 1985. „Douris’ Cup and the Stages of Schooling in Classical Athens”: *Classical Views* 29, 275–280.
- CIG = Böck, A. (szerk.) 1825–1877. *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Berlin.
- Gradvohl E. 2006. *Sóranos*. Budapest.
- Hoffmann Zs. 2009. *Antik nevelés*. Veszprém.
- ML = Meiggs, R. – Lewis, D. (szerk.) 1989. *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century BC. Revised edition*. Oxford.
- Németh Gy. 2003. *Görög történelem. Szöveggyűjtemény*. Budapest.
- Németh Gy. – Kovács P. 2011. *Bevezetés a görög és a római felírtanba*. Budapest.
- SIG = Dittenberger, W. 1917. *Sylloge Inscriptionum Graecarum*.³ Leipzig.
- Swiderkowna, A. 1981. *A hellenizmus kultúrája*. Budapest.
- Ziebarth, E. 1913. *Aus der antiken Schule*. Bonn.
- Ziebarth, E. 1914. *Aus dem griechischen Schulwesen*. Leipzig–Berlin.

Veres Máté (1985) filozófiatörténész, a Közép-Európai Egyetem hallgatója. Kutatási területe az antik szkepticizmus, illetve a hellénisztikus filozófia és filozófiai teológia, valamint ezek hatástörténete.

Platón Akadémiája

Veres Máté

„Platón – egy introvertált értelmiségi – elhatározta, hogy megváltoztatja a világot, amit megvetett.”¹

Friedrich Dürrenmatt: *Szókratész halála*

Kr. e. 388/387-ben, hosszas körutazásáról hazatérve Platón kisebb birtokra tett szert az athéni városfalon kívül, a Hippeios Kolónos közelében elterülő Akadémia-ligetben. A terület arról az Akademosról vagy Hekademosról kapta nevét, akit régóta a város mitikus megmentőjeként tiszteltek.² Platón ezután az általa vásárolt házban és annak kertjében, illetve a környező ligetben folytatta filozófiai beszélgetéseit azokkal, akiket maga köré gyűjtött, illetve akik látogatába érkeztek hozzá; ez a negyven éven át tartó folyamatos tevékenység pedig azt eredményezte, hogy az „Akadémia” kifejezés hosszú ideig Platón filozófiai iskoláját is jelentette az athéniak számára.³

A rendelkezésünkre álló források részletgazdag betekintést nyújtanak abba, hogy milyen képet alkottak a kortársak és a későbbi hagyomány képviselői az Akadémia mindennapjairól. Meglehetősen kevés azonban az olyan beszámoló, amelynek történeti hitelességéhez nem férhet jól megalapozható gyanú; s talán az sem véletlen, hogy a korai Akadémia történetével foglalkozó szakirodalom szerzői gyakran az általuk ismert intézmények mintájára képzelik el Platón iskoláját.⁴ Mindaz, amit tudunk vagy tudni vélünk a legkorábbi Akadémiáról, részben kortársi anekdotákon alapul, részben a későbbi hagyomány konstrukciója; az értelmező előfeltevéseiről árulkodik, hogy mindebből minek ad hitelt, és mit utasít el.

Annyi azonban bizonyos, hogy az Akadémia Platón halála után is folytatta működését – s ez a tény mindenképpen figyelemre méltó, ha az előzményeket is tekintetbe vesszük.⁵ A periklészi demokráciában komoly igény mutatkozott arra, hogy az ifjak olyan neveletésben részesüljenek, amely felkészíti őket a közéleti szerepvállalásra,⁶ s ez az igény a peloponnészoszi háború utáni Athén restaurált demokráciájában sem szűnt meg. Ennek ellenére egyetlen korábbi iskolaalapító kezdeményezés sem bizonyult tartósnak.⁷ A külfönből érkező szofisták nyilvános helyeken vagy magánházakban mutatták be tudásukat, s többnyire csak átmenetileg tartózkodtak Athénban,⁸ az Antisthenés és Sokratész által alapított iskolák pedig nem sokkal az alapító halála után megszűntek,⁹ ahogyan Sokratész állandó beszélgetőtársai sem tekintették közös feladatuknak a szókratikus örökség továbbvitelét.¹⁰

Az Akadémia kivételes sikerének magyarázata során több tényezővel is számolnunk kell. Egyrészt a tágabb politikai kontextussal, amelyben Platón és követői alighanem tartalmasabb választ adtak a görög világ korabeli kihívásaira, mint vetélytársaik; magukhoz vonzották a politikai pálya iránt érdeklődő, de a tudományban is elmélyedni kívánó ifjakat. Másrészt az Akadémia tevékenységének sokrétűségével, a vonzáskörébe tartozó filozófusok és tudósok önálló kutatásainak jelentőségével. Harmadrészt pedig azzal, hogy a hagyomány szerint Platón maga gondoskodott az utódlásról, a következő nemzedékek pedig minden jel szerint páratlan összetartásról tettek bizonyosságot, és komolyan vették az intézményi arculat kialakítását.

A továbbiakban a következő nyomvonalon haladok. Először röviden bemutatom Platón „intellektuális életrajzának” azon fejezeteit, amelyek az egyes értelmezők szerint különös jelentőséggel bírhattak az Akadémia megalapítása szempontjából: (I. 1) Sokratész és a szofisták jelentőségét, (I. 2) a pythagoreusokkal való állítólagos talál-

kozást és Dión, illetve Dionysios ismeretségét, valamint (I. 3) az Isokratés iskolájával való rivalizálást.¹¹ Ezután rátérek az Akadémia bemutatására, kitérve arra, hogy mit tudhatunk (II. 1) az intézmény tényleges felépítéséről, a hallgatóság összetételéről, (II. 2) az esetleges oktatási profilról, és arról, (II. 3) hogy Platón milyen szerepet töltött be az intézmény életében. Végül szót ejtek (III.) a közvetlen utódlásról, a korai Akadémia tulajdonképpeni intézményesüléséről.

I. Platón útja az Akadémia megalapításáig

I. 1. A szókratikus örökség

Platón filozófiai vállalkozása aligha érthető meg anélkül, hogy Sókratésszal való találkozását szóba ne hoznánk. Következésképpen a filozófia helyes műveléséről és a filozófia tanításának lehetőségéről alkotott elképzelésével kapcsolatban is meg kell említenünk az esetleges sókratészi mintát.¹² Ebben az összefüggésben különös jelentőséggel bír, hogy a korai Platón úgy ábrázolja Sókratés tevékenységét, mint ami nem feltételezi mester és tanítványok tekintélyelvű viszonyát; az önvizsgálatként felfogott filozofálással aligha férne össze, hogy a hallgatók didaktikus oktatásban részesüljenek.¹³

A szókratikus dialógusokban a beszélgetőtársak nagyrészt az athéni elitből kerülnek ki, s közülük sokan a szofisták előadásainak hallgatóiként is ismertek. Sókratés alakja és a körötte gyülekező hallgatósághoz való viszonya azonban számos tekintetben különbözik attól, ahogyan Platón a szofistákat ábrázolja. A külhonból érkező szofistákkal ellentétben Sókratés született athéni volt, aki kizárólag azért hagyta el a várost, hogy katonai szolgálatot teljesítsen. Az ifjakkal folytatott beszélgetésért semmiféle díjat nem kért. Nyilvános bemutató előadások helyett párbeszédet folytatott, mégpedig mindig ott, ahol éppen beléjük bonyolódott.¹⁴ Többnyire a kérdező szerepét öltötte magára, és tagadta, hogy tevékenysége bármilyen értelemben is tanításnak minősülne.¹⁵

Sókratés utolsó pillanatainak platóni ábrázolása is ezt a képet támasztja alá. A *Phaidón* tanúsága szerint Sókratés egyetlen „doktrinális” elemet hagy örökül jelenlévő barátainak: arra kéri őket, hogy viseljék gondját önmaguknak, összhangban korábbi beszélgetéseikkel (115b). Ez a kérés egyben a korai Platón írói programjának megalapozása is, amennyiben korai dialógusaiban sajátosan sókratészi tézisekből indul ki: a filozófiát igazi önmagunkkal való törődésként fogja fel, amelynek eszköze az elenktikus kérdés. Hangsúlyos szerepet juttat továbbá olyan sókratészi elképzeléseknek, mint hogy senki sem vétkezik készakarva, hogy az erény tudás, hogy jobb rosszat elszenvedni, mint elkövetni, s hogy az erényes embernek végső soron nem eshet semmi baja.¹⁶ Mindez azonban közös beszélgetéseik platóni továbbgondolásának tekinthető, s nem valamiféle Sókratés által kimunkált és örökül hagyott nézetrendszer kritikátlan továbbvitelének.

Mindezt alátámasztja az is, hogy közvetlenül Sókratés halála után az öt körülvevő ifjak köre azonnal és természetes módon feloszlott. Az a lehetőség a jelek szerint fel sem merült bennük, hogy közösen, iskolaként vagy filozófiai közösségként folytassák tevékenységüket. Eukleidés visszatért Megarába, ahol iskolát alapított, amely egészen a 4. század végéig

működött,¹⁷ Phaidón pedig Élisbe tért haza, ahol szintúgy saját iskolát nyitott, ez azonban csupán egyetlen nemzedéken át állt fenn, mielőtt Menedemos Eretriába költöztette.¹⁸ Diogenés Laertios kétszer is megemlíti, hogy Platón „és a többi szókratikus”, illetve „néhány másik szókratikus” Eukleidéshez látogatott,¹⁹ feltehetőleg attól tartva, hogy Sókratés halálával a politikai leszámolás hullámai még nem ültek el.

Nem világos, hogy amikor Platón Megarába utazott, ott mivel tölthette az idejét, és pontosan kik tartottak vele. Lehetséges, hogy megismerkedett az eleata filozófusok bizonyos tanáival, s talán közelebbi képet alkotott arról is, hogyan működhet egy filozófiai iskola.²⁰ Az azonban bizonyos, hogy a szókratikusok ezután a rövid megarai kitérő után nem sokáig maradtak együtt. Végül Platón is egyedül folytatta útját, amely az Akadémia megalapítása előtti utolsó fontos életszakaszát jelenti.

I. 2. Az első szicíliai utazás

Az életrajzi hagyomány szerint Platón megarai tartózkodása után körutazásra indult: előbb Kyrénébe utazott, hogy meglátogassa a matematikus Theodóroszt, majd 387-ben Dél-Itália és különösen Szicília felé vette az irányt, többek között azzal a feltett szándékkal, hogy felvegye a kapcsolatot a helyi pythagoreus közösségekkel. Egyes beszámolók szerint Egyiptomba is elutazott, sőt tervbe vette a perzsa mágusokkal való találkozást is, erre azonban végül nem került sor.²¹ Az antik hagyomány elsősorban Tarentum pythagoreus tyrannosát, Archytast említi azok között, akiknek az ismeretlege Itáliába vonzotta Platónt, de felmerül Philolaos és Eurytos neve is.²² Más beszámolók, elsősorban a vitatott szerzőségű *Hetedik levél* szerint²³ azonban sokkal nagyobb jelentőségűnek bizonyult a syrakusai zsarnok vejjével, Dióonnal való megismerkedése.

A pythagoreusokkal való találkozás jelentőségével kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet a kutatók alapvető véleménykülönbségére: egyesek szerint döntő fordulatot jelent Platón gondolkodásában, mások szerint soha nem is került rá sor. Semmilyen egyértelmű érv nem cáfolja azt az állítást, hogy a „pythagoreus kapcsolat” pusztán a későbbi hagyományban megjelenő, illetve ott felerősödő magyarázati elem. Ez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy léteznek olyan belső érvek, amelyekre ez a magyarázat közvetett módon építhet: részben a platóni dialógusokban megjelenő, magyarázatra szoruló tematikus elemek, részben más szerzők Platónra vonatkozó beszámolói.

Az előbbi eshetőséget, amely szerint Platón filozófiai vállalkozása lényegében új értelmet nyert a pythagoreusokkal való megismerkedése nyomán, elsősorban az valószínűsíti, hogy a vélhetően a szókratikus dialógusok után keletkező művekben új, korábban semmilyen szerepet nem játszó motívumokra helyeződik a hangsúly. A *Gorgias*, a *Menón*, a *Phaidón* és az *Allam* lapjain valóban találkozunk olyan, a gondolatmenetet meghatározó tematikus elemekkel, amelyek akár pythagoreus ihletésűek is lehetnek: ilyen a matematika mint a valóság megismerésének kulcsfontosságú eszköze, a lélek eredetére és túlvilági sorsára vonatkozó spekuláció, valamint az a gondolat, hogy a politika végső soron talán mégiscsak megreformálható a filozófusok által.²⁴ Érdemes azonban észben tartani egyfelől a platóni életmű korszakolási nehézségeit, másfelől azt, hogy Platón „hazai”, orphikus forrásokra is támaszkodhatott.

1. kép. Platón Akadémiájának feltételezett helye Athénban (fotó: Vaszilisz Larangakis)

További, a platóni filozófiában felfedezhető pythagoreus hatás mellett szóló érv lehet Aristotelés különvéleménye Platón filozófiai fejlődéséről. Leghíresebb tanítványa szerint Platón úgy jutott el legismertebb tanításához, a Formák tanáéhoz, hogy elfogadta mind a sókratészi nézetet, amely szerint tudásra minden esetben valamilyen univerzálé definíciójaként tehetünk szert, mind pedig a hérakleitiánus nézetet, amely szerint az érzékelhető, keletkezésnek és pusztulásnak kitett létezőkről nem lehetséges ilyen ismeretet alkotni. Aristotelés szerint Platón ezért tételezte a Formákat mint olyan létezőket, amelyek a tudás tárgyai lehetnek, s amelyekben az érzékelhető dolgok részeseznek – ez az álláspont pedig Aristotelés szemében nem különbözik a pythagoreusokétól, amelyet a *Metafizikában* közvetlenül ez előtt a szakasz előtt ismertet.²⁵

Sokkal kevésbé meggyőző elképzelés, hogy a pythagoreus közösségekkel való megismerkedés inspirálta volna Platón saját iskolájának megalapítására. Semmi nem utal arra, hogy az Akadémia bármilyen tekintetben követte volna a vélelmezett pythagoreus modellt: forrásaink semmilyen beavatási szertartást, átmeneti rítust, titkos fogadalmat, sajátos étkezési és életvezetési szabályt nem hoznak összefüggésbe az intézménnyel.²⁶ Amikor pedig a vitatott szerzőségű *Hetedik levél* vonatkozó passzusaiban arról olvasunk, milyen megfontolások nyomán alakult ki Platónban a politika filozófiai reformjának új terve, egyetlen szó sem esik a pythagoreusokról.

A Kr. e. 400-as évek végének politikai zűrzavarát megtapasztalva Platón mélységesen kiábrándult a közügyekben való részvételtől, miután felismerte, hogy a szerencse forgandósága mellett egyedül az éppen hatalomra kerülő pártok törvényt és irlalmat nem ismerő viselkedése bizonyult állandónak. A végső csalódást Sókratés gyalázatos pere és kivégzése jelentette, amelynek úgy állított emléket, hogy hangsúlyozta: a korabeli politikai viszonyok közepette a tisztességes embernek

szükségképpen halál az osztályrészé.²⁷ A *Hetedik levél* elbeszélése szerint ezeken elmélkedve jutott Platón arra a meggyőződésre, hogy a politika gyökeres átalakítása nem lehetséges a filozófusok részvétele nélkül:

...én, aki eleinte égtém a vágytól, hogy részt vehessek a közügyekben, ahogy elnéztem, mi folyik ott, végül beleszedültem a teljes zűrzavar és összeviisszaság látványába. S noha arról sohasem tettem le, hogy kiderítsem, milyen módon állhat be egyszer kedvező fordulat ezekben és különösen az állam egészét érintő kérdésekben, vártam a cselekvéssel, míg el nem érkezik rá a kedvező alkalom, végül azonban be kellett látnom az összes jelenlegi államalakulatról, hogy egytől egyig rosszul vannak berendezve, törvényeiken legfeljebb egy csodával felérő szerencsés beavatkozás segíthetne,

másképp nincs sok esély a megmentésükre. Így nem maradt más hátra, mint hogy az igazi filozófia előtt fejet hajtva kijelentsem, csakis belőle kiindulva lehetséges felismerni az igazságot – a közügyekben éppúgy, mint a magánéletben. A bajoktól tehát mindaddig nem fog megszabadulni az emberiség, amíg a filozófiát valóban helyesen művelők nemzetsége uralomra nem kerül, vagy amíg a városok befolyásos vezetői valamilyen isteni rendelésből nem kezdenek el őszintén foglalkozni a filozófiával.²⁸

Itáliai úti céljához érkezve azonban úgy találta, hogy a helyiek élvhajhász életmódja megakadályozza őket abban, hogy életüket a filozófiának szenteljék, s hogy igazságos államberendezkedést hozzanak létre (326c–e). Ez alól egyedül Dión, a syrakusai zsarnok veje jelentett kivételt, aki Platón filozófiája iránti lelkesedésében odáig ment, hogy I. Dionysios udvarába csábította a filozófust (327a–328a). A levél elbeszélése szerint Platón úrrá lett ösztönös tartózkodásán: „Elsősorban önmagam előtt éreztem volna szégyenletesnek, ha egy szép napon majd úgy kellene magamra tekintenem, mint aki kizárólag elméletet kovácsolt, de soha egyetlen cselekedethez sem fogott hozzá önszántából” (328c). Végül azonban hiába várta, hogy feléledjen a tyrannosban a filozófia iránti vágy, ezért a syrakusai udvar belviszályait odahagyva, dolgavégezetlen hazatért Athénba.²⁹

1. 3. Isokratés és iskolája³⁰

Platón elhatározása szempontjából érdemes figyelmet szentelni annak a ténynek is, hogy Kr. e. 390 körül, tehát néhány évvel az Akadémia létrejötte előtt, Isokratés már iskolát nyitott Athénban. Isokratés Platón idősebb kortársa volt, aki a szo-

fistáktól tanulta a beszédírás művészetét – a különböző beszámoló mesterei között említik Gorgiast, Prodikost, Teisiast és Teramenést. A Lykeion közelében álló magánházban kifejtett oktatási tevékenysége során azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az ifjakat felkészíti a közéleti szerepvállalásra.

Úgy tűnik, az Isokratés által kínált nevelési program, amelyről elsősorban *A szofisták ellen* című beszédének fennmaradt részletéből értesülünk, érdekes kontrasztja a platóni Akadémiának. Fogalmi eszköztárunk számos hasonlóságot mutat: Isokratés azt ígéri, hogy hallgatóit megismerteti az igazi *philosophiával*, s felkészíti őket arra, hogy a városállam hasznos polgárai legyenek; ennek pedig a gyakorlati helyzetfelismerés képességén és a szónoki siker kulcsán túl az önmagunk lelkével való törődés is fontos elemét képezi. Ami pedig tevékenységének tágabb politikai kontextusát illeti, Isokratés fontos célkitűzése volt a görög világ belső egységének helyreállítása a perzsa fenyegetéssel szemben; márpedig, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a hallgatók összetétele alapján a platóni Akadémia is a görög világ egészének igényeire igyekezett választ adni.

Nem véletlen, hogy a pusztán instrumentális, morálfilozófiai és episztemológiai megalapozás nélküli retorika platóni kritikáját sokan az Isokratésszal való rivalizálásra is rávetítik.³¹ Isokratés retorikafelfogása, amely bevallottan arra összpontosít, hogy a beszélő miként érvényesítheti leginkább saját véleményét a nyilvános vitában, s hogyan érheti el, hogy közönsége is az ő álláspontjára helyezkedjen, a platóni nézőpontból másodrendű az igazi szónoklattanhoz képest, amely tudáson és a Formák világának ismeretén alapul. Platón kritikája több részletben bontakozik ki, a *Gorgias* elemzésétől, amely a korabeli szónoklattant azért kritizálja, mert nem a dolgok természetének ismeretén alapul, pusztán a meggyőzés fortélyaira tanít,³² a *Prótagorasig*, amelyben Sókratés a korabeli retorikafelfogást kritizálja, és az erény taníthatóságát annak tudás-mivoltához köti.³³

Platón fő célpontja, mint az a dialógusok címválasztásából is kiderül, a szofista mozgalom. A *Phaidros*ban azonban Sókratés név szerint megemlíti Isokratést: kiemelkedő képességeit méltatja, és nagy jövőt jósol neki.³⁴ Nem egyértelmű, hogy a megjegyzést komolyan kell-e vennünk, vagy ironikus célzatú; könnyen meglehet azonban, hogy a platóni és az isokratési vállalkozás hagyományos szembeállítására nem teljesen megalapozott. Annyi bizonyos, hogy a két iskola profilja meglehetősen közel áll egymáshoz, a legfontosabb különbséget pedig az akadémiai képzés teoretikus megalapozása jelenti, egészen pontosan azok a geometriai és asztronómiai tanulmányok, amelyeket Isokratés saját bevallása szerint gyakorlatiatlannak és feleslegesnek ítél.³⁵

II. Az Akadémia

II. 1. Az Akadémia területe és jogi státusza

Az Akadémia-liget, amelyben Platón háza állt, vélhetően nagyjából másfél kilométerre helyezkedett el Athén északnyugati kapujától. Amennyiben hihetünk a terület különböző leírásainak, a városfáltól a ligetig húzódó, fákkal övezett felvonulási sétányt temetkezési emlékművek sora, a hősi halottak mauzóleuma és számos szentély övezte. Ennek végpontján terült el az

Akadémia, amelyben az iskola alapítását megelőzően már állt egy *gymnasion*, ahogyan különböző istenek szentélyein túl itt volt megtalálható az olajfaliget is, amelynek olaját a Panathénaia-ünnepen is felhasználták.³⁶

A park lényegében közterület volt, ahol sem Platón, sem követői nem tehetek szert tulajdonjogra. Ez természetesen nem zárta ki, hogy más athéni polgárokhoz hasonlóan a ligetben fel-alá sétálva bármikor beszélgetést folytassanak. Tudjuk azonban, hogy Platón magánvagyonából áldozott arra, hogy valahol a közelben megvásároljon egy házat, a hozzá tartozó kerttel együtt, ahol a közvetlen köréhez tartozókat időről időre fogadni tudta. Az ingatlan pontos helye ismeretlen, s az egyetlen nyom, amelyen az érdeklődő történész elindulhat, Platón végrendelete, amelyben két birtokának sorsáról is intézkedik:³⁷ az egyik Iphistidában, a másik Eiresidében volt megtalálható. Gyanítható, hogy az előbbi családi örökség, hiszen ő maga is unokaöccsére, Adeimantosra hagyományozza, azzal a megkövetéssel, hogy nem idegenítheti el.³⁸ Ami az utóbbit illeti, nem lehetetlen, hogy ez viszont a Kolónos közelében elterülő birtokra utal, ahol Platón is élt, noha ez a feltevés egyértelműen nem is bizonyítható.

Különösen jelentős az a tény, hogy a rövid és kevésbé érdekesítő végrendeletben egyetlen szó sem esik arról, hogy bármelyik terület az iskola tulajdona volna, ahogyan egyetlen más összefüggésben sem merül fel, hogy bármi is az Akadémia örökségét képezné.³⁹ Mindez arra utal, hogy az Akadémián rendszeresen találkozó filozófusok köre Platón életében még semmilyen formális értelemben nem működött iskolaként. Ennek ellenében felhozható az a hipotézis, amely szerint az Akadémia önálló intézményi-jogi státusszal rendelkezett, amennyiben *thiasos*, azaz kultikus egyesület formájában jegyezték be.⁴⁰ Ennek állítólagos bizonyítéka volna az az anekdota, amely szerint Platón maga állíttatott a Múzsáknak szentélyt, ezzel a *thiasos* patrónusául választva őket.⁴¹ Csakhogy az elképzelés összességében igen kevésbé megalapozott,⁴² s mindenképpen ellene szól, hogy a római kor előtti görög jog nem is ismerte a *thiasos* intézményét.⁴³

II. 2. Az Akadémia hallgatói és oktatási tevékenysége

A közösség informális működése mellett szól az is, hogy legjobb tudomásunk szerint a hallgatók nem fizettek semmiféle tandíjat.⁴⁴ Tevékenységüket alighanem a szókratikus beszélgetés hagyománya határozta meg, amelyet azonban már nem városszerte, hanem meghatározott helyen, az Akadémia területén folytattak.⁴⁵ Ezt egészíthette ki időről időre a Platón házában elköltött közös vacsora.⁴⁶ Kérdéses azonban, hogy a résztvevők követtek-e, egyáltalán szándékoztak-e követni, bármilyen előre meghatározott oktatási programot, amely tevékenységüket a modern oktatási intézményekből ismert, szabályozott keretek közé terelte volna.

Csábító, csakhogy minden bizonnyal alaptalan feltételezés, hogy a Platón egyes dialógusaiban felvázolt oktatási programot a korai Akadémia átültette volna a gyakorlatba.⁴⁷ A leginkább kínáló feltevés szerint az *Allam* VII. könyvében leírt tanmenet jöhetne szóba, amelynek gyakorlati alkalmazásával kapcsolatban azonban súlyos ellenvetések fogalmazhatóak

meg. Egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy az ott leírt tanulmányokat már eleve úgy ismerjük meg, mint az ideális állam ideális oktatási tervezetét, amely a megfelelő politikai feltételek hiányában aligha valósítható meg. Másrészt ez a tanterv olyan követelményeket szab a diákokkal szemben, amelyek alkalmazása rövid úton az intézmény működésképtelenségét eredményezte volna. Az újonnan érkező hallgatóknak ugyanis eleinte olyan matematikai tudományokkal kellett volna szusszasan foglalkozniuk, amelyek a korban Platón saját bevallása szerint nem is léteztek még, vagy éppen csak gyerekcipőben jártak. Ezekkel megismerkedvén aztán, harmincadik évüket betöltve, hozzáfoghattak volna a dialektika tanulmányozásához, amennyiben sikeresen átmentek az előírt, meglehetősen szigorú matematikai vizsgán (528b–c). Ötvenéves korukban aztán végre elkezdhettek volna a tulajdonképpeni filozófiával foglalkozni (540a–b).⁴⁸

Az ideális állam tanmenete természetesen sokat elárul Platón érdeklődéséről,⁴⁹ ahogyan az sem zárható ki, hogy elképzelései szerint az intézmény hosszú távon ilyen vagy ehhez hasonló program megvalósítása felé haladt volna tovább. Mindezzel együtt kijelenthető, hogy a dialógusokból legfeljebb Platón távlati terveire vonatkozóan alkothatunk elképzelést, a korai Akadémia mindennapi működése szempontjából azonban ezek a leírások nem tekinthetők relevánsnak.

Első látásra ígéretesebb megközelítésnek tűnik, hogy a kortársi beszámolók alapján próbáljunk meg képet alkotni az Akadémián folytatott kutatásokról. Ezzel kapcsolatban a legérzékletesebb leírást a komédiaköltő Epikratés egyik terjedelmes töredékében olvashatjuk, amely két azonosítatlan szereplő beszélgetését rögzíti:

- *Na és mi a helyzet Platónnal, Speusippossal és Menedémossal? Milyen témákkal foglalkoznak mostanság? Milyen gondolatok, milyen érvek után kutatnak? Ha megtudtál mindezekkel kapcsolatosan bármit is, kérlek, mondd el nekem részletesen.*
- *Világosan be tudok számolni ezekről a dolgokról. A Panathénaia ünnepségén ifjak vidám csoportját láttam az Akadémia gymnasionjában, és hallottam, amint felettebb különös dolgokról beszélnek. Ugyanis éppen a természetet, az állatok életét, a fák természetét és a zöldségek nekeit illetően tettek fontos megkülönböztetéseket. Egyebek között azt próbálták meghatározni, hogy a sütőtök melyik nembe tartozik.*
- *És vajon miként határozták meg? Melyik nembe tartozik? Áruld el ezt nekem, ha tudod.*
- *Először is mindannyian csendben maradtak, s magukba mélyedve hosszasan gondolkodtak. Aztán hirtelen, míg a fiatalabbak még magukba mélyedve elmélkedtek, egyikük kijelentette, hogy a sütőtök gömbölyű zöltség, egy másik, hogy fű, a harmadik meg hogy fa. Erre egy szicíliai orvos, aki mindezeket hallotta, odaszellentett a bolondok közé.*
- *Ez biztosan nagyon felmérgesítette a tanulókat! Képzelem, hogy zúgolódtak, amiért amaz kicsúfolta őket! Hiszen olyasminek nincs helye az eszmecsere közepette.*
- *Nem törődtek vele. Platón, aki jelen volt, igen udvariasan és higgadtan utasította őket, hogy próbálkozzanak meg újra a sütőtök nemének meghatározásával. Amazok pedig ekként cselekedtek.*⁵⁰

A történész számára ez a rövid részlet látszólag számos kérdést megvilágít. Egyfelől azt, hogy azon beszámolókkal ellentétben, amelyek szerint Platón kizárólag a házában tanított,⁵¹ az Akadémia tagjai valójában a nyilvánosság számára jól láthatóan, a ligetben is filozófiával foglalatostkodtak.⁵² Kiderülni látszik továbbá, hogy az akadémikus foglalkozások olyan témakörökre is kiterjedtek, amelyekkel az ideális tanulmányok leírásában nem találkozunk, hiszen itt például biológiai-zoogóniai szemináriumnak vagyunk szemtanúi.⁵³ Egyesek szerint az akadémiai hierarchia hármastagolódásáról is tudomást szerzünk, amennyiben Platón és belső köre (a történetben feltehetőleg épp Speusippos és Menedémós) instruálják az ifjabb hallgatókat, a két csoport közös gondolkodása pedig az érdeklődő nagyközönség szeme láttára zajlik.⁵⁴

Érdekes azonban tudatosítanunk magunkban, hogy mégiscsak vígjátéki jelenettel van dolgunk; nincs több alapunk hitelt adni Epikratés leírásának az akadémiai közösségről, mint akár Aristophanés bohózatának Sókratés „gondolkozójáról”. Valóban szemet szúr, hogy a töredék a platóni dialógusokból ismert technikai kifejezésekkel operál, s láthatólag nem természettudományos vizsgálatot mutat be, hanem a diairetikus felosztás módszerének alkalmazását dramatizálja; ez azonban éppúgy szólhat amellett is, hogy a komédiaszerző részben Platón írásaiból veszi alapanyagát. Az is igaz továbbá, hogy a jelenet valamilyen értelemben mégis az akadémikusok kortársi percepciójáról tudósít; ez esetben azonban legalább akkora jelentőséget tulajdoníthatunk a szicíliai orvos cselekedetének, mint a sütőtök nemének meghatározására tett kísérletek leírásának.

Hasonló kétellyel illelhetjük azt a beszámolót, amelyet Ailianosnál olvashatunk.⁵⁵ Eszerint Xenokratés távollétében, s tudván, hogy Speusippos ágnak dőlt, Aristotelés maga köré gyűjtötte volna a hozzá közel álló akadémikusokat, és arrogáns viselkedésével kiszorította az idős Platón a sétányról (*peripatos*), aki így Xenokratés hazatéréig arra kényszerült, hogy saját házában (*képos*) tanítsa a hozzá hűséges tanítványokat. A történet nyilvánvalóan későbbi keletkezésű, s a vélelmezett Platón–Aristotelés ellentét dramatikus felnagyítása. Ennek ellenére előfordul, hogy evidenciaként kezelik arra nézvést, hogy miként zajlott az akadémiai oktatás, továbbá, hogy a tagság bizonyára különböző frakciókra oszlott, amelyek élén egy-egy meghatározó személyiség állt.

Ami a diákok kilétét illeti, a rendelkezésünkre álló források több mint hetvenöt nevet említenek az Akadémia működésének első negyven évéből. Az említett személyek túlnyomó többsége más görög területekről érkezett Athénba: ezek köre a pontosi és propontosi területektől, Kis-Ázsia partvidékétől, Dél-Itáliától és Sziciliától a Peloponnészsig, illetve északabbi vidékekig terjed. Legfontosabb forrásunk, Philodémós⁵⁶ húsz nevet említ, akik közül azonban Platón unokaöccse, Speusippos az egyetlen athéni. Ha hihetünk Plutarchosnak,⁵⁷ akkor a helybeliekhez hozzávehetjük még a két tábornok, Chabrias és Fókión nevét.⁵⁸

Némileg meglepő módon a tagok névsorában két nő is felbukkan, mantineai Lasthanea és phleiusi Axiothea.⁵⁹ Az utóbiról megtudjuk, hogy megérkezésekor férfiruhát hordott, s a történet egyik változata szerint azért kerekedett fel Athénba, mert olvasta az *Allam* valamelyik könyvét.⁶⁰ Ez az eset is jelzi, hogy Platón ismeretségének lehetősége sokak számára komoly vonzerővel bírhatott, ha nem is vált minden látogató a filozófus feltétlen hívévé. A későbbi hagyományban mindenesetre meg-

sokasodtak azok a beszámolók, amelyek távoli bölcsek hosszabb-rövidebb ideig tartó vendégeskedéséről ejtenek szót.⁶¹

Az Akadémiával kapcsolatba hozható hallgatók jelentős része vállalt aktív politikai szerepet.⁶² Plutarchos szerint⁶³ közvetve Platón tanításának köszönhető több tyrannos bukása is: a már említett Dión, aki egy időben az Akadémiát is meglátogatta, Sziciliát szabadította fel, az ainosi testvérpár, Pythón és Hérakleidés pedig a thrák zsarnokkal végzett 359-ben, aminek jutalmaként athéni állampolgárságot és aranykoronát nyertek. Szintén Plutarchos állítja, hogy Platón maga küldte haza Aristonymost Árkádiába, Phormiónt Élisbe, knidosi Eudoxost Pyrrhosba, hogy hazájuk törvényeit megreformálják; Aristotelés is törvénykezett Stagirában, s mint tudható, később rövid időre annak a Nagy Sándornak a nevelője lett, akinek politikai tanácsadójaként Xenokratés is felbukkan. Mindezek fényében különösen érdekesek azok a beszámolók, amelyek szerint Platón is több ízben felkérték, hogy új alkotmányt adjon egy-egy városnak, ezt azonban minden esetben elutasította.⁶⁴

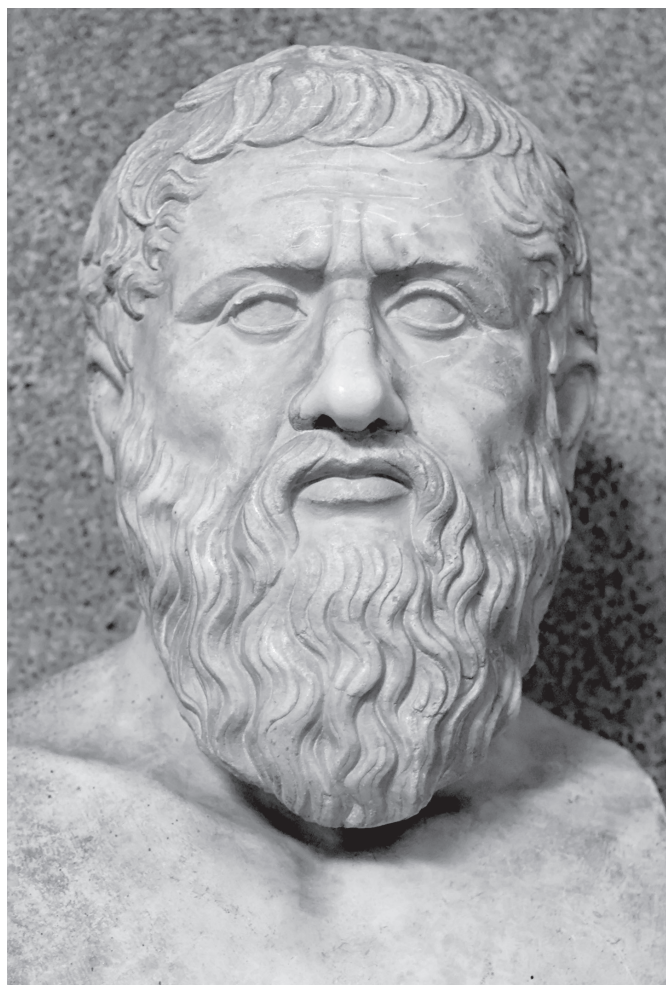
II. 3. Platón szerepe az intézmény életében

Fentebb láthattuk, hogy a források alapján, kellő értelmezői jóindulattal, elmondható az a történet, amely a fiatal Platón politikából való kiábrándulásától elvezet az érett Platón tevékenységéig, aki közügyek iránt érdeklődő, tehetséges ifjakat terelget a filozófia útján. Ha áttérünk az Akadémia tudományos profiljának legfontosabb területére, a matematikai kutatásokra,⁶⁵ úgy találjuk, hogy az erre vonatkozó források hasonló szerepvállalást tulajdonítanak Platónnak. Eszerint komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy korának kiemelkedő matematikusaival és csillagászaival állandó érintkezésben legyen,⁶⁶ ő maga azonban nem folytatott matematikai kutatásokat, ahogyan arra sem vállalkozott, hogy a nála bizonyára sokkal felkészültebb szaktudósoknak matematikát tanítson. Jelentősége egészen másban állhatott: egyfelől a problémák kijelölésében, másfelől a módszertani útmutatásban, amelyet elsősorban a megoldási javaslatok kritikájából ismerhetünk.

Az erre vonatkozó beszámolók közül hármat érdemes kiemelni. Először is azt, amely a görög matematikatörténet egyik legismertebb kérdésére, az úgynevezett délosi problémára vonatkozik. Eszerint Délos polgárai azzal a kéréssel fordultak volna Platónhoz, hogy segítsen megoldani a delphoi jós által felvetett problémát, s adjon megoldást arra, hogyan lehetséges megkettőzni egy adott kocka térfogatát. A történet szerint Platón Eudoxoshoz és Helikónhoz, más beszámolók szerint Platón Eudoxoshoz és Archytashoz és Menaichmoshoz továbbította a kérést, az általuk javasolt megoldást azonban komoly kritikával illette, mivel mechanikus eszközökre hagyatkozott ahelyett, hogy az örökkévaló Formákra hivatkozna.⁶⁷

Más esetekben magát Platónat látjuk mint a megoldandó probléma kijelölőjét. A legismertebb történet szerint például felszólította az akadémikusokat, hogy alkossanak olyan magyarázatot, amely a bolygók látszólag rendezetlen mozgását megőrizve leírja azok szabályszerűségét:

És amint arról Eudemos beszámol a csillagászat történetéről írt művének második könyvében – valamint Sósigenés is, Eudemosra támaszkodva –, állítólag a knidosi Eudoxos

2. kép. Platón márvány hermája. Római másolat Kr. e. 4. századi görög eredeti alapján (Musei Vaticani, Roma)

*volt az első görög, aki ilyen hipotézisek megfogalmazásával foglalkozott. Ezt a problémát – állítja Sósigenés – Platón vetette fel azok számára, akik ezekkel a dolgokkal foglalkoznak: mely egyforma és rendezett mozgások feltételezése révén menthetők meg a bolygók mozgásaival kapcsolatos jelenségek?*⁶⁸

A történet tehát a Platón által kítűzött feladathoz köti Eudoxos elméletének megszületését, amely homocentrikus szférákat feltételez, s talán Hérakleidés alternatív javaslatát is, amely szerint az állócsillagok mozdulatlanok, a középpontban elhelyezkedő Föld pedig nyugat–keleti irányban forog tengelye körül.⁶⁹ A történetnek külön hangsúlyt ad, hogy a jelenségek megőrzése (*sozein ta phainomena*) a görög csillagászat fontos elve, amelynek megalkotását – de legalábbis módszeres alkalmazását – az anekdota Platónhoz köti.⁷⁰ Ezt az összképet tovább erősíti Philodemos híres megfogalmazása, amely kulcsszerepet tulajdonít Platónnak a korabeli matematika eredményeinek megszületésében:

*Az idő tájt a matematika terén jelentős fejlődés ment végbe, melyben egyfajta vezéregyéniségként fontos szerepet játszott Platón, aki problémákat fogalmazott meg, amelyeket aztán a matematikusok alapos vizsgálat tárgyává tettek.*⁷¹

Csak hogy komoly vita tárgyát képezzi, mennyire bízhatunk az idézett beszámolók hitelességében. Egyesek úgy gondolják, hogy semmilyen történeti hitelt nem adhatunk ezeknek a leírásoknak. Eszerint tudomány és filozófia éppen ellenkezőleg hatott egymásra: a korabeli matematika önállóan fejlődött, s eredményeivel lenyűgözte a filozófusokat, így Platón is, aki dialógusaiban lelkesen igyekezett számot adni ismereteiről. Az a tendencia, amely kiemelt szerepet tulajdonít Platónnak a matematikai kutatások előrehaladásában, a korai akadémikusok körében jelenik meg, s éppen ezeknek az írásoknak az értelmezéséből indul ki.⁷²

Platón egyfelől úgy gondolja, hogy a tudomány ütemes fejlődésének feltétele az ideális állam, amely az egyes rész kérdések szakembereit „kutatási igazgatók” felügyelete alá vonja; a megfelelő államberendezkedés hiányában ugyanis az egyes kutatók rendszertelenül, saját kíváncsiságuk által vezérelve érnek el részeredményeket.⁷³ Másfelől pedig hangsúlyozza, hogy a matematika különböző elméleti és alkalmazott ágainak képviselői csupán a felfedezésig juthatnak el, ahhoz azonban, hogy azok valódi hasznára fény derüljön, a filozófusok együttműködésére is szükség van:

A vadászat egyik fajtája sem több a vadászásnál és a kézre kerítésnél. Miután elejtették azt, amire vadásznak, nem tudják fölhasználni, hanem a vadászok és a halászok a szakácsoknak adják őket. A földmérők, csillagászok és számlálók pedig – hiszen vadászok ők is, mert egyikük sem alkotója az ábráknak és a számsoroknak, hanem rájuk találnak csupán –, mivel fölhasználni nem tudják ezeket, csupán vadászni reájuk, a dialektikusoknak adják át a zsákmányt – már legálábbis azok, akik nem teljesen esztelenek.⁷⁴

Azok tehát, akik nem adnak hitelt a platóni problémakijelölésről szóló történeteknek, ilyen és ehhez hasonló szöveghelyekre mutatva érvelnek amellett, hogy a későbbi anekdoták a dialógusok olvasása alapján születtek meg. Ezzel az elképzeléssel szemben két ellenvetés is felhozható. Egyfelől az, hogy az említett források jelentős része meglehetősen korai, 4. század végi szerzőkre megy vissza; s amilyen közel járunk Platón életéhez, annál több okunk van bízni abban, hogy tartalmazzanak valamennyi igazságot. Másfelől pedig arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a beszámolók többsége olyan szerzőktől maradt ránk, akik nem igazán vádolhatóak a platonikusok iránti szimpátiával.⁷⁵ Bárkinnek legyen is igaza, a platóni dialógusokban és az akadémikus hagyományban kifejeződő matematikai érdeklődés elválaszthatatlan része az Akadémiával kapcsolatos képzetkörnek.

Meg kell említenünk még egy, Platón akadémiai szerepvállalásával kapcsolatos kérdéskört. Aristotelés tanítványa, Aristoxenos tudósít zeneelméleti munkájában arról a hírhedt előadásról, amelyet Platón tartott, és amelynek témájául a Jót jelölte meg.⁷⁶ A történet szerint a közönség arra számított, hogy Platón olyan dolgokról fog beszélni, amelyeket a közvélemény jónak gondol: egészségről, erőnlétről, gazdagságról és boldogságról, ehelyett azonban geometriai alakzatokról és matematikai bizonyításokról hallgattak hosszú és nehezen követhető fejtegetéseket. Megtudjuk továbbá, hogy Aristotelés gyakran felemlgette a történeteket, ezzel adva nyomatókat annak a kijelentésének, hogy minden előadás elején világossá kell tenni, miről esik majd szó, elkerülendő a hasonló félreértéseket.

Ezen az alkalmon kívül egyetlen olyan esetről sincs tudomásunk, amikor Platón nyilvános előadást tartott volna kutatásairól, noha négy évtizeden át vett részt az Akadémia mindennapjaiban.⁷⁷ Tudjuk továbbá, hogy számos hallgatója jelen volt, köztük Aristotelés, Speusippos, Xenokratés, Hérakleidés és Hestiaios. Mindannyian készítettek jegyzeteket, amelyek pontosan olyan enigmatikusak voltak, amilyen maga az előadás lehetett.⁷⁸ Ezeket a jegyzeteket azután többen közzé is tették.⁷⁹ Gyanítható, hogy ha korábbi beszélgetésekből, esetleges szemináriumok vagy előadások révén már tisztában lettek volna Platón mondanivalójával, nem fogadták volna olyan értetlenül a gondolatmenetet.

Ennek ellenére sokan úgy gondolják, hogy az Akadémián folytatott dialektikus beszélgetéseket Platón rendszeres előadásai egészíthették ki, amelyek közül némelyik, mint például az Aristoxenos által feljegyzett esetben, a nagyközönség számára is nyitott volt.⁸⁰ Ez a hipotézis gyakran kiegészül azzal a feltevessel, hogy a beavatottak körét Platón szóbeli formában olyan oktatásban részesítette, amelyről a dialógusokban egyáltalán nem esik szó, vagy pusztán olyan rejtett utalások formájában, amelyekre a szóbeli instrukció hiányában lehetetlen felfigyelni. Ezt az elképzelést támasztaná alá Aristotelés, aki olykor utal az úgynevezett „íratlan tanításokra” (*agrapha dogmata*). Ilyen szöveghely azonban viszonylag kevés van, és többnyire rendelkezésre áll más magyarázat is, amely nem igényli az ezoterikus tanítás feltételezését.⁸¹

Harold Cherniss híres elemzése szerint kimutatható, hogy amit Platón le nem jegyzett tanításának vélünk, az általában Aristotelés polemikus módszerének terméke. Aristotelés ugyanis gyakran úgy cáfolja ellenfeleit, hogy olyan következtetéseket von le szövegeikből, amelyeket ők maguk nem vontak le, s megmutatja, hogy azok ellentmondanak ténylegesen megfogalmazott álláspontjuknak.⁸² Cherniss szerint egészen egyszerűen arról van szó, hogy Platón sohasem tette egyértelművé, milyen álláspontot képvisel bizonyos kulcsfontosságú kérdésekben: az anyag, a lélek, a matematikai létezők természetével kapcsolatban, vagy éppen abban a kérdésben, hogy mely dolgoknak vannak örökkévaló Formái. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban komoly véleménykülönbség figyelhető meg a közvetlen utódok fennmaradt szövegeiben, ami ugyanakkor arra utal, hogy ezeket a kérdéseket Platón maga sohasem tisztázta kielégítően, sem írásban, sem szóban.⁸³

Az ezoterikus tanítás hívei szerint azonban éppen az a helyzet, hogy a közvetlen utódok számos olyan probléma megoldásán dolgoztak, amelyek bizonyára a szóbeli hagyományban maradtak rájuk. Ennek további motivációja lehetett, hogy a dialógusokból nem olvasható ki egyértelmű, koherens álláspont; egyesek szerint azért, mert a dialógusok eleve protreptikus, illetve népszerűsítő szerepet tölthettek be, mások szerint pedig azért, mert a művek szereplőinek alkalmasságával, felkészültségével arányos, hogy milyen ismeretek oszthatóak meg velük.⁸⁴ A tézis igazolása érdekében többen arra vállalkoztak, hogy megmutassák: Speusippos és Xenokratés töredékeiből rekonstruálható az a koherens, Aristotelés megjegyzéseivel összhangban álló doktrinális halmaz, amely az íratlan tanítások kifejtésének tekinthető.⁸⁵

A platóni íratlan tanítással kapcsolatos vita meglehetősen szerteágazó, s aligha dönthető el anélkül, hogy előzetes értelmezői alapállást választanánk.⁸⁶ Az egyik oldal képviselői

olyan koherens, a klasszikus metafizikai hagyományba illeszthető tanítást szeretnének Platónnak tulajdonítani, amely pusztán a dialógusokból nyilvánvalóan nem hámozható ki; s joggal mutatnak rá, hogy az Akadémián töltött évtizedek alatt Platón tehetett olyan kijelentéseket, amelyeket írásban nem rögzített. Kritikusaik a rendelkezésünkre álló tények lehető legegyszerűbb magyarázata mellett tesznek hitet, és többnyire úgy gondolják, a platóni vállalkozás hű marad szókratikus gyökereihez, amely a filozofálás folyamatának valamilyen értelemben vett lezárhatatlanságát is maga után vonja; nem feltétlenül tudnak azonban minden, a kései Platónnak tulajdonított, vagy a korai platonikusoknál felbukkanó elemet valamilyen dialógusra visszavezetni.

A vita tehát meglehetősen szerteágazó, és semmiképpen sem tekinthető lezártnak.⁸⁷ Még csak az sem jelenthető ki egyértelműen, hogy a „tübingeni” és a Cherniss szellemében haladó olvasat teljes mértékben lefedné a lehetséges értelmezéseket; könnyen lehet, hogy Platón és köre beszélgetést folytatott számos olyan kérdéstről, amelynek aztán nem maradt írásos nyoma – ebből azonban nem következik, hogy létezett volna csak a beavatottnak fenntartott „titkos tanítás”.⁸⁸ Tulajdonképpeni tárgyunkhoz visszatérve annyit mindenképpen kijelenthetünk: a rendelkezésünkre álló szövegek egyáltalán nem támasztják alá, noha egyértelműen nem is zárják ki azt a lehetőséget, hogy Platón rendszeres előadásokat tartott volna az Akadémián. Amellett azonban semmi sem szól, a korai platonikus irodalom sokfélesége pedig egyértelműen kizárja, hogy ezekben valamilyen szigorúan követendő iskolai tant fejtett volna ki.

III. Az Akadémia közvetlen utóélete

Platón halálát követően (Kr. e. 347) az akadémiai közösség nem széledt szét. A filozófus sírját az Akadémia területén ásták meg; valamennyi hallgatója együtt vonult a temetési menetben,⁸⁹ a szertartást követően pedig visszatértek a közösen folytatott tudományos kutatáshoz. Egyes értelmezők szerint az Akadémia intézményesülése tulajdonképpen ekkor vette kezdetét: a közösség tagjai ugyanis ekkor fogtak hozzá, hogy az alapító személyes és intellektuális örökségére alapozva egységes intézményi arculatot hozzanak létre.⁹⁰

Platón élete során kétszer került sor arra, hogy átmenetileg valaki másnak kellett irányítania az Akadémián folyó munkát.

Jegyzetek

Betegh Gábort, Bodnár M. Istvánt, Brunner Ákost, Guba Ágostont, Lautner Pétert és Nyulászi Magdolnát a tanulmány korábbi változatahoz fűzött megjegyzéseiért illeti köszönet, Yuliya Kanyginát pedig azért, mert rávett, hogy befejezzem, amit elkezdtem.

- 1 „Platon, ein introvertierter Intellektueller, beschloss, eine Welt zu verändern, die er verachtete.” (*Der Tod des Sokrates*. Horváth Géza fordítása.)
- 2 DL III. 7. Lásd még Apuleius: *De Platone* I. 4; Plutarchos: *De Exilio* 10, 603B (akitől azt is megtudjuk, hogy az ingatlan ára háromezer drachma lehetett); *P. Herc.* 1021, II 32–34 Gaiser.
- 3 A képzettársítás mindenesetre nem bizonyult tartósnak. Az Akadémia bezárása után nem sokkal már olyannyira feledésbe me-

távollétében először a matematikus knidosi Eudoxost kérte fel a feladatra (Kr. e. 367–365), akinek az irányítása alatt érkezett az iskolába az ifjú Aristotelés,⁹¹ másodjára pedig pontosí Hérakleidést bízta meg a feladattal (361–360).⁹² Egyikük sem volt athéni polgár, és egyikük sem tekinthető az általunk ismert platóni álláspontok feltétlen hívének; Eudoxos például komoly kritikát fogalmazott meg a Formák tanával kapcsolatban,⁹³ erkölcstanában pedig a jót a gyönyörrel azonosította.⁹⁴ Rajtuk kívül a közösség meghatározó alakja volt opusi Philippos, a matematikus-asztronómus, aki Platón utolsó éveiben mintegy az alapító személyi titkáráként működött.⁹⁵

A tényleges utód mégsem közülük került ki: az iskola élére Speusippos került, Platón nővérének, Potónénak a fia, aki ekkor feltehetőleg ötvenkilenc éves volt. A közösségen belül azon kevesek közé tartozott, akik egyrészt athéni polgárok voltak, másrészt kezdettől fogva részt vettek az iskola munkájában. Közeli barátságba került Dióonnal, amikor az meglátogatta az Akadémiát,⁹⁶ amikor pedig az utóbbi visszahajózott Szicíliaába, Speusipposra hagyta azt a birtokot, amelyre attikai tartózkodása során szert tett. Speusippos aztán Platónnal tartott annak harmadik szicíliai útján, Platón halála után pedig a Dióntól kapott házban lakott.⁹⁷

Speusippos mellett bizonyosan nem az szólt, hogy bármilyen platonikus dogmatika követője lett volna: többek között tudomásunk van róla, hogy elutasította a Formák tanát.⁹⁸ Egyes forrásokban ugyan felmerül a nepotizmus vádjá,⁹⁹ mások azonban úgy tudják, formális szavazás döntött mellette.¹⁰⁰ A döntés mindenesetre nem okozott felfordulást az iskola életében; úgy tűnik, a közhiedelemmel ellentétben az ekkor harmincas éveivel végén járó Aristotelés sem távozott még az Akadémiáról, amennyiben továbbra is választható maradt. Amikor azonban Speusippos is elhalálozott, Xenokratés utódlásáról pedig szavazás határozott –, az ifjak” (*neaniskoi*) állítólag mértékletes életmódja miatt döntöttek mellette –, már megindult egyfajta lemorzsolódás. Aristotelés ekkor épp Makedóniában tartózkodott, nem sokkal később pedig megalapította saját iskoláját; Hérakleidés végleg hazatért szülővárosába, Menedemos pedig más helyet keresett, hogy saját tanait előadja. Az Akadémia azonban évszázadokon át tovább működött, s nem csupán a korai platonizmus kibontakozásának meghatározó színhelyévé vált, de a hellenisztikus korban létrejövő tulajdonképpeni filozófiai iskolák fontos előképének is bizonyult.

rült a filozófusok és az Akadémia-liget kapcsolata, hogy külön magyarázatra szorult az a tény, hogy Platón sírja a ligetben található. Alighanem ennek köszönhetően született meg az a történet, amely szerint közvetlenül kettejük találkozása előtt Sókratés álmodott, amelyben a Platónnak jelképező hatvány az Akadémia ligetében álló oltárok egyikéről röpített fel; az álom volna tehát a sírhely megválasztásának magyarázata. A történet változatait lásd DL III. 5; Pausanias: *Görögország leírása* I. 30. 3; Apuleius: *De Platone* I. 1; Olympiodoros: *Vita Platonis* 4, p. 192 Hermann. Vö. Glucker 1978, 248, 89. jegyzet. A mai tudományos és felsőoktatási intézmények elnevezése nem az ókori elődre, hanem a Cosimo de' Medici által alapított firenzei Academia Platonica-ra megy vissza, noha említést érdemel Nagy Károly tudósi köre

- is, amelyet szintén „akadémiá”-nak neveztek. Erről lásd Baltés 1993, 19, 2. jegyzet.
- 4 Erről lásd Cherniss 1945, 61–62. Jó példa Taylor 1997 is, aki szerint „az Akadémia megalapítása fordulópontot jelent Platón életében, és sok tekintetben az európai tudománytörténet legjelentékenyebb eseményének tekinthető”, hiszen az intézmény „minden középkori és modern egyetem őse”, amennyiben „az Állam számára törvényhozókat és köztisztviselőket képez, és értelmüket az igazság érdek nélkül való tanulmányozása és szemlélése felé fordítja” (20–21). A forrásokkal kapcsolatban legkevésbé szkeptikus, s így az Akadémiáról kimerítő leírást nyújtó cikkek kiváló példája: Baltés 1993.
- 5 Lynch 1972, 75–77.
- 6 Az alapfokú képzés, amely grammatikai, művészeti ismeretek oktatásából, illetve testedzésből állt, hagyományosan a serdülőkor kezdetéig, nagyjából tizennégy éves korig tartott. Aki ezután is folytatni kívánta tanulmányait, az saját költségén igénybe vehette a szofisták szolgáltatásait, akik vagy politikai pályára készítették fel, vagy arra, hogy a diák maga is szofistaként adja el tudását a következő nemzedéknek. Minderről bővebben lásd Kerferd 2003, 25–30.
- 7 Ahogyan az sem világos, hogy egészen pontosan milyen értelemben beszélhetünk „iskolákról”, s hogy ezek miben különböznek azoktól az „értelmiségi köröktől” és *hetairiáktól*, amelyek valamilyen ünnepnap, vagy egy-egy meghatározó személyiség (Anaxagoras, hérakleitiánusok) körül alakultak ki.
- 8 Lynch 1972, 40 és 16. jegyzet. A társadalmi háttér és a szofisták által kínált képzés általános bemutatását lásd Kerferd 2003, 25–56.
- 9 Antisthenés eredetileg Gorgias tanítványa, majd Sókratés egyik leglelkesebb hallgatója (Xenophón: *Emlékeim Sókratésről* II. 5. 2–5, III. 11. 17, illetve Platón: *Phaidón* 59b). Az általa alapított iskolában szerény díjat szedett (DL VI. 9), és elvárta diákjaitól, hogy jegyzeteljenek (DL VI. 3). – Sokratés iskolájáról az alábbiakban még lesz szó.
- 10 A szokratikusokról és az általuk létrehozott „szokratikus irodalomról” lásd Giannantoni 1990, Kahn 1996, 1–35, Dorion 2007. A „szokratikus” jelzőről lásd még Watts 2007, 106, 3. jegyzet.
- 11 Már ezen a ponton érdemes tudatosítani, hogy Platón életéről igen keveset tudhatunk bizonyosan, s a forráskritika ezeknek a vélelmezett epizódoknak is kijár. Platón életrajzáról magyarul lásd Taylor 1997, 15–26, illetve Mészáros 2007.
- 12 Ennek látszólag ellentmond, hogy Diogenés Laertios életrajzi összefoglalójában hamarabb kerül elő az Akadémia megalapítása (DL VI. 2–3), mint a Sókratésszal való találkozás és a filozófiához való megtérés (DL V. 6). Feltételezhető azonban, hogy a Diogenés által használt *epeita mentoi* kifejezés ez esetben nem kronológiai rákövetkezésre utal, hanem azt jelzi, hogy a továbbiakban a szerző másik forrásból tájékozódik. Ezt támasztja alá, hogy hasonló zavarral találkozunk Diogenés Aristotelés-életrajzában is, ahol hasonló összefüggésben ugyanezt a kifejezést használja. Lásd Lynch 1972, 54, 28. jegyzet, illetve Glucker 1978, 227, 4. jegyzet.
- 13 Schofield 2008, 37.
- 14 Érdemes megjegyezni, hogy az Aristophanés *Felhők* című komédiájában ábrázolt Sókratés, aki nem melleleg természetfilozófiával is foglalkozkodik, állandó iskolájában, a „gondolkozóban” (*phrontistérion*) fogadja a hozzá érkezőket. A filozófiatörténeti konszenzus azonban a xenophóni és platóni leírásnak ad hitelt, amely szerint Sókratés tevékenységének nem volt állandó színtere. Lásd Ostwald–Lynch 1994, 594. Az aristophanési ábrázolásmód mindenesetre más megvilágításba helyezheti Platón iskolaalapító tevékenységét is, amennyiben lehetségessé teszi a sókratészi mintát; ha pedig kitartunk amellett, hogy Aristophanés leleménye, akkor felmerül a kérdés, vajon a komédiszerző honnan vette az iskolára vonatkozó elképzeléseit.
- 15 A platóni ábrázolás kiváló összefoglalása a *Sókratés védőbeszéde* egyik passzusa: „Csakhogy egyfelől tanítója soha, senkinek nem voltam – de persze ha valaki arra vágyott, hogy meghallgassa, hogyan beszélek, és miként teszem a magam dolgát, lett légyen ifjabb vagy idősebb, én meg nem tagadtam tőle. Másfelől nem úgy van, hogy fizetségért beszélgetek, ha pedig nem kapok, akkor nem, hanem gazdagnak, szegénynek ugyanúgy kész vagyok válaszolni, ha kérdez, vagy kérdezni tőle, ha válaszolgatni akar, és így kívánja meghallgatni, amit mondok. És azért, hogy ezek közül valaki derék emberré váljék-e vagy sem, jogosan senki nem vonhat felelősséget, mert soha nem vállalkoztam rá, hogy közülük bárkinek is bármiféle tant átadjak, és effelét nem is tanítottam.” (33a–b, Mogyoródi Emese fordítása.)
- 16 Vö. Kahn 1981.
- 17 DL II. 108–115.
- 18 DL II. 1, 105, 126.
- 19 A két beszámoló nem teljesen azonos: DL II. 106 („Sókratés halála után Platón és a többi szokratikus eljött hozzá, tartva a zsarnokok kegyetlenségétől”), III. 6 („Amikor Sókratés eltávozott, Platón a hérakleitiánus Kratyloshoz csatlakozott, és Hermogenéshez, aki Parmenidés filozófiáját követte. Huszonnyolc éves korában aztán, Hermodóros szerint, Megarába távozott Eukleidéshez, Sókratés néhány más tanítványával egyetemben”). Vö. Dillon 2003, 199.
- 20 A pythagoreus és eleata iskolákról mint lehetséges előképekről lásd Bodnár 2002, 68–69.
- 21 A történet változatait lásd pl. DL III. 6–8; *Anon. Prol.*, 9 Westerink; Philodemos: *Index Academicorum* col. X. Függetlenül attól, hogy mit gondolunk a történet hitelességéről, érdemes felfigyelni annak irodalmi megformáltságára – amire az is utal, hogy a platóni körutazás nagyon hasonlít Pythagoras nevelkedésének leírására (Iamblichos: *Vita Pythagorica* 3–27), lásd Watts 2007, 108 és 9. jegyzet.
- 22 Lásd pl. DL III. 6; Philodemos: *Index Academicus* col. X. 5–11; Cicero: *Állam* I. 16; *De Finibus* V. 87; *Tusculanae Disputationes* I. 39; Olympiodóros: *In Alc.* II. 86–93; Apuleius: *De Platone* I. 3; Hieronymus: *Contra Rufinum* III. 40.
- 23 A *Hetedik levél* eredetiségével kapcsolatos vita eldöntetlen, a legtöbb értelmező szerint azonban a Platón-életrajzzal kapcsolatos információértékét a kétely nem érinti: ha kompiláció is, bizonyosan nem kései, és akárki írta is, nyilvánvalóan jól ismerte a tárgykört (Ostwald–Lynch 1994, 603, 50. jegyzet). Némileg másként fogalmazva: ha nem hiszünk a leírtak hitelességében, a Platón-életrajz egyik legfontosabb forrásától fosztjuk meg magunkat. A kérdésről magyarul lásd Mészáros 2007, 104, a platóni korpusz hitelességéről általában pedig Brunner–Mészáros 2005, 205–242.
- 24 Schofield 2008, 47. A „pythagoreusokhoz való megtérés” gondolatát elsősorban Guthrie 1975 képviselte (lásd pl. 24, 2. jegyzet), magyarul lásd Mészáros 2007, 98 utalását. Az elképzelést Taylor 1997, 22 ugyan „találgatás”-nak nevezi, mégis hajlik arra, hogy hitelt adjon neki. A hipotézis képviselői számára további érveléssel szolgál a Platón feltételezett „íratlan tanítása” és a pythagoreus számmisszika vélelmezett kapcsolata, amelyről később ejtek szót. Platón és a pythagoreusok viszonyának színvonalas újragondolásához lásd Horky 2013.
- 25 Aristotelés: *Metafizika* A, 987a32–b10. A „pythagoreus fordulat” képviselői számára további nehézséget jelenthet, hogy a Formák már a korábbra datálható dialógusokban is megjelennek. Erre esetleg az a válasz adható, hogy a pythagoreus matematika a Formatan újrafogalmazására készítette Platont. Emellett szólhat Aristotelés *Metafizikájából* két passzus: 1078b9–32, illetve 1086a37–b11. Ezen a helyeken Aristotelés a platóni dialógusokban sehol sem említett értelmezést ad elő a Formák és a számok kapcsolatáról, ami további, közvetett érv lehet a pythagoreus hatás mellett – feltéve, hogy hitelesnek fogadjuk el Aristotelés beszámolóját. Végül soron az sem kizárható, hogy a teljes magyarázati séma csupán Aristotelés

- saját értelmezése bizonyos platóni szöveghelyekre, például az *Kratylos* 439b–440e szakaszára.
- 26 Ebből a szempontból különösen érdekes Olympiodóros, aki az Akadémia megalapítását annak jeleként értékeli, hogy Platón végül mind a sókratészi, mind a pythagoreus hatástól függetleníteni tudta magát: *Vita Platonis* 61. Lásd még Ostwald–Lynch 1994, 604.
- 27 „Ne nehezteljenek rám, ha kimondom az igazat: lehetetlen, hogy bárki emberfia életben maradjon, aki akár veletek, akár bármelyik más néphatósággal szembeszegülve, törvényes keretek között próbálkozik megakadályozni azt a sok igazságtalanságot és törvényteleniséget, ami a városban zajlik. Úgyhogy annak, aki valóban az igazságosságért akar küzdeni, ha csak egy kis ideig is életben kíván maradni, szükségképpen magánemberi minőségben kell tevékenykednie, és nem szabad a közélet porondjára lépnie.” *Sókratész védőbeszéde* 31e–32a, Mogyoródi Emese fordítása.
- 28 *Hetedik levél* 325e–326b. Mészáros Tamás fordítása. Ebben az összefüggésben említést érdemel az *Állam* híres fejtegetése arról, hogy az ideális államban filozófus-királyok uralkodnak.
- 29 Nem egyértelmű, hogy a történet szerint mikor került sor Platón első syrakusai látogatására. Az egyik ókori hagyomány szerint Diónnal való megismerkedését azonnal követte a tyrannosszal való találkozás, olyannyira, hogy a feldühödött zsarnok előbb az életére tört, majd eladta rabszolgának; egyesek szerint a visszatúrtított váltságdíj lett volna a platóni Akadémia megvásárlásának anyagi fedezete. Az állítólagos epizódról lásd pl. DL III. 19–21. Az első syrakusai utazást többnyire mégis húsz évvel későbbre, 367 körülre teszik. A történetre vonatkozó másik fontos forrásunk Plutarchos Dión-életrajza, amely részletesen leírja Archytas vélelmezett közbenjárását is Platón érdekében, valamint számos részlettel szolgál Platón és a syrakusai közvélemény viszonyáról. A második és a harmadik szicíliai útról lásd még Guthrie 1975, 24–30; Taylor 1997, 23–24.
- 30 Általánosságban lásd Jaeger 1944, 46–155; Ostwald–Lynch 1994, 595–602. Platónhoz való viszonyáról lásd Cooper 1985; Balla 2004, 46–55.
- 31 Erről lásd pl. Taylor 1997, 147–149, aki azonban meglehetősen szkeptikus a két gondolkodó állítólagos vetélkedésével kapcsolatban. Brisson 1995, 118 általában véve kiemelkedőnek tartja rivalizálásuk jelentőségét.
- 32 *Gorgias* 459a–463a.
- 33 *Prótagoras* 333c–334c, 349d–358d, 360e–362a.
- 34 *Phaidros* 278e–279b.
- 35 Isokratész: *Antidosis* 261–268.
- 36 A Platón előtti Akadémiáról szóló forrásokról és a különböző istenek szentélyeiről lásd Glucker 1978, 243–244; Ostwald–Lynch 1994, 604 és 52. jegyzet. A területről általában lásd Glucker 1978, 226–255; Ostwald–Lynch 1994, 603–605; Dillon 2003, 2–16; Watts 2007, 107–111. A terület régészeti feltárásáról részletesen ír Glucker 1978, 237–241, kiemelve, hogy a klasszikus kortól egészen a római korig kultuszhelyként és szakrális temetkezési helyként működött. Baltes 1993 részletes és képzeletgazdag leírást nyújt az Akadémiáról és környezetéről.
- 37 A végrendeletet lásd DL III. 41–43. A szöveget magyar fordításban hozza Taylor 1997, 765–766.
- 38 Ezt olykor a korabeli örökösödési jog kényszerének tulajdonítják, noha a Watts (2007, 111, 45. jegyzet) által hivatkozott szakirodalom alapján nem kizárt, hogy az elterjedt vélekedéssel ellentétben Platón igenis megtehetette volna, hogy nem a legidősebb férfirokonra hagyja a családi birtokot.
- 39 Glucker 1978, 231–233; Dillon 1983; Dillon 2003, 8. Hasonlóképpen, Platón soha sehol nem tesz említést akadémiai tulajdonról, ahogyan mások ajándékait sem kezeli úgy, mint a közösségnek szóló adományt (vö. pl. *Tizenharmadik levél* 361b–362d). Ebben az összefüggésben lásd még a Baltes 1993, 54–56. jegyzet által hozott, meglehetősen körülményes bizonyítékokat, amelyek alapján azt vélelmezi, hogy az iskola valamiféle könyvtárral is rendelkezett volna; ezzel szemben lásd Lynch 1972, 97.
- 40 Ezt a nézetet képviseli például Guthrie (1975, 19–22), noha eredetileg Zeller és Wilamowitz-Moellendorf fogalmazta meg.
- 41 DL IV. 1. Egyesek szerint ez nem is pusztán jogi formalitás, hanem a platóni filozófia kvázi-vallásos értelmezése mellett szóló érv: vö. pl. Baltes 1993, 7.
- 42 Részletes cáfolat: Lynch 1972, 108–127. Lásd még Dillon 2003, 6, 12. jegyzet.
- 43 Glucker 1978, 229–230 és 14. jegyzet; lásd még Cherniss 1945, 99, 10. jegyzet.
- 44 Lásd DL IV. 2; Olympiodóros: *In Platonis Alcibiadem commentarii* 140.16–17 Creutzer, illetve *Prolegomena* 5.24–27 Westerink. Az Akadémia munkájában való részvétel természetesen feltételezte, hogy az illető elégséges magánvagyonnal rendelkezett ahhoz, hogy fenntartsa magát: Lynch 1972, 54–63. Baltes (1993, 23, 66–69. jegyzet) több olyan történetet említ, amelyek szerinte bizonyítják, hogy a tehetősebbek különböző módokon segítették szegényebb társaikat.
- 45 Nem kizárt, hogy egyes korai aristotelési iratok, például a *Topika* vagy a *Szofisztikus cáfolatok* az ekként folytatott viták dokumentumai (egy véli pl. Dillon 2003, 11–13), ahogyan az sem lehetetlen, hogy egyes platóni dialógusok, köztük a *Parmenidész*, a *Theaitétosz* vagy a *Szofista*, részben szintén az akadémiai viták tapasztalatát rögzítik.
- 46 Antigonos Karystios (apud Athénagoras 12.547 sk.) kiemeli, hogy mind Platón, mind Speusippos rendszeresen adott lakomát, de nem a hajnalig tartó ivászat kedvéért, hanem azért, hogy az isteneknek áldozzanak, élvezzék egymás társaságát, és tudós beszélgetést folytassanak. Ehhez teszi hozzá máshol Athénagoras (5.186b), hogy mind Xenokratész, mind Aristotelész alkotott a helyes lakomázást szabályozó „szümpotikus törvényeket”; ennek előzménye lehet akár a platóni *Törvények* első könyvében részletezett *symptotikoi nomoi*.
- 47 Noha így gondolja pl. Guthrie 1975, 22. A dialógusokban kifejtett tudomány módszertani fejtegetésekről vö. Zhmud 1998, 239–244; Mueller 2007, 256–277.
- 48 Minderről részletesen lásd Cherniss 1945, 66–81. Lásd még Mueller 2007, 249–250.
- 49 Például arról, hogy a tanulmányok elsődleges célja, hogy a keletkezés világától a valóságos létező felé irányítsa a figyelmet (526a–527c); ez az attitűd fejeződik ki a *Timaios* híres kitételében is, amely szerint a természetfilozófia nem több, mint a filozófus elméjét átmenetileg pihentető tevékenység (59c–d).
- 50 Epikratész fr. 11 Kock. Idézi Mueller 2007, 251 (Nagy Andrea fordítása).
- 51 Plutarchos: *De Exilio* 603B–C.
- 52 Lynch 1972, 57; Glucker 1978, 228–229; Watts 2007, 108–109. Baltes (1993, 7) egészen odáig megy, hogy a *gymnasionban* voltak a kezdő, a kertben a haladó foglalkozások.
- 53 Eredetileg Usener nézete, de erre utal Mueller 2007, 250–251 is.
- 54 Watts 2007; Dillon 2003, 7–8. Baltes (1993, 15) ehhez jelentősen hozzáteszi, hogy mindez olyan ünnepnapon történik, amikor a város bármely polgárának volt ráérő ideje, hogy felkeresse az Akadémiát.
- 55 Ailianos: *Varia Historia* III. 19. Fontos különbség azonban, hogy Epikratésszal ellentétben Ailianos évszázadokkal később ír, esetében tehát a kortársi tapasztalat eleve kizárt.
- 56 Philodémós: *Index Academicorum* = *P. Herc.* 1021.
- 57 Plutarchos: *Adversus Colotem* 1162C–D.
- 58 Ostwald–Lynch 1994, 612–616. A további forrásokról (Diogenész Laertios, Athénaios, Proklos Eukleidész-kommentárja stb.) bővebben lásd Lynch 1972, 59, 32. jegyzet. A diákok különböző elnevezéseivel kapcsolatban lásd Baltes 1993, 11.

- 59 DL III. 46, vö. Athénaios XII, 546D. Alexandriai Kyrillos egyik története szerint pedig Plátón arra is kísérletet tett, hogy megnyerje II. Dionysios feleségét a filozófiának (*Contra Iulianum*, PG 76.820B). Kevésbé meglepő Plátón nyitottsága a nőnemű hallgatók felé, ha tekintetbe vesszük filozófiájának bizonyos elemeit: az *Allamban* felmerül, hogy nőkből is válhat filozófus-király; a *Timaiosban*, ha meglehetősen misogyn hangvételben is, de megengedi, hogy a lélek-vándorlás során nőből férfi váljék, vagy épp fordítva; a *Lakomában* pedig a rejtélyes Diotima világosítja fel Sókratést a szerelem mibenlétével kapcsolatban.
- 60 Nem kizárt, hogy Plátón dialógusai sokszor érték el ezt a hatást – hasonlót olvasunk például Nérinthos kapcsán, aki állítólag a *Gorgias* olvastán döntött úgy, hogy felkeresi az Akadémiát (Themistios: *Or.* XXIII, 295c–d). Sajnálatos eset Kléombrotosé, akiről Kallimachos (*AP* VII. 741) azt állítja, hogy miután a *Phaidón* kissé felületes tanulmányozása meggyőzte a lélek halál utáni életéről, rögvést a tengerbe vetette magát (noha gyanítható, hogy ironikus fikcióról van szó, amely a *Phaidónban* is említett Kléombrotos figurájára épít).
- 61 Megnevezetlen káldeus: *Index Academicorum* col. III, 36–41. *Persza magoi: Anon. Prol.* pp. 14–15 Westerink. Ailianos beszámol egy esetről, amikor a híresen szerényen viselkedő Plátónban vendégei nem ismerik fel az Akadémia alapítóját, s azt hiszik, csupán névrokonához van szerencsésük: *Varia Historia* IV. 9. 10–13.
- 62 Noha sokan kétségbe vonják, hogy ennek bármi köze lett volna az Akadémia oktatási profiljához. Vö. Finley 1968; Saunders 1986; Brunt 1991, különösen 287. Plátón politikai gondolkodásáról általában lásd Schofield 2000, 2006.
- 63 Plutarchos: *Adversus Colotem* 1126C–D.
- 64 Plutarchos: *Ad principem ineruditum* 779D (Kyréné), illetve DL III. 23 (Árkádia és Théba, Megalopolis). Vö. Baltés 1993, 18 és 102–107. jegyzet.
- 65 A matematika jelentőségét mutatja a híres felirat, amely állítólag az Akadémia bejárata felett állt: *ageometrétos médeis eisító* – vagyis geometriai ismeretek nélkül tilos a bemenet. Ez azonban Zhmud (1998, 235, 83. jegyzet) szerint irodalmi fikció. Bővebben lásd Saffrey 1968.
- 66 A történetek alapján az intézmény számos kiemelkedő matematikust vonzott, knidosi Eudoxostól – aki először olyannyira rideg fogadtatásban részesült, hogy másodjára már tanítványai körében tért vissza (DL VIII. 87) – Theaitétosig, Leodamasig, Opusi Philipposig és így tovább. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy mindannyian tartósan az Akadémia vonzáskörzetében tartózkodtak; Eudoxos esetében például sokkal valószínűbb, hogy időről időre meglátogatta az intézményt, tényleges kutatásait azonban máshol végezte.
- 67 Plutarchos: *De Genio Socratis* 579A–D; *Quaestiones Conviviales* 718E–F. Lásd Zhmud 1998, 215–217.
- 68 Simplikios: *In Aristotelis De caelo commentaria* 488.7–24, teljes hosszában idézi Mueller 2007, 254–255.
- 69 Hérakleidés fr. 50–54. Aristotelés tanúsága alapján Hérakleidés ezt az elképzelést „bele akarta olvasni” Plátón *Timaios*ába is: *De caelo* 288a13–17, 291b24–293a14, *Metafizika* 1073b17–1074a14. Plátón maga azonban nem foglalt állást a kérdésben: lásd bővebben Cherniss 1945, 65. Vö. még Zhmud 1998, 217–218.
- 70 A „jelenségek megőrzésének” elvéről és csillagászati alkalmazásáról lásd Lloyd 1978; lexikográfiai és szemantikai vonatkozásairól, illetve Plátón dialógusaiban való felbukkanásairól lásd Bodnár 2012.
- 71 Philodémos: *Index Academicorum* col. Y. A passzust teljes hosszában idézi Mueller 2007, 252–253. További anekdotákat lásd Riginos 1976, 141–145.
- 72 Ezen értelmezést képviseli Zhmud 1998, aki külön kiemeli, hogy az Akadémia egyetlen valamirevaló tudóst sem nevelt ki; a Plátón iskolájával kapcsolatba hozott matematikusok és csillagászok mindmind máshol érték el sikereiket.
- 73 Plátón: *Allam* 528b–c.
- 74 Plátón: *Euthydémos* 290c, Steiger Kornél fordítása. (A fordítással kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a görögben szereplő *geometrai kai hoi astronomoi kai hoi logistikoi* alighanem „geometereket, csillagászokat és számtantudósokat” jelent.)
- 75 Bodnár 2002, 72–75. Lásd még Mueller 2007.
- 76 Aristoxenos: *Elementa Harmonica* 2.30.16–31.3, avagy Riginos 1976, 79. anekdota.
- 77 Ostwald–Lynch 1994, 604.
- 78 Simplikios: *In Aristotelis Physica commentaria* 151.6–11 és 453.25–30. További hivatkozásokért lásd Cherniss 1945, 90, 57. jegyzet.
- 79 DL IV. 13 (Xenokratés), V. 87 (Hérakleidés); Alexandros: *In Aristotelis Metaphysica commentaria*, 56.33–35, 59.32–60, 85.15–18, 250.20, 262.18–19 (Aristotelés).
- 80 Lásd pl. Guthrie 1975, 21–22, aki azért megjegyzi: némileg meglepő, hogy ennyire kulcsfontosságú kérdéskörben a hallgatók nyilvános előadáson értesülnek Plátón véleményéről.
- 81 A két legfontosabb aristotelési szöveghely, amelyre az ezoterikus olvasat hívei előszeretettel hivatkoznak, a *Fizika* IV. 2, 209b11–16, ahol a *Timaios* értelmezése kapcsán olvassuk azt, hogy ott a *chóra* másként van leírva, mint az „íratlan tanításközből”; illetve a *De anima* 404b8–30 passzusa, amely az *en tois peri philosophias legomenois* hivatkozással él; ez azonban éppúgy vonatkozhat Aristotelés saját, *Peri philosophias* címmel kiadott művére, mint Plátón előadására.
- 82 Ilyen például az ideális számokról alkotott elképzelés, a *Timaios*-beli *chóra* és a *Szofistá*ban szereplő nemlétező azonosítása, de hasonló módszerrel találkozunk Xenokratés és Speusippos töredékeiben is. Cherniss 1945, 59.
- 83 Cherniss 1945, 72–81.
- 84 Előbbi Gaiser 1959, utóbbi Szlezák 2000 álláspontja.
- 85 Erről összefoglalóan lásd Dillon 2003, 16–29.
- 86 Az ezoterikus olvasat implikációiról összefoglalóan lásd Brisson 1995, 127–132.
- 87 Összefoglaló jelleggel lásd egyfelől Krämer 1959, 1964; Gaiser 1963; Szlezák 2000; másfelől Vlastos 1963; Brisson 1995; Mann 2006.
- 88 Barnes 1995, vö. Barnes 1989.
- 89 DL III. 41.
- 90 Watts 2007, 107. Watts tézise szerint az akadémiai identitás alapja a mindenkor vezetőik kivételesen erényes életmódja lesz. Ezzel kapcsolatban lásd az anekdotákat Aristotelés öltözködéséről (Ailianos: *Varia historia* 3.19, DL V.1), Hérakleidés gúnynevééről (*Pompikos*, DL V. 86), illetve arról, hogy megpróbálta istenné nyilvánítani magát Hérakleában: DL V. 89–91. Lásd még Antiphanés és Ehippos komédiatöredékeit a diákok kinézetéről: Baltés 1993, 73. és 75. jegyzet.
- 91 Philochoros 328 F 223 = *Vita Marciana* 11, noha felmerült, hogy pusztán szövegromlásról van szó.
- 92 Hérakleidés Pontikos fr. 2 Wehrli, vö. Lynch 1972, 82 és 20. jegyzet.
- 93 Aristotelés: *Metafizika* A, 991a7, fr. 189.
- 94 Aristotelés: *Nikomachosi etika* I. 12, 1101b27–31; X. 2, 1172b9–15.
- 95 A befejezetlenül maradt *Törvények*, illetve a vitatott szerzőségű *Epinomis* kiadásában játszott szerepéről lásd DL III. 37; *Anon. Prol.* 10.24.10–15; Philodémos 3.36–41.
- 96 Plutarchos: *Dión élete* 17 és 22.
- 97 Plutarchos: *Dión élete* 17; vö. Glucker 1978, 229. Ez is arra utal, hogy Plátón háza nem volt az iskola tulajdona; noha a következő két iskolavezető, Xenokratés és Polemón valamilyen módon mégis megörökölte azt. Vö. Glucker 1978, 233.
- 98 Aristotelés: *Metafizika* Z, 1028b18–24, illetve N, 1090a2–16.
- 99 DL IV. 1, illetve *Vita Marciana* 13.
- 100 Philodémos: *Index Academicorum* cols. VI–VII.

Bibliográfia

- Balla, C. 2004. „Isocrates, Plato, and Aristotle on Rhetoric”: *Rhizai* 1, 45–71.
- Baltes, M. 1993. „Plato’s School, the Academy”: *Hermathena* 155, 5–26.
- Barnes, J. 1989. „Philodemus and the Old Academy”: *Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science* 22, 139–148.
- Barnes, J. 1995. „L’énigme de l’ancienne Académie by H. Cherniss: L. Boulakia”: *The Classical Review, New Series* 45, 178.
- Bodnár M. I. 2002. „Science and Philosophy in the Academy”: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 42, 67–76.
- Bodnár M. I. 2012. „Sózein ta phainomena: Some Semantic Considerations”: *Croatian Journal of Philosophy* 12, 269–281.
- Brisson, L. 1995. „Premises, Consequences, and Legacy of an Esotericist Interpretation of Plato”: *Ancient Philosophy* 15, 117–134.
- Brunner Á. – Mészáros T. 2005. „Utószó”: *Platón: Apokrif dialógusok. Első Alkibiadész. Második Alkibiadész. Hipparkhosz. Szerelmes ifjak. Theagész. Kleitophón. Minósz*. Budapest, 205–266.
- Brunt, P. A. 1993. „Plato’s Academy and Practical Politics”: uő: *Studies in Greek History and Politics*. Oxford, 282–342.
- Cherniss, H. 1945. *The Riddle of the Early Academy*. New York.
- Cooper, J. M. 1985. „Plato, Isocrates, and Cicero on the Independence of Oratory from Philosophy”: *Proceedings of the Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy*. Szerk.: J. J. Cleary. New York – London, 77–96.
- Dillon, J. 1983. „What Happened to Plato’s Garden?”: *Hermathena* 134, 51–59.
- Dillon, J. 2003. *The Heirs of Plato. A Study of the Old Academy (347–274 BC)*. Oxford.
- Dorion, L.-A. 2007. „Xenophon’s Socrates”: S. Ahbel Rappe – R. Kamtekar (szerk.): *A Companion to Socrates*. Blackwell, 93–119.
- Finley, M. I. 1968. „Plato and Practical Politics”: *Aspects of Antiquity: Discussions and Controversies*. London, 73–88.
- Gaiser, K. 1963. *Platons ungeschriebene Lehre. Studien zur systematischen und geschichtlichen Begründung der Wissenschaften in der platonischen Schule*. Stuttgart.
- Giannantoni, G. 1990. *Socratis et Socraticorum Reliquiae*. Napoli.
- Glucker, J. 1978. *Antiochus and the Late Academy*. Hypomnemata 56. Göttingen.
- Guthrie, W. K. C. 1975. *Plato: the Man and His Dialogues: Earlier Period*. Cambridge.
- Horky, Ph. S. 2013. *Plato and Pythagoreanism*. Oxford.
- Jaeger, W. 1944. *Paideia: The Ideals of Greek Culture. Volume III: The Conflict of Cultural Ideals in the Age of Plato*. Transl. by Gilbert Highet. Oxford – New York.
- Kahn, Ch. H. 1981. „Did Plato Write Socratic Dialogues?”: *The Classical Quarterly, New Series*, 31, 305–320.
- Kahn, Ch. H. 1996. *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form*. Cambridge.
- Kerferd, G. B. *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár Gábor. Budapest.
- Krämer, H.-J. 1959. *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und Geschichte der platonischen Ontologie*. Heidelberg.
- Krämer, H.-J. 1964. *Der Ursprung der Geistmetaphysik. Untersuchungen zur Geschichte des Platonismus zwischen Platon und Plotin*. Amsterdam.
- Lloyd, G. E. R. 1978. „Saving the Appearances”: *The Classical Quarterly, New Series*, 28, 202–222.
- Lynch, J. P. 1972. *Aristotle’s School: A Study of a Greek Educational Institution*. Berkeley.
- Mann, W.-R. 2006. „Plato in Tübingen”: *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 31, 349–400.
- Mészáros T. 2007. „Utószó”: *Platón: Levelek*. Budapest, 91–105.
- Mueller, I. 2007. „Matematikai módszer és filozófiai igazság” (ford. Nagy Andrea): Betegh G. – Böröczki T. (szerk.): *A formák és a tudás. Platón ismeretelmélete és metafizikája*. Budapest, 249–277.
- Ostwald, M. – Lynch, J. P. 1994. „The Growth of Schools and the Advance of Knowledge”: D. M. Lewis – J. Boardman – S. Hornblower – M. Ostwald szerk.): *The Cambridge Ancient History. Volume VI: The Fourth Century*. Cambridge, 592–633.
- Riginos, A. S. 1976. *Platonica: The Anecdotes Concerning the Life and Writings of Plato*. Leiden.
- Saffrey, H.-D. 1968. „Ἀγεωμέτητος μηδεὶς εἰσὶτω: Une inscription légendaire”: *Revue des Études Grecques* 81, 67–87.
- Saunders, T. J. 1986. „The RAND Corporation of Antiquity? Plato’s Academy and Greek Politics”: J. H. Bets – J. T. Hooker – J. R. Green (szerk.): *Studies in Honour of T. B. L. Webster*. Vol. 1. Bristol, 200–210.
- Sedley, D. 1989. „Philosophical Allegiance in the Greco-Roman World”: M. Griffin – J. Barnes (szerk.): *Philosophia Togata I. Essays on Philosophy and Roman Society*. Oxford, 97–119.
- Schofield, M. 2000. „Plato and Practical Politics”: M. Schofield (szerk.): *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*. Cambridge, 293–302.
- Schofield, M. 2006. *Plato: Political Philosophy*. Oxford.
- Schofield, M. 2008. „Plato in His Time and Place”: G. Fine (szerk.): *The Oxford Handbook of Plato*. Oxford, 36–62.
- Szlezák, Th. A. 2000. *Hogyan olvassunk Platónt?* Ford. Lautner Péter. Budapest.
- Taylor, A. E. 1997. *Platón*. Ford. Bárány István és Betegh Gábor. Budapest.
- Vlastos, G. 1963. „On Plato’s Oral Doctrine”: *Gnomon* 41, 641–655 (újnyomva, függelékkel: Vlastos, G.: *Platonic Studies*. Princeton, 1981 [2. kiadás], 379–398).
- Watts, E. 2007. „Creating the Academy: Historical Discourse and the Shape of Community in the Old Academy”: *Journal of Hellenic Studies* 127, 106–122.
- Zhmd, L. 1998. „Plato as ‘Architect of Science’”: *Phronesis* 43, 211–244.

Szekeres Csilla (1964) klasszika-filológus, a DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének docense, kutatási területe a római filozófia és civilizáció.

Legutóbbi könyvpublikációja: M. Tullius Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról*. I–II. Latinul és magyarul. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Filozófia és politika Cicerónál* (2008/3).

A római politikai elit jogi és filozófiai képzése a köztársaságkorban

Szekeres Csilla

Az iskolai oktatás

A felső társadalmi réteg műveltsége a Kr. e. 2–1. században (az ezt megelőző időszakról források híján kevés elképzelésünk van)¹ természetesen szoros összefüggött azokkal a feladatokkal, amelyeket e réteg tagjai elláttak. Katonai, politikai és vallási kötelezettségeik teljesítéséhez meglehetősen sokoldalú képességekre és gyakorlati tudásra volt szükségük, amelyet – a saját korunkból visszatekintve – igen rövid idő alatt kellett megszerezniük. Ugyanakkor az ismeretek egy bizonyos körének elsajátítása nem csupán a hatalom gyakorlásának, hanem a lehető legnagyobb befolyásért, tekintélyért versengő római előkelők sikerességének is elengedhetetlen feltétele volt.

Az államügyek legfőbb irányítóiként – mint magistratusok, mint a senatus tagjai – szerteágazó közigazgatási, igazságszolgáltatási, diplomáciai tevékenységet folytattak, amelyek mindegyike megkövetelte a jogban való jártasságot. Ugyanakkor a jogi ismeretek elsajátítása nem jelenik meg a római előkelők képzésének önálló szakaszként. Ennek a legkézenfekvőbb magyarázata – gondolhatnánk – az lehet, hogy mivel mind a politika gyakorlása, mind az igazságszolgáltatásban vagy a törvényhozásban való részvétel a szónoki tevékenységben manifesztálódott, ezért az elemi jogi ismeretekre is a retorikai képzés keretén belül tettek szert.²

Mint ismeretes, a három szintű iskolai oktatás görög mintát követett, és a felső két szintje – a grammatikai és a retorikai – görög műveltségi elemeket közvetített, ahogyan a *grammatici* és a *retorici* is túlnyomórészt görög származásúak voltak.³ A korszakra vonatkozó legfontosabb forrásunk, Cicero M. Crassus házában görög rétoroktól tanult, és görög mesterek kísérték őt görögországi tanulmányútján is.⁴ Képzése ebben a tekintetben – éppen az általa felsorolt példák alapján – tipikusnak mondható.⁵ Bár a Kr. e. 90-es években latin rétorok is nyitottak iskolát Rómában – elsőként L. Plotius Gallus –, tevékenységük a politikai elit heves ellenkezését váltotta ki. A censor, L. Crassus *edictum*-ban tiltotta meg a latin szónoklattanárok működését, mert nem akarta, hogy eltompítsák az ifjúság tehetségét és megerősítsék „szemtelenségét” (*impudentiam*).⁶ A retorikai oktatás tehát a köztársaságkor végéig a görög rétorok felségterülete maradt; arról ugyanakkor nagyon keveset tudunk, hogy miként készítették fel a majdani politikai elit tagjait a számukra oly fontos politikai és törvényszéki szónoklásra (*genus deliberativum* és *genus iudiciale*). A retoriskolai gyakorlatokról (*declamationes*), ezen belül a politikai, illetve törvényszéki beszédekről (*suasoriae et controversiae*) csak a Kr. u. 1. századtól kezdve vannak információink; maga a *controversiae* terminus is az Augustus-korban fordul elő első ízben.⁷ Forrásaink már ekkor élesen bírálják e gyakorlatokat életidegen, a valóságtól elrugaszkodott jellegük miatt.⁸ Eredetük, mely feltételezhetően a késő köztársaságkorra nyúlik vissza,⁹ még nem mutat efféle torzulásokat (melyek háttérben a politikai viszonyok drámai megváltozását kell látnunk a Kr. u. 1. század első felében). Cicero tanúsága szerint (*A szónokról* I. 149) M. Crassus korában bevett szokás volt a forumi ügyekhez hasonló, a valósághoz a lehető legközelebb álló témákon gyakorolni az ékesszólás tudományát. Mindenképpen nyilván törvényszéki beszédekre is sor került, amelyek jogi háttérrel – a Kr. u. 1. századból ismert szokás szerint – a rétorok szükségképpen ismertetnie kellett.¹⁰

(Arról nincs tudomásunk, hogy a görög rétorok mennyire voltak jártasak a római jogban.) Rendszeres és módszeres jogi képzésről azonban szó sem volt, vagyis a rétoroktól semmiképpen nem lehetett olyan elmélyült jogi ismeretekre szert tenni, mint amilyeneket Cicero *A szónokról* című művében a *perfectus orator* számára kívánatosnak tartott.¹¹ Ő maga ugyan – aki eme eszményi szónokot leginkább megközelítette – nem kevés fáradságot fordított a *secunda ars* („második művészet”, ti. a jogtudomány)¹² tanulmányozására,¹³ ám személyes példája távolról sem tekinthető tipikusnak: páratlan tehetség, olthatatlan tudásszomj és lankadatlan szorgalom (*Brutus* 305; 318) együttesen tette kivételessé. *A szónokról* című műve éppen arról győz meg bennünket, hogy a többség számára az alapos jogi képzés fontos, de nem elengedhetetlen része volt a retorikai tanulmányoknak.¹⁴

Bizonyosnak látszik, hogy ha egy becsvágó római ifjú jogi ismeretekre kívánt szert tenni, erre csak a gyakorlatban, leginkább az ún. *tirocinium fori* során volt módja.

A tirocinium fori

A felső társadalmi réteghez tartozó ifjak a *toga virilis* felöltését¹⁵ követően nagyjából egy éven át¹⁶ folytattak olyan tanulmányokat, amelyek a rájuk váró politikai-közéleti tevékenységre készítették fel őket.¹⁷ Tacitus nem kevés nosztalgiával tekint vissza az ősköre, akiknek idejében

*az ifjút, aki a forumra és az ékesszólásra készült, már otthon beavatták az elnyerhető ismeretekbe, megtömték tisztas tanulmányokkal, majd apja vagy rokonai elvitték ahhoz a szónokhoz, aki a polgárok között az első helyet foglalta el. Annyira megszokta, hogy a nyomában legyen, mindig kövesse, minden szavát hallja, akár a törvényszéken, akár a népgyűléseken, hogy még szóváltásait is magába szívta és vitáit is végighallgatta, s hogy úgy mondjam, a csatában tanult meg harcolni.*¹⁸

A folytatásban Tacitus megemlíti: régen a majdani szónokok úgy ismerték meg a törvényeket, hogy nap mint nap hallották azokat, vagyis nem valamiféle rendszeres elméleti képzésnek köszönhetően, hanem a forumon elhangzó beszédek figyelmes meghallgatásával tettek szert a szükséges jogi tudásra. Tacitus szavait minden tekintetben megerősíti Cicero, akit a *toga virilis* felöltése (Kr. e. 90) után apja a kiemelkedő jogi jártasságáról híres Q. Mucius Scaevola augurhoz (cos. Kr. e. 117) kísért.¹⁹ Cicero – amíg csak tehetette – nem is tágított mellőle: bölcs érvelését, számos tömör és találó mondását emlékezetébe véste, majd halála után a *ius civile* („civiljog”)²⁰ tudományában rendkívül művelt Q. Mucius Scaevola pontifexhez (cos. Kr. e. 95) csatlakozott.²¹ Jóllehet a *tirocinium fori* elsődleges célja a szónoki képességek fejlesztése volt, Cicero azok közé tartozott, akiket a retorikai gyakorlatok nem elégitettek ki, így sok fáradságot fordított a *ius civile* tanulmányozására is.²² Annak megértéséhez, hogy ez voltaképpen mit jelentett, egy rövid pillantást kell vetnünk a római jog, különösképpen a jogi oktatás történetére.

A római jogtudomány és jogtanítás kezdetei

A római *iurisprudentia* kezdetén – amely mindig is a jog gyakorlati, a mindennapi élet igényeit kielégítő tudomány volt²³ – a pontifexek (papok) titkos jogi tudása áll. Kizárólag ők ismerték a jogi ügyletek érvényességéhez szükséges formulákat, valamint a *pontifex maximus* (főpap) irányításával ők vezették a naptárt (*fasti*), amelyből kiderült, hogy az istenek véleménye alapján melyek a törvénykezésre alkalmas napok (*dies fasti*). Tudásuk nélkülözhetetlen volt a polgárok számára, akik rendszeresen jogi kérdéseket intéztek hozzájuk, amelyekre ők – a hosszú évek alatt kialakult hagyomány ismeretének és a tapasztalatnak köszönhetően – szakértői véleményt adtak, illetve közölték, hogy az egyes esetekre milyen formulákat kell alkalmazni. A Kr. e. 4. század közepétől pedig jelentős mértékben befolyásolták a jog fejlődését azzal, hogy egyrészt interpretálták a XII táblás törvénye-

Én magam nagy szorgalommal folytattam polgári jogi tanulmányaimat Quintus Scaevolánál, Publius fiánál, aki bár senkit sem fogadott el tanítványaként, a tanácsot kérőknek adott válaszaiból az érdeklődő hallgatók mégis tanulhattak.

Cicero: *Brutus* 306
(Krupp József fordítása)

Mikor felöltöttem a férfifogát, apám azzal vitt el Scaevolához, hogy ameddig csak tudok, s módom van rá, tartózkodjam mindig az öreg társaságában. Így aztán számos tudós fejtegetését s számos tömör és találó megállapítását véstem emlékezetembe, s igyekeztem okulni bölcsességéből. Az ő halála után a pontifex Scaevolához csatlakoztam.

Cicero: *Laelius* 1
(Maróti Egon fordítása)

Ki nem tudja, hogy a jog ismerete mennyi megtiszteltetést, előnyt és méltóságot hoz annak, aki birtokolja? Míg a görögöknél a bíróságokon a legalacsonyabb rendű emberek éhbértől indítatva szolgának szegődtek el a szónokokhoz – azok, akiket náluk pragmatikusnak hívnak –, a mi országunkban éppen fordítva van: a legtekintélyesebb és legelőkelőbb férfiak (...) akik tehetségük tekintélyével méltóságot szereztek, elérték azt, hogy jogi tanácsadásukkal nagyobb tekintélyre tettek szert, mint tehetségükkel.

Cicero: *A szónokról* I. 198
(Adamik Tamás fordítása)

Az öregkor foglalkoztatásának és megtiszteltetésének mi lehet tisztességesebb menedéke, mint a jogértelmezés? Én bizony ezt a menedéket már ifjú koromtól fogva megszereztem, nemcsak azért, hogy a bírósági eljárásokban felhasználjam, hanem életkorom díszeül és kitüntetéséül is, hogy amikor majd erőm lankadni fog – és bizony az az idő már közeledik –, az elnéptelenedéstől házamat megőrizzem. (...) Mert hát a jogi tanácsadó háza kétségtelenül az egész város jósdája. Tanúm erre a mi Q. Muciusunk kapuja és előcsarnoka, mert bár igen gyenge az egészsége és előrehaladott az életkora, mégis nap mint nap polgárok és legelőkelőbb emberek tömeges látogatása teszi híressé.

Cicero: *A szónokról* I. 199–200
(Adamik Tamás fordítása)

Ám hogy ezt félretéve visszatérjünk életútjuk és teljesítményük egybevetéséhez: ki kételkedhetnék abban, hogy a consulság elnyeréséhez sokkal nagyobb tekintélyt kölcsönöz a katonai rang, mint a civiljogi pálya méltósága? Te már virradatkor ébren vagy, hogy a hozzád fordulóknak jogi tanácsot adj, ő, hogy már kora reggel elérkezzék hadseregével oda, ahová akar; téged a kakasok, őt a kürtök szava kelti fel; te keresetet indítasz, ő a hadi rendet állítja fel; te arra ügyelsz, hogy ügyfeleidet be ne csapják, ő, hogy a városokat s a tábori meg ne támadják; ő azt tudja, hogy az ellenséges seregeket, te pedig, hogy az esővizet hogyan kell távol tartani; ő az államhatárok kiterjesztésében, te a birtokhatárok kiigazításában szerzettél gyakorlatot. S kétségkívül – ki kell mondanom ugyanis, amit gondolok – felülmúl minden mást a katonai erény. Ez szerzett a római nép számára hírnevet, városunknak örök dicsőséget, és kényszerítette a földkerekséget, hogy hatalmunknak engedelmeskedjen – minden polgári ügyet, minden kiváló ténykedésünk, ez a forumi dicsőségünk és igyekezetünk a harci erény oltalmazó védelme alatt áll. Ám amint a zendülés zaja hallik, a mi tudományaink mind rögvést elhallgatnak.

Cicero: Murena érdekében 22
(Nótári Tamás fordítása)

...ékezzőlás nélkül a bölcsesség a társadalomnak édeskeveset használ, ellenben az ékezzőlás bölcsesség nélkül a legtöbb esetben hallatlanul ártalmas, és sohasem hasznos. Ezért ha valaki a legnemesebb és legbecsesebb elméleti és erkölcsi tudományokat semmibe véve minden erejét a szónoki gyakorlatokra vesztegeti, önmagában véve sem mirekellő, a hazára nézve kártékony polgárrá nevelkedik.

Cicero: A feltalálásról I. 1
(Simon L. Zoltán fordítása)

ket, másrészt eme interpretáció közben új törvényeket alkottak.²⁴ A jog titokban tartása a pontifexek számára hatalmi kérdés volt – érthető, hogy cseppet sem volt kedvükre való, amikor hozzáférhetővé váltak azok a források, amelyeken tudásuk alapult.²⁵ Mindez a Kr. e. 4–3. század fordulóján következett be az ún. *ius civile Flavianum* nyilvánosságra kerülése révén. A mű szerzője Pomponius regényes elbeszélése szerint (*Digesta* I. 2. 2.7) valójában Appius Claudius Caecus volt, aki a pontifexek által kiadott performulákat feljegyezte és összerendezte. Ezt az anyagot titokban elvette tőle írnoka (*scriba eius*), Gnaeus Flavius, és átadta a népnek, amely oly hálás volt az ajándékért, hogy Flaviust néptribunusszá, senatorrá és aedilis curulisszé tette. Flavius mindemellett a naptárt is közzétette, ezzel az is ismertté vált, hogy mely napokon lehet bírósági tárgyalásokat tartani. A jog nem volt többé a pontifexek féltve őrzött titkos tudománya: kezdetét vette a világi jogtudomány.²⁶ Legkorábban Kr. e. 367-től kezdve a polgári perek felügyelete a pontifexektől a praetorhoz és – korlátozott mértékben – az aedilis curulishoz került át, valamint olyan személyek is adtak jogi véleményeket (*responsa*), akik nem feltétlenül voltak pontifexek.²⁷ Ezek a személyek kivétel nélkül vezető államférfiak voltak (*principes*), így a *ius civile* ismerete és értelmezése (*interpretatio*) a legtisztelretméltóbb tevékenységek közé tartozott.²⁸ Bár Cicero szerint saját korára a neves „jogászok” – kevés kivétellel, lásd a patricius Servius Sulpicius Rufust – alacsonyabb rangúak voltak, mindenképpen senatorok vagy lovagok.²⁹ A köztársaságkorban a jog tanulmányozása mindvégig a felső társadalmi réteg tagjainak kiváltsága volt, hiszen tanulni is csak tőlük lehetett.

A római jog történetében az első, aki erre lehetőséget adott, és akivel a jogtanítás kezdődik, az első plebeius pontifex maximus, Tiberius Coruncianus volt (cos. Kr. e. 280), minthogy nyilvánosan (*publice*) osztogatta jogi szakvéleményét (*Digesta* I. 2. 2.35). A jogi természetű ügyek szaporodása, a magistratusi teendők, az államügyek intézése egyre inkább megkövetelte az érvényes jog ismeretét. E szükségletet a Kr. e. 3. század közepétől, Coruncianus tevékenységétől kezdve kibontakozó jogtanítás elégítette ki. Rendszeres, formális oktatásról azonban nem beszélhetünk. Az első időkben mindössze annyi történt, hogy mivel a jogi szakértő a hozzá intézett kérdésre nyilvánosan adott választ (*responsum*), azt minden tanulni vágyó meghallgathatta (Cicero: *Brutus* 306), esetleg a hallgatóság többi tagjával megvitathatta (*Digesta* I. 2. 2.5). A szisztematikus, elméleti tanítás (*instituere*) kezdetei legkorábban a Kr. e. 1. század első felére tehetőek.³⁰

Mivel a köztársaságkorban még nem létezett iskolai jellegű jogi oktatás, a „második művészet” tanulmányozására kizárólag a jó családokba tartozó fiataloknak volt lehetőségük. Csak az előkelőknek volt módjuk arra, hogy társadalmi helyzetüket, rangjukat, összeköttetéseiket kihasználva gyermeküket a *toga virilis* felöltését követően egy nagy tekintélyű szónok és/vagy jogtudós figyelmébe ajánlják, és mintegy az ő gondjaira bízzák. Sőt mindazok, akik gyermekeiket igazán gondos nevelésben akarták részesíteni, már jóval korábban igénybe vették családi kapcsolataikat. Cicero *A szónokról* című művében maga számol be arról (II. 2–3), hogy kisfiúk voltak még, amikor fivérével, Quintusszal és unokatestvéreivel, a jogban jártas C. Visellius Aculeo gyermekeivel együtt gyakran megfordultak a nagy szónok, L. Crassus házában. Itt azt tanulták, amit Crassus jónak látott, és azoktól a (görög) tanítóktól, akiket ő alkalmazott.³¹ M. Antoniuszal, az ugyancsak neves szónokkal valamivel idősebb korában került közelebbi kapcsolatba, és amennyire az életkora és az illendőség megengedte, gyakran kérdezett is tőle. A *tirocinium fori* idején – mint láttuk – apja ajánlására csatlakozhatott az akkor már nyolcvan éves Q. Mucius Scaevola augur (L. Crassus apósa) kíséretéhez, így a neves jogi szakértőtől nem csupán a forumon volt módja tanulni, de annak otthonában is.³² Mindez Cicero családjának rokoni-baráti kapcsolatait³³ révén volt lehetséges, és okkal feltételezhetjük, hogy ez más római előkelők esetében is így történt.

A tanítás és a méltóság (*dignitas*) összeegyeztethetetlen – vélekedik Cicero *A szónok* című művében (144) –, feltéve, ha mintegy iskolai oktatásról van szó (*quasi in ludo*). Ez utóbbi határozott elutasításának valódi indokai hasonló természetűek lehettek, mint a latin rétorokkal szembeni fellépés okai Kr. e. 92-ben.³⁴ A mindenki számára hozzáférhető jogi és szónoki iskolák elfogadhatatlanok voltak a felső társadalmi réteg számára, hiszen a jogi és szónoki tudás kisajátítása, mo-

nopolizálása nem lebecsülendő politikai haszonnal járt,³⁵ sőt a hatalom gyakorlásának elengedhetetlen eszköze volt. A római nevelés-képzés nem a társadalmi mobilitást szolgálta, hanem éppen ellenkezőleg: a fennálló társadalmi szerkezet reprodukálását.³⁶

A római előkelők jogi tevékenysége

A római elit azon tagjai, akik őszinte érdeklődést, vonzalmat tanúsítottak a jog iránt, és kitartó tanulmányaiknak köszönhetően jogi szakértőkké (*iuris consulti*) váltak, tudásukat mintegy közkinccsé tették azzal, hogy a hozzájuk intézett kérdésekre (*consultere*) válaszokat (*responsa*) adtak. A mindennapi életben nélkülözhetetlen tevékenységük³⁷ igen sok fáradtsággal,³⁸ ugyanakkor semmiféle javadalommal nem járt: jótéteménynek (*beneficium*), sőt kötelességnek (*munus*) számított.³⁹ A pénzbeli ellenszolgáltatás a *iuris consultus* társadalmi rangjával összeegyeztethetetlen, és egyébként is szükségtelen volt: előkelő származása és vagyoni helyzete fölöslegessé tett bármiféle díjazást, és ez az anyagi függetlenség egyszersmind szavatolta elfogulatlanságát, megvesztegethetetlenségét.⁴⁰ A jutalom mégsem maradt el: a köztársaságkorban a jogi szakértők a legmagasabb hivatalokat töltötték be, és többnyire eljutottak a legfőbb magistraturáig, a consulsáig.⁴¹ Am bármilyen nagy rangja is volt a jogi szakértelemnek, a katonai érények mégis többet nyomtak a latban a consulválasztáson. Legalábbis ezt állítja Cicero a Murena érdekében elmondott beszédében. Bár az egyik pályázó, Servius Sulpicius Rufus – Cicero jó barátja – korának legkitűnőbb jogásza volt, ráadásul meglehetősen jó szónok,⁴² aki még patricius ösökkkel is büszkélkedhetett, mégsem lehetett kétséges, hogy a consulság megszerzéséhez a katonai dicsőség nagyobb mértékben járult hozzá, mint a *ius civile* révén kiérdemelt *gloria*.⁴³

A köztársaságkori római politikai elit egészének jogi műveltségéről – források híján – aligha alkotunk képet. Felettébb valószínű, hogy csupán töredékük érdemelte ki a jogtudós, jogi szakértő (*iuris periti, iuris consulti*) tiszteletre méltó megnevezését, míg a nagy többség csupán felületes, vagy legalábbis nem túl mély ismeretekre tett szert ezen a téren.⁴⁴ A teljes tudatlanság azonban aligha elképzelhető. Bár csupán kevesen jutottak el a consulsáig, az aedilis curulisi tisztségig vagy a praeturáig,⁴⁵ valamennyien patronusok voltak. Márpedig a patronusok társadalmi kötelezettségei magukban foglalták a clienseiknek nyújtandó jogi segítséget is (*oratores*).⁴⁶ Mindemelllett a felső társadalmi réteg tagjait összekötő szövvényes kapcsolatok rendszere kikerülhetetlen feladatként róttá rájuk a bajba került rokon, politikai barát törvénytörés előtti támogatását (*advocati*), ami ugyancsak kívánatossá tette a *ius civile* – lehetőleg minél mélyebb – ismeretét.⁴⁷ Az efféle tevékenység politikai jelentősége magától értetődő, miként a politikai érvényesüléshez vezető út első állomása is gyakorta egy sikeres törvénytörési beszéd volt. Egy kellő körültekintéssel megválasztott

A szónok (L'Arringatore). Aulus Metellus bronzszobra, Kr. e. 100 körül (Firenze, Museo Archeologico Nazionale)

ügy megalapozhatta a vádló vagy a védő politikai karrierjét,⁴⁸ feltéve, hogy merészsége a jó szónokokra jellemző meggyőző erővel és ékesszólással párosult.

Az elmélyült jogi tanulmányok más stúdiumokkal is összekapcsolódtak, így a grammatikával és a filozófiával. A törvények értelmezése nemegyszer szükségessé tette ritkán használt vagy archaikus szavak, tömör kifejezések, esetleg helytelenül megfogalmazott szövegek jelentésének vizsgálatát. Gellius szerint (*Attikai éjszakák* XIII. 10. 1) egy bizonyos Aelius Gallus írt egy könyvet a civiljog területéhez tartozó szavak jelentéséről – ez lehetett jogi, de akár grammatikai tárgyú mű is, hiszen a grammatikusok bizonyosan gyakran használtak jogi dokumentumokat.⁴⁹ Ugyanakkor a különböző jogi szövegek (*formulák, edictumok*) rövid, találó, pontos megformálása a jogi szakértőktől is megkövetelte a nyelv alapos ismeretét.

Filozófiai tanulmányok

A jog – mint láttuk – minden szempontból a rómaiak felségterülete volt. A filozófia ezzel szemben magától értetődően a görögök tudományának számított, és Cicero vitathatatlan érdemei ellenére a köztársaságkor végéig lényegében az is maradt.⁵⁰ A görög művelődés eme területéhez a római előkelők különösen ellentmondásosan viszonyultak,⁵¹ s bár ez az ambivalencia sohasem tűnt el egészen, a Kr. e. 1. század elejétől kezdve a filozófia az előkelők műveltségének egyre inkább magától értetődő részévé vált. Nem számított rendkívülinek, hogy római fiatalok, általában a húszas éveik elején, Athénban, Rhodoson vagy Asia Minor városaiban különféle filozófiai iskolákhoz tartozó bölcselek előadásait hallgatták,⁵² s a hallottakat megvitatták. Utazásuknak többnyire nem ez volt a fő célja: általában a hivatalos megbízatásuk ideje alatt kínáló alkalmakat használták fel arra, hogy filozófiai (és szónoki) tanulmányokat folytassanak.⁵³ Tekintélyük, hatalmuk, vagyoniuk lehetővé tette, hogy a görög földön megismert filozófusokat meghívják, otthonukban hosszabb ideig vendégül lássák.⁵⁴ Ezek a görög bölcselek amolyan házi filozófusként mindig patronusaik rendelkezésére álltak, őket akár a hadjárataikra is elkísérték, tudós beszélgetésekkel tették kellemesebbé és hasznosabbá a hosszú, egyhangú utazásokat a távoli hadszínterekre.⁵⁵

Filozófiai érdeklődésüket ugyanebben az időszakban már azok is kielégíthették, akik ki sem mozdultak a Városból, mi-

vel az egyre inkább a görög filozófusok kedvelt tartózkodási helyévé vált. A legkorábbi példa a sztoikus Panaitiosé, aki a 2. század közepétől hosszú éveket töltött Rómában, Scipio Africanus minor környezetében; a Kr. e. 90-es évek tájékán itt élt az epikureus Phaidros; Kr. e. 88-ban, a mithridatészi háború elől ide menekült az új akadémikus larissai Philón, valamint az askaloni Antiochos;⁵⁶ a nápolyi öbölben virágzó epikureus közösségek jöttek létre Sirón és a gadarai Philodemos vezetésével.⁵⁷

A filozófiai tanulmányoknak az őszinte érdeklődés mellett konkrét célja is volt: a *dialecticában* való jártasság elengedhetetlen volt azok számára, akik alapos szónoki és jogi képzésre tartottak igényt.⁵⁸ A filozófiai stúdiumok legelkötelezettebb híve, Cicero számos helyen érvel a filozófia és a retorika szétválaszthatatlansága mellett,⁵⁹ és meggyőződéssel vallotta, hogy a görög filozófia, mindenekelőtt az etika tanulmányozásával lehet újjáéleszteni a megrendült *mos maiorumot* (az ősök szokásait, hagyományát), vagyis morálisan megerősíteni az államot vezető politikai elitet. Ekképpen a filozófiai stúdiumok Cicero felfogásában a *res publica* fennmaradásának eszközeiként politikai jelentőségűvé váltak. Ezzel összhangban latin nyelvű filozófiai műveinek írását politikai tevékenysége szerves részének tekintette, a remélt olvasók, a Róma majdani vezetőit adó ifjúság nevelését pedig államférfihoz méltó feladatnak.⁶⁰ Halálát követően, a *res publica* bukásával – mint oly sok minden – a filozófia szerepe is gyökeresen megváltozott: de mindez már egy másik történet része.

Jegyzetek

- 1 A római nevelés forrásairól lásd Chiappetta 1953.
- 2 Cicero *A törvények* című művében (II. 59) elmondja, hogy gyermekkorában kötelező volt megtanulniuk a XII táblás törvényeket, „amelyeket már senki sem tanul meg”. A Kr. e. 1. század elején tehát még mindenkitől elvárták, hogy ismerje a törvényt (ami alapvetően a XII táblás törvényeket jelentette), ám a jog fejlődése rövidesen idejétműlttá és értelmetlenné tette a kisgyermeknek eme „házi feladatát”. Ezt követően az iskolai oktatás alsó két szintjén semmiféle jogi ismeretet nem tanítottak.
- 3 Vö. Rawson 1985, 66 sk., 76.
- 4 Cicero: *A szónokról* II. 2; *Brutus* 315–316; vö. *A kötelességekről* I. 1.
- 5 Cicero: *Brutus* 77 sk.; 301; *A szónokról* I. 155.
- 6 Cicero: *A szónokról* III. 93; Suetonius: *A szónokokról* 1. A censorok Kr. e. 92. évi *edictumát* követően Plotius a 80-as években újra megnyitotta az iskoláját, hiszen a Cicero-beszédből ismert Caelius-per vádlójának, az ifjú Atratinusnak ő volt segítségére a vádbeszéd elkészítésében (Suetonius: *A szónokokról* 2). Vö. Rawson 1985, 78.
- 7 Kroll 1940, 1120.
- 8 Tacitus: *Beszélgetés a szónokokról* 35; Quintilianus: *Szónoklattan* II. 20. 4.
- 9 Suetonius: *A szónokokról* 1.6.
- 10 Vö. Cicero: *A szónoki felosztások* 98 sk.
- 11 Cicero: *A szónokról* I. 169–203; vö. *Brutus* 322.
- 12 „Második művészet”, vagyis *iuris scientia* (jogtudomány), szemben a *prima arsszal*, az ékesszólással (Cicero: *A szónok* 141).
- 13 Cicero: *Brutus* 306; *Laelius* 1; Quintilianus: *Szónoklattan* XII. 3. 10.
- 14 Cicero: *A szónokról* I. 185; *A szónoki felosztások* 100. Vö. Clarke 1971, 114; Eyben 1993, 133.
- 15 A köztársaságkorban erre valószínűleg 16-17 éves korban került sor, bár Scipio Africanus például 17 évesen még *praetextatus* volt (vagyis gyermeknek számított, lásd Seneca: *A jótéteményekről* III. 33. 1). Vö. Regner 1937, 1452.
- 16 M. Caelius Rufus esetében a *tirocinium fori* például három éven át tartott (vö. Cicero: *Caelius érdekében* 9–11).
- 17 Cicero: *Caelius érdekében* 72. Mindemellett *tirocinium forinak* nevezték a rómaiak azt a napot is, amikor az ifjú szülei, rokonai és a család barátainak kíséretében először jelent meg a teljes jogú felnőtt polgárok viseletében, a *toga virilisben* (másképpen *toga purában*) a forumon. Eme ünnepnap lefolyásáról lásd Regner 1937, 1450–1453. (A forumi tevékenységre felkészítő *tirocinium fori* „párja” a katonai képességek fejlesztésére szolgáló *tirocinium militiae* volt.) Vö. Marquardt 1886, 134; Eyben 1993, 124; Fantham 2004, 105 sk.
- 18 Tacitus: *Beszélgetés a szónokokról* 34 (Borzák István fordítása nyomán).
- 19 Q. Mucius Scaevola augur családjában hagyományosnak volt mondható a jog iránti mély érdeklődés. Vö. Cicero: *A szónokról* I. 39; Gelzer 1969, 5; Fantham 2004, 109 sk.
- 20 A *ius civile* adekvát magyar fordítása a „civiljog”, ugyanis a „polgári jog” a magánjogot jelenti (ezt a jelentést a *ius civile* a császárkorban vette fel), Cicero korában azonban még a teljes római jogot, a római polgárok jogát jelentette (szemben a *ius gentiummal*). Simon Attila *A törvények* fordításában (vö. I. 13), illetve Nótári Tamás a perbeszéd fordításában (vö. *Murena érdekében* 22) hasonló megfontolásból ugyancsak a „civiljog” mellett döntött.
- 21 Cicero: *Laelius* 1; *A szónokról* I. 180.

- 22 Cicero: *Brutus* 305–306; *A törvények* I. 4. 13. Cicero jogi érdeklődésének bizonyítéka, hogy Gellius szerint egy művet is írt (*De iure civili in artem redigendo*), amely címe alapján az akkor felettébb kusza jog rendszerezésére tett kísérletet (Gellius: *Attikai éjszakák* I. 22. 7; Quintilianus: *Szónoklattan* XII. 3. 10). Vö. Rawson 1985, 207, 39. jegyzet.
- 23 Vö. Földi–Hamza 1999, 283.
- 24 Tellegen-Couperus 1993, 24–25.
- 25 Berger 1918, 1159–1160.
- 26 Cicero: *A szónokról* I. 186; *Murena érdekében* 25; *Levelek Atticushoz* VI. 1. 8; Livius IX. 46. 5; Valerius Maximus II. 5. 2. A számos forrás ellenére sem világos teljesen, hogyan is történt a *ius Flavianum* nyilvánosságra hozatala. Vö. Adamietz 1989, 136–137.
- 27 Tellegen-Couperus 1993, 48.
- 28 Cicero: *A kötelességekről* II. 65; Livius XXXIX. 40.
- 29 Cicero állítását, mely szerint a jogtudomány a Kr. e. 2–1. század fordulójáig a *principes civitatis* monopóliuma volt, megerősítik a forrásaink is, vö. Kunkel 1967, 45 sk.
- 30 Kübler 1914, 394–396; Giaro 2001, 818–820.
- 31 Vö. Fantham 2004, 27.
- 32 Cicero: *A szónokról* I. 200; III. 133. A jogban jártas római előkelők (*iuris consulti*) vagy otthonukban, vagy a *forumon* járkalva válaszoltak a nekik feltett kérdésekre. Vö. Rawson 1985, 202; Bringmann 2010, 27–28.
- 33 Vö. Clarke 1968, 18; Gelzer 1969, 1–5.
- 34 Bár a szakirodalom egyértelműen politikai motivációval magyarázza a latin rétorokkal szembeni censori fellépést, annak valódi tartalmát illetően már megoszlanak a vélemények. Vö. Bonner 1977, 71 sk.; Corbeill 2001, 272–273.
- 35 Vö. Cicero: *A szónokról* I. 198.
- 36 Corbeill 2001, 262.
- 37 Cicero: *A törvények* I. 14.
- 38 Cicero: *Murena érdekében* 22; *A szónokról* III. 133; Vö. Paoli 1961, 226.
- 39 Cicero: *A kötelességekről* II. 65–66; *A törvények* I. 10. Vö. Clarke 1971, 114.
- 40 Vö. Kunkel 1967, 286. Mindazonáltal a *lex Cincia* (Kr. e. 204) a törvénytörési szónokok számára megtiltotta, hogy tevékenységükért pénzbeli juttatást fogadjanak el. Vö. Tacitus: *Évkönyvek* XI. 5; Crawford 1996, 741.
- 41 Vö. Cicero: *A kötelességekről* II. 65; Kunkel 1967, 6–37.
- 42 Cicero: *Brutus* 150.
- 43 Cicero: *Murena érdekében* 22. Vö. Adamietz 1989, 4.
- 44 Vö. Cicero: *A szónokról* I. 184; *A szónok* 120; *A szónoki felosztások* 100.
- 45 Az imperiummal felruházott magistratusoknak, így a *consulok*nak módjukban állt törvényjavaslatokat terjeszteni a népgyűlés elé. A praetor(ok)nak (a provinciákban a helytartóknak) az igazságszolgáltatásban meghatározó szerepük volt, a praetorok tevékenységükkel jelentős mértékben hozzájárultak a *ius civile* fejlődéséhez. Vö. Kaser 1967, 41–42, 138 sk.; Rawson 1985, 202. A praetori teendők ellátásához elengedhetetlen volt a jog ismerete még akkor is, ha a praetorok munkáját saját maguk által kiválasztott jogi szakértőkből, jogtudósokból álló tanács (*consilium*) segítette: Kaser 1967, 144–147.
- 46 Cicero: *A szónokról* I. 40; 167; 173; 175; 184. Vö. Paoli 1961, 225 sk.
- 47 Cicero: *A szónokról* I. 78; 170; vö. *Digesta* I. 2. 2.43. Az *advocati* pusztá megjelenésükkel, méltóságukkal és/vagy jogi tanácsadással segítették barátaikat a bírósági eljárás során.
- 48 Vö. A Kr. e. 2. században az ifjabb Scipio ama ritka kivételek közé tartozott, aki nem vádbeszéddel alapozta meg későbbi hírnévét (vö. Bonner 1977, 67). A módszer valószínűleg nem változott később sem, ellenkezőleg: a *lex Calpurnia de repetundis* (Kr. e. 149) alapján felállított *quaestiones perpetuae* (a hivatali visszaélések kivizsgálására hivatott állandó bíróságok) jelentős mértékben megkönnyítették efféle perek kezdeményezését (vö. Cicero: *Brutus* 106). Ekképpen tette egy csapásra ismertté a nevét M. Caelius Rufus is, aki C. Antonius Hybridát, Cicero volt consultársát vádolta meg a Macedonia provinciában elkövetett visszaélései miatt. Antonius a Kr. e. 59-ben zajló perben – bár Cicero maga védte – elítélték (vö. Austin 1960, vi). További híres példák Tacitusnál: *Beszélgetés a szónokokról* 34. Mások viszont védőként vívtak ki maguk számára elismerést pályájuk kezdetén, így Caius Gracchus (Plutarchos: *Caius Gracchus* 1.3) vagy Cicero (Cicero: *Brutus* 312).
- 49 Rawson 1985, 205.
- 50 Lucretius költeménye filozófiai szempontból hatástalan maradt (legalábbis a forrásaink hallgatnak róla).
- 51 Vö. Szekeres 2009, 19–30.
- 52 Néhány példa: L. Crassus macedoniai quaestorságából visszatérően (Kr. e. 110) akadémikus filozófusokat hallgatott Athénban, néhány évvel később, Kr. e. 102-ben Antonius Kilikiába igyekezvén mint propraetor ugyanezen filozófusok előadásait látogatta (Cicero: *A szónokról* I. 45–47; II. 3; II. 365; II. 360; III. 75–78); M. Pupius Piso Frugi Calpurnianus (cos. 61) hónapokon át hallgatta Athénban Antiochost, M. Iunius Brutus annak fivérét, Aristost (Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról* V. 8). Cicero (fivére, unokatestvére, Atticus, M. Pupius Piso és talán Servius Sulpicius Rufus társaságában) kétéves tanulmányútja alatt számos filozófustól és rétorától tanult Athénban és Rhodoson (*Brutus* 315–316; *A legfőbb jóról és rosszról* V. 1). Vö. Bonner 1977, 90 sk.; Rawson 1985, 4 sk.
- 53 Vö. Cicero: *A szónokról* I. 82.
- 54 A peripatetikus Staseas évekig élt Piso Frugi (lásd fent) házában (Cicero: *A szónokról* I. 104; *A legfőbb jóról és rosszról* V. 8), a sztoikus Diodotos hosszú ideig, egészen haláláig Cicero házi filozófusa volt (Cicero: *Lucullus* 115, *Tusculumi beszélgetések* V. 113; *Levelek barátaihoz* XIII. 16. 4). Vö. Cicero: *A szónokról* I. 85.
- 55 Közismert példa Lucullusé, a filozófus Antiochoshoz fűződő kapcsolatáról lásd Cicero: *Lucullus* 2. 4.
- 56 Cicero: *Brutus* 306; 315; *Lucullus* 113.
- 57 Philodemos patronusa L. Calpurnius Piso Caesoninus volt (Cicero: *Piso ellen* 68).
- 58 Cicero: *Brutus* 152–153.
- 59 Vö. Szekeres 2009, 65–67.
- 60 Filozófia és politika kapcsolatáról lásd Szekeres 2008; Szekeres 2010.

Bibliográfia

A legfontosabb források magyar kiadása

- Cicero válogatott művei.* Szerk. Havas László. Európa, Budapest, 1987.
- M. Tullius Cicero: *A törvények.* Ford. Simon Attila. DE ÁJK – Gondolat, Budapest, 2008.
- M. Tullius Cicero *Összes perbeszédei.* Ford. Nótári Tamás. Lectum, Szeged, 2010.
- M. Tullius Cicero *Összes retorikaelméleti művei.* Szerk. Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony–Budapest, 2012.
- M. Tullius Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról* I–II. Latinul és magyarul. Ford. Szekeres Csilla. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.
- M. Fabius Quintilianus: *Szónoklattan.* Ford. Adamik Tamás *et al.* Kalligram, Pozsony–Budapest, 2009.
- Suetonius összes művei.* Ford. Kis Ferencné és Kopeczky Rita. Osiris, Budapest, 2004.
- Tacitus összes művei.* I–II. Ford. Borzsák István. Európa, Budapest, 1980.

Szakirodalom

- Adamietz, J. (szerk.) 1981. *Marcus Tullius Cicero Pro Murena.* Mit einem Kommentar herausgegeben von Joachim Adamietz. Darmstadt.
- Austin, R. G. (szerk.) 1960. M. Tulli Ciceronis *Pro M. Caelio oratio.* Oxford (1. kiadás: 1933).
- Bonner, S. F. 1977. *Education in Ancient Rome. From the Elder Cato to the Younger Pliny.* Berkeley – Los Angeles.
- Bringmann, K. 2010. *Cicero.* Darmstadt.
- Chiappetta, M. 1953. „Historiography and Roman Education”: *History of Education Journal* 4, 149–156.
- Clarke, M. L. 1968. „Cicero at School”: *Greece & Rome* 15, 18–22.

- Clarke, M. L. 1971. *Higher Education in the Ancient World.* London.
- Corbeil, A. 2001. „Education in the Roman Republic: Creating Traditions”: Yun Lee Too (szerk.): *Education in Greek and Roman Antiquity.* Leiden–Boston–Köln, 261–287.
- Crawford, M. H. (szerk.) 1996. *Roman Statutes.* Vol. II. London.
- Eyben, E. 1993. *Restless Youth in Ancient Rome.* Translated from the original Dutch by Dr Patrick Daly. London – New York.
- Fantham, E. 2004. *The Roman World of Cicero's De oratore.* Oxford.
- Földi A. – Hamza G. 1999. „A római jog”: Havas L. – Tegye I. (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba* III. Agatha VI. Debrecen, 273–313.
- Gelzer, M. 1969. *Cicero. Ein biographischer Versuch.* Wiesbaden.
- Giaro, T. 2001. „Rechtsschulen”: *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike.* Band 10. Stuttgart–Weimar, 818–820.
- Kaser, M. 1967². *Römische Rechtsgeschichte.* Göttingen.
- Kunkel, W. 1967². *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen.* Graz–Wien–Köln.
- Kübler, B. 1914. „Rechtsunterricht”: *RE* Bd. I A. Stuttgart, 394–405.
- Marquardt, J. 1886. *Das Privatleben der Römer.* I. Zweite Auflage, besorgt von A. Mau. Leipzig.
- Paoli, U. E. 1961². *Das Leben im alten Rom.* Bern–München.
- Rawson, E. 1985. *Intellectual Life in the Late Roman Republic.* Baltimore.
- Regner, J. 1937. „Tirocinium fori”: *RE* Bd. VIA (Zwölfter Halbband). Stuttgart, 1450–1453.
- Szekeres Cs. 2008. „Filozófia és politika Cicerónál”: *Ókor* 7/3, 27–34.
- Szekeres Cs. 2009. *Az élet vezére. Tanulmányok M. Tullius Cicero filozófiájáról.* Debrecen.
- Szekeres Cs. 2010. „Caesar és a filozófia”: M. Nagy I. – Szekeres Cs. – Takács L. – Varga T. (szerk.): *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére.* Debrecen, 185–191.
- Tellegen-Couperus, O. 1993. *A Short History of Roman Law.* London – New York.

Iskolai jelenet egy római kori síremléken. Kr. u. 180 körül (Rheinisches Landesmuseum Trier)

Csehy Zoltán (1973) költő, műfordító, irodalomtörténész, a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének docense. Kutatási területe a humanista és neolatin irodalom, a régi magyar és kortárs költészet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A lesbikus Sapphó. Reflexiók a 20–21. századi magyar erotikus líra Sapphó-képéről (2012/3).

Manto az iskolában

Közelítések Poliziano didaktikus eposzához

Csehy Zoltán

Aequor, marmor és a cor / Semlegesek mindenkor...” – szajkózzák Babits Mihály *Halálfiái* című regényében a didaktikus „költészet” egyik halhatatlan magyarországi remekét. Az efféle *ars grammaticák* már a humanizmus korában is elterjedtek voltak: Lorenzo Valla például 362 hexameterben kísérelte meg elmagyarázni és költőileg vonzóvá tenni a latin nyelvtan rejtelmait, nem sok művészi sikerrel. A didaktikus költészet ókor utáni újjáéledése természetesen nem reked meg a hasonló segédleteknél, hanem részint reprodukálja az didaktikus költészetnek az antikvitás által jól bejáratott témáit és sémáit,¹ részint újakat teremt: a modern didaktikus költészet tárgyköre hihetetlen mértékben kiszélesedik, tematikai sokszínűsége a helyes feleségválasztástól a vérbaj és az ellene való védekezés ismertetésén át az allegorikusan is értelmezhető sakkjátékszabály-leírásokig terjed.²

Az egyre-másra halódó tanköltemény műfaját Goethe 1827-ben már így jellemezte: „A didaktikus vagy oktatóköltészet mindig köztes lény volt költészet és retorika között, miért is hol az egyikhez, hol a másikhoz közelít, s több vagy kevesebb költői beccsel bírhat (...) Rímbe szedett krónikáktól, öreg pedagógusok megverselt szabályaitól a legeslegjobbba, mi a nemben fellelhető, adassék tisztelet mindnek, ám a maga helyén s értéke szerint!”³ Az „igazi esztétika” már ekkor fanyalagva fogadja ezt a különös öszvérléttel bíró poézist, ugyanakkor a költészetből más értelemben nem vitatja el a tanítói szerepkört: „Mindenfajta költészetnek feladata, hogy tanítson, de észrevétlenül, rá kell irányítania az emberek figyelmét arra, amiről érdemes tanulni, de a tanulást az embernek magának kell levonnia, mint az ételtől.”⁴

A didaktikus költészet egykori hosszú és hömpölygő folyama, mely Goethe korában még fel-feltűnedezett, mára egyértelműen elakadt, sőt egyenesen kiszáradt. Költészet és tanítás közvetlen összekapcsolása ma legfeljebb egy-egy jó emlékeztető rigmusra terjed ki. Nehéz lenne elképzelni azt is, hogy egy egyetemi kurzus bevezetőjeként a lelkes oktató hexameterekbe foglalná a tananyag lényegét. A verses *praelectio* műfaja, melyről a továbbiakban szólni kívánunk, a humanista képzés idején Angelo Poliziano tankölteményeiben érte el a csúcspontját: Poliziano ráadásul nem pusztán a szerzőolvasásra készítette fel hallgatóit szinte mnemotechnikus szándékkal megírt verseiben, hanem saját költői és művészi programjáról is vallott.⁵ Didaktikus költeményei közül kimagaslik a *Manto* című alkotás, mely Vergilius olvasásába kínál poétikus bevezetőt: ez a hatalmas Vergilius-értelmezés egyszerre mélyreható analízis és enkómium, egyszerre a vergiliusi nyelv, modor és eszmény esszenciális párlatolása és a legragyogóbb humanista emuláció. A humanista költészet versengés-fogalma nem pusztán a versengő felülírásra, a helyettesítésre irányulhat, gyakran megelőgszik a muzeális léttel is, azzal a létmóddal, hogy az így létrejött szöveg mintegy betagozódhatna akár az antik irodalomba is. De Poliziano ennél többet akar: párbeszédet, élhető antikvitást, épp ezért intertextusait úgy válogatja meg, hogy a megidézett antik szöveghelyekkel összeolvasva vagy együttértve többletjelentést is hozzanak létre. Úgy tanít Vergiliusról, hogy Vergiliust tanítójaként tisztelve magasztalja.

A *Manto* a *Sylvae* címen ismert szöveggkonglomerátum élén kapott helyet, mely egy négy didaktikus „epyllionból” álló sorozat (*Manto, Rusticus, Ambra, Nutricia*).

Állt Pagasae¹ partján a hajó még szűz evezőkkel,
elsőként indult szelni a tengeri árt.
Ám a hajókötelek lekötözték még a vitorlát,
és nem csalta a szél célja felé a hajóst.
Kettős Chiron² barlangjához mennek a hősök,
oldalvást honnan locska habocska zubog,
s büszke platánfa terít lágy, kellemes árnyat elébük,
és a parasztszital csöpp lakomával igéz.
Lombfekhely készül, s hajukon koszorúban a szirmok,
Herculesünk fűrtjén nyárfa ezüstje ragyog.
Aeacides,³ a fiú hó kézzel serlegeket nyújt,
s Alcides⁴ poharát tölti barátja, Hylas.⁵
Véget is ért az evés, s lantjába csapott bele Orpheus,
és kísérte tudós ujjá a zengedezést.
Elhallgattak a férfiak, és lecsitultak a szellők,
s visszájára folyott menten a vízsubogás,
és megakad fáradt röptük madaraknak az égben,
vérengző száját most betapasztja a vad,
tölgyfák hallgatják, s leszaladnak a sziklatetőről,
s Pelion orma⁶ pucér; meztelenül mocorog.
És anya-lágyan megsimogatta dalával a földet,
éneke abbamaradt, csöndben a lantja pihen.
Bátor Achilles fogja meg, és lantolni merészel,
nyers, csiszolatlan dalt zeng el a zsenge kölyök.
Tárgya mi volt? Nyájás vendége dalának a bája,
és a dicső lantszót zengte a zengedezés.
Felkacagott mindenki: de azt úgy tartja a fáma,
Orpheusznak tetszett mégis a kölykös erély.
(...)
Él egy istennő csüngvén az egek magasában,
felhők ülnek az oldala tájt, hó köntöse fénylik,
fűrtje ragyogva ragyog, szárnyával zajt kavarr egyre.
Ő gátolja a balga reményt, gáncsolja a gőgöst,
elkapott elmét ő ránt le a földre magasból,
általa jó a siker, s gátolja, ha tombol a becsvágy,
őt hívták Nemesisnek⁷ régen, a hallgatag Éjnek
s Oceanusnak a gyermeke. Homloka csillagos-ékes,
feket s csészé⁸ hord, félelmet kelt nevetése,
és, amit örültek vél, szembeszegül vele, ocsmány
vágyat megszelidít, és felfogat fenekestül
mindent, durva szeszélye szerint változhat a sorsunk:
erre sodor; máskor meg máshova pörget az örvény.
(...)
Megszületésedkor Parnassus csúcsa felől szállt
Múzsák közt le, Maro, sietősen a földi világba
Calliope,⁹ nyájás karjába emelt, gügyörésett
bölcsođ ringatván, három csók érte az arcod,
három jósdal szólt, háromszor tett koszorút rád.
Bölcsođhöz kis ajándékokkal jött el a többi
isten, pengettyút, lantot, bőrt, pásztori pálcát
hoztak, meg lótuşfurulyát, hogy rajta zenélhess,
sorba rakott, lépcsős nádszálakat összekötözve,

¹ E thesszáliai kikötőből indultak útra az argonauták.

² Chiron kentaur volt (ezért kettős lény, félig ló, félig ember), Achilles nevelője.

³ Achilles (Achilleus), akit Chiron kentaur nevelt.

⁴ Hercules.

⁵ Hercules fiúkedvese és inasa.

⁶ Hegy Thesszáliában.

⁷ A sorsfordulat, a kiszámíthatatlan végzet istennője.

⁸ Áldozati edényt.

⁹ Az epikus költészet Múzsája.

A *Rusticus* a vergiliusi *Georgica* és a hésiódosi *Munkák és napok* olvasásába vezet be, miközben briliáns invencióval festi a vidéki Itália képeit: Poliziano rendkívül ügyesen egyensúlyoz a bukolikus és a rusztikus világ között. Az *Ambra* egy Medici-villa nevét viseli, mely ma Poggio a Caianóban található: Poliziano itt a mitizált leírás remek példáját adja, a villa nimfává válik, majd Homéros magasztalásába kezd, az *Ilias* és az *Odysseia* rövid, argumentumszerű kivonatát adja. A negyedik részt, a *Nutriciát* szerzője eredetileg Corvin Mátyás magyar királynak dedikálta. Ez a különös költemény lényegében modern esszévers, mely az emberi elme civilizálódásával indít, majd a költői ihletet adó metafizikus *furor poeticus* hatóerejét tárgyalja, a kozmikus versharmóniát, a világmindenséget szabályozó zenét, hogy aztán rátérhessen a nagy költők katalógusára, beleértve a szibillákat, a mitológiai és a bibliai poétákat is. Ez a hatalmas háttéranyagon alapuló szöveg nem pusztán az antik forrásokra támaszkodik, de felhasználja Giovanni Boccaccio istengenealógiájának 14., költészetesztétikával foglalkozó részét is. Poliziano műve egy szinte kézikönyvként is olvasható sajátos lírai irodalomtörténet. A *sylvae* itt tehát műfaj, méghozzá statusi értelemben:⁶ ahogy maga Poliziano fogalmaz, az „*indigesta materia*” edénye, azaz a rendezetlen, megemésztetlen anyagot laza, csevegő, spontán egységbe foglaló nyelvi megnyilatkozás. A humanista Perotti Statius-kommentárjában is hasonló módon definiálja a műfajt: *Hoc enim festinum genus scribendi silva dicitur, quod sit quasi prima materia. Nam hyle, unde silva dicitur, materiam significat* („Az ilyen sebtében történő írást nevezik silvának, mert olyan, mint a nyersanyag. A *hyle* szó, melyből a *silva* eredeztethető, a görögben anyagot jelent”).⁷ A Clare E. L. Guest által feltérképezett változatosság és *silva*-jelleg azonban csak részben érvényes a *Mantóra*: mintha itt inkább afféle műfaji kötődésű szerénykedési toposzról lenne szó, és nem a diverzitás vagy rendezetlenség olyan poétikus állapotáról, mely bármit is feláldozna az „elbeszélés” retorikai rendjéből.⁸

Manto nem más, mint Tiresias lánya, egy jövendőmondó jóistennő, Vergilius szülőhelyének, Mantua városának a névadója. A *praelectio* előszava egy disztichonban irt költemény, mely a teremtő első génusz metaforikus pozíciójába helyezi Vergiliust: a költő az argonauták útját idézi meg, azokat az allegorikus öspillantokat, amikor az emberi intellektus nyílt vizekre hajózott. Egyszer csak Chiron barlangjában találjuk magunkat, ellenállhatatlanul szép bukolikus környezetben („locska habocska zubog, / s büszke platánfa terít lágy, kellemes árnyat elébük”), a *locus amoenus* toposzai közt időzhetünk. De e környezet áttételesen megidézi a humanista körök, *sodalitasok* önreprezentációjában megszokott toposzokat is: Chiron, Achilles nevelője olyan metaforikus teret kínál, melyben otthont lel a művészet és intellektus. Acél Zsolt kiválóan jellemzi a *locus amoenus* képrendszerének metapoétikus funkcióját a hellénisztikus irodalom keretein belül: „A *locus amoenus* a költészetéről való beszéd része: a hésiódosi elhívástörténetre, a pásztorköltő önértelmező elbeszélésére utaló hellénisztikus költeményekben a szent liget a művészet nagy eseményeinek ad teret.”⁹ Poliziano is hasonló metapoétikus teret kínál saját alteregói számára, ám ami meglepő és eredeti, nem a tipikus pásztori teritóriumot jelöli ki e terep számára, hanem a léte magát jelképező utazás egy jellegzetes pillanatát és helyszínét, ahol a költői megszólalás lehetőségét ad más létdimenziókkal való szembenezésre is (az erő, a kalandvágy, az ismeretlen megismeréséből fakadó tudás).

Orpheus veszi magához a lantot, és a természeti környezet egyszerűben az ő hangszerének engedelmeskedik: a világharmóniát sugárzó költészet szentsége szólal itt meg, sőt a világtrend maga válik megszólaltathatóvá még az anomáliákban is, a dalnok köré sereglő élet (állatok, fák stb.) egyívásúvá válik a maga közös ámulatában. Itt eltűnik a vadság, az agresszió, evidens természeti tulajdonságok és adottságok semmisülnek meg, a létezés többé nem antagonisztikus ellentétek vagy pólusok har-

cai közt zajló vegetatív folyamat, hanem az időtlenségbe kövülő entitások közös harmóniaélménye. Ez a mákonyos létidő-illúzió azonban nem uralkodhat el, ugyanis Orpheus után Achilles nyúl a hangszerhez. Merészsége kacagást vált ki, ám az elhangzó, korántsem kozmikus, váteszi, sokkal inkább pragmatikus-férfias, küldetésre fókuszáló analóg ének végül elnyeri a mindenség kozmikus egységét megtestesítő Orpheus tetszését. Nem nehéz észrevenni, hogy itt egy teljes metapoétikus allegória bontakozik ki. Orpheus és Achilles pólusaiba könnyű belelátni Vergilius és Poliziano profilját, általánosabban véve pedig a *vates* és a *poeta* viszonyát. Az igazi költészet a világ el- és átrendezése, harmonizálása, az időtlenség érzetének megtapasztaltatása. Poliziano költészetfelfogása misztifikáló és sokszor ezoterikusnak ható, ugyanakkor gyakorlatias is: a mély megértésen alapuló emulációra buzdít. A *Manto* legelején Nemesis istennő leírása áll (Pausanias nyomán): egy féket és egy áldozati csészét tart a kezében, miközben felhők közt lebeg. A vágy és a düh megfékezése vagy serkentése, a világ állandóságának felforgatása révén képez ellentétet Orpheusszal, aki szintén felforgatja a világot, igaz, nem éppen szeszélyes, diszharmonikus gesztusaival, hanem épp-hogy radikális és mágikus harmóniáival. E két szélsőség magyarázza a két időben kiismerhetetlen változékonyságát, illetve az idő művészet általi megállíthatóságát, a sors megörökíthetőségét.

Görögországot is megzabolázta az istennő: Rómát rendelte fölébe, de immár nem pusztán politikai értelemben, hanem szellemi vonatkozásokban is. Ez a nagy pillanat épp Vergilius fellépésével kezdődik. Vergilius a szellemi impérium kronológiájának kezdőpontja: a szöveg tökéletes uralása a politikai uralom analógiáján is túlmutat, hiszen ez az uralom nem azonosítható azzal a hybriszel, melynek legyőzését épp Nemesis legitímálja görög–római szellemi viszonylatban. Vergilius emulációja nem a semmiből teremtés hybrisének analógiája, sokkal inkább a homérosi világ sajátos, költői pacifikálása.

Különösen jelentőségteljes, hogy Poliziano a görög irodalmi kánont milyen szerzői nevekhez köti, s e szerzőket milyen sorrendben vonultatja föl: Theocritus, Hesiodus, Homerus. Ez a triász lényegében a *rota Virgili* néven ismert műfaji és stíluszintek rendjét követi,¹⁰ vagyis a bukolika után a didaktikus költészet következik, s végül a hierarchia csúcsát jelentő heroikus eposz. A megbontott kronológia helyett a műfaj- és stíluszintek vergiliusi rendje (*gravis stilus, mediocris stilus, humilis stilus*) szerint való előszámolás nem lehet a véletlen műve. Poliziano itt azt példázza, hogy Vergilius életműve (*Bucolica, Georgica, Aeneis*) önmagában egyesíti a teljes, általa meghatározott görög kánont. Vergilius életműve egyszerre nyer enciklopédikus kiterjedést és válik szinekdochikussá, hiszen görög elemekből rakódik össze.

A Vergilius előtti római irodalmat a „rekedt” Ennius képviseli, illetve Cicero. A költemény jelentékeny szakasza metapoétikus: az elbeszélhetőség, az ábrázolás lehetetlenségével foglalkozik. Itt nem a nyelv kifejezőképességének székszise kerül előtérbe, hanem a szent adományként misztifikált költői képesség intenzitása vagy hiánya. És ehhez társítható a „potenciális értelem révén felfogó lét” dantei dimenziója is:¹¹ a lélekben fészkelő intellektus emberi egyedisége a diverzifikált létezésben, illetve annak viszonya az isteni mindentudáshoz, hiszen végeredményben „az isteni fény a legakadálytalanabban a beszédben ragyog”.

Az elbeszélhetőség szorongatottsága részint az isteni fényből áradó nyelv beszéddé (költészeté) alakíthatóságának akadálytalanságához, részint a tárgy nagyságához, részint az elbeszélés kánonjához kötődik. Ezek a távolságok, nevezetesen a saját hatókör és a tradíció között végletekig felnagyítódnak, de minden retorikai konvenció ellenére az invenció tekintetében például reálisak maradnak. A nyitóköltemény allegorikus misztikuma Orpheus alakjának megrajzolásában csúcsosodik ki: Orpheus itt is, akár a későbbi költői recepcióban „titokzatos jel, mely az

és Pandion szárnyasait,¹⁰ háromszor az ólmos szemhéz ehyugodott, s a gyökönke¹¹ a homlokod érte. S jött az Elysiumot hagyván Manto,¹² ama látnok, Manto, ő nemzette folyóárral kicsi Ocnust,¹³ s Mantua, Ocnustól te az anyja nevét örökölted. Eljött, és megrázta kuszált fürtjét s a szalagját, vérben forgott két szemé és istent befogadva megszólalt, s mély kebléből föltört az igazság: „Mantua, emlékszem még egykori jósszavaimra: »Kelj föl, kit madarak s villámok jóslata szült meg, kelj föl, emelkedj nyomban a csillagos ég magasába, légy piramisnál is magasabb! Jaj, mekkora hírnév ér utol! És aggott sok száradon át örökít meg! Mennyei várból száll le a földre a mennyei vátesz, mennyei lelke az isteni ihletet issza epedve, abból töltekezik, s a magasröptű dalain nem csak Linus Inachides¹⁴ ámul meg Oegrius¹⁵ Orpheus, nem csak a tírusi lantszóval falakat magasító,¹⁶ ámde a Múzsák is dicsérik, s áldja Apolló.« És most itt a fiú a nyugodt fényű ragyogásban, és üdvözli a létet, akit jóslat szava ígért, gyermeki lágy sírása a lég szeleit simogatja. Üdv, boldog kölyök, üdv, vérem! Retteg Görögország, mert másodrendűvé válhat a jöttöd után már Ascra, Arethusa, Smyrna¹⁷ babérkoszorúja azonnal!” (...)

Mantua, hozz diadalmi, dicső pálmát a fiadnak!
Új, izmos földművesnép¹⁸ jó, s tudni akarja, hogy mikor is vessen, mely csillag uralja, ha szánt épp, hogy sarlózni mikor kell, és mikor illik aratni.¹⁹
Jöjj ki az erdőből, ifjú, és Triptolemusnak szállj szekerére,²⁰ kövér aratást intézz Latiumnak! Részeg vessző nem kúszhat maga, hadd tekeredjen egy szilfára, piruljon, akár a menyasszony a nyájás férje előtt, s Autumnus²¹ atyánk hadd emelje a szántón égre fejét: csupa zöld levelek közt annyi gyümölcsöt, s Achelous,²² bőségszarudát markolja a jobbod, nőjön Pallas fája²³ a kéiszínű olivákkal, birkózáshoz az ifjak testét hadd csupaszítsa

¹⁰ Procne és Philomela: az egyik fecskévé, a másik csalóganynnyá változott.

¹¹ Mágikus növény, a megigézéstől és a szemmel veréstől védett. Az ötlet Vergilius hetedik eclogájából származik.

¹² Teiresias lánya, jósnő.

¹³ Tiberis folyamistennel együtt nemzette Ocnust, Mantova (Mantua) alapítóját.

¹⁴ Mitikus görög dalnok, Inachidesnek mondják argosi származása miatt.

¹⁵ Orpheus egy mitoszvariáns szerint Oeigrus folyamisten fia volt.

¹⁶ Amphion, aki lantja szavával építette újjá a lerombolt Theba falait.

¹⁷ Ascra Hesiodus, Arethusa Theocritus, Smyrna Homerus szülőhelye.

¹⁸ Utalás arra, hogy a harcedzett veteránok földet kaptak.

¹⁹ Innen kezdődően Poliziano Vergilius didaktikus eposzát, a *Georgicát* ismerteti dióhéjban.

²⁰ Triptolemus eleusisi ifjú volt, akinek Demeter (Ceres) egy sárkány vontatta szekeret adott, melyről magvakat szórhat a földre.

²¹ Az ősz istene.

²² Görög folyamisten, Hercules letörte egyik szarvát, melyet a najádok virágokkal és gyümölcszel töltöttek meg. A bőségszaru jelképe.

²³ Az olajfa.

majd le, s a megfordult levelével az év feleződjön.²⁴
 Víg pusztán, lombos legelőkön a zsenge tinó hadd
 hívja finom hangján anyját, hisz a szarva csak épp most
 nőtt ki a homloka tájt, a fehér borjú szalad arra
 már a mezőn vígan szökdécselgetve magában.
 Ám a bikák fejlett szarvuk már égre meresztek,
 és szerelemharcuk megvívják összeakadva,
 közben a még betöretlen ló a virágtele réten
 játszadozik, szárnyas szeleken túlesz szaladása,
 úszik a nagy folyamon, s a hegyek magasát le-legyőzi,
 és az olimpiabéli babért így elnyeri díjul.
 És hajnalhasadáskor a pásztor hajtja ki nyáját
 istállójából, míg harmat özönlí a rétet,
 és a kövér cseppek súlyától görnyed a fűszál,
 és a cinyphiabéli²⁵ gidák fölmásznak a bércre,
 és a magasban rágják vígan a tüskebozót.
 Aztán rajban törnek elő sziklák türegéből,
 rózsát szíva s a bimbóit száz zsenge virágnak,
 végre a méhecskék, bika szülte meg őket,²⁶ a lábuk
 porral telve, s a sűrű enyv alapozza a mézet,
 ajtaikat zárják és védbástyákat emelnek,
 s hatszög mézsejtek viaszába begyűjtik a nektárt,
 gondjuk utódnivelés vagy a méz, a herét tova űzik,
 harcias egy fajzat, polgárharcokra is éber,
 szájával s fullánkjaival harcol valamennyi,
 s dong-bong éjjel a méhkas, zümmög, zúg, csupa zsongás.
 És te, te jég és hőség megkínózta vidék, hol
 szent Helikon hegye télen a napkeltét fedi el, ne
 késs átadni nekünk majd régi babérkoszorúdat.
 Kár versengeni, hol született költők fejedelme,
 Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamis, Chios, Argos, Athenae,²⁷
 mert Bianor²⁸ sarjái immár végleg a pálma.
 Mert sarjam félnék verssel szántót, legelőket
 zengett eddig, s most élénk, új ösztöke hajtja,
 és félelmeit elveti, gyűjti erőit a szíve,
 ihlettel megtelve dühös hadakat dalol immár.²⁹
 Mint ha a zsenge madár próbálja rövid, pici szárnyát,
 anyja s a zsongó fészke körül röpdös legelőszőr,
 és terebélyes fák ágára pihenni leszálldos,
 némi erőt gyűjt, és száll is szomszéd tavon által,
 átröpül újabb földeken és odahagyja megint csak
 élvezvén röptét, s végül túlsurran a tornyos
 fellegeken s a dühös szeleket maga meglovagolja,
 szárnyal a roppant térben s biztos szárnyerejében.

²⁴ Természettudományos képzet, mely szerint a téli napfordulók az olajfalevél is megfordul.

²⁵ Cinyps libiai folyó. Környéke kecskéiről volt nevezetes.

²⁶ Természettudományos tévképzet, miszerint a tetemekből rovarok születnek. (Lásd Aristeus pásztor történetét a *Georgica* IV. énekében.)

²⁷ Homerus lehetséges szülőhelyeinek híres listája.

²⁸ Servius szerint Bianor azonos Ocnussal, Mantova alapítójával. Sarja itt jelképesen maga Vergilius.

²⁹ Itt Poliziano áttér az *Aeneis* keletkezésére és költői értelmezésére.

eredet felé mutat, oda, ahol... a mondás képessége és a megértés képessége – a hiányukban mutatkozva – a lehetetlenség próbáinak vannak kitéve”.¹²

Ez pedig itt műfaji csapda, hiszen a didaktikus költemény öszszegez, rendszerez, és nem feltétlenül kitalál, a tudás egyértelműsítő, könnyített közvetítésére utal, és nem arra, hogy a váteszi szövegteremtést magát készítse alakot ölteni. Poliziano jelentékeny ötlete azonban az, hogy miközben bemutatja azt az allúziótechnikát, amely révén elegánsan feltárja diákjai előtt a szerénykedési toposzok versbe írásának módozatát, a felhasznált vagy megidézett antik referenciák révén új értelmezői csapásokat is nyit: a vátesz Orpheus itt lassan-lassan tárgyi pozícióba kerül, miközben a költő Achilles értelmezéseinek kiszolgáltatottjává válik. Az Orpheus–Vergilius kapcsolat potencialitása egyszersmind Orpheust emeli a görög költészet csúcsára is.¹³ A csúcsokról író költő pedig Atlas terhét cipeli az enciklopédikus vergiliusi életmű ismertetésekor, máskor pedig egy misztikus erdőben tétovázó favágóhoz hasonlatos, aki nem tudja, hol is kezdjen munkához.

E ponton villannak fel a misztikus születés képei: a költőt maga Calliope hozza a földi világba a Parnassusról, és három csókkal, három jósdallal és három koszorúval ajándékozza meg a gyermeket. A kisedhez járuló istenek metaforikus ajándékai (lant, pásztori pálca, pánsíp stb.) színekdochikus adják lényegében a költő lényét magát, énjének, identitásának karakterét. A hármasságok misztikuma és a költő által leírt rítus metaforikus jegyeit Manto megjelenése teljesíti ki. A szülőhely (Mantua) névadója rövid monológban jósol hírnevet, váteszi pályát, s Vergiliust kettős diskurzusba helyezi: részint a misztikus ösköltők rendjébe iktatja (Linus, Orpheus, Amphion), részint az isteni szféra költői világának kitüntetett figyelmébe (Múzsák, Apollo). Vergilius biográfiája csupán költői-misztikus biográfiává válik, Poliziano az isteni genezis híveként a szövegvilág inspirálódásának leszármazástanához keres gyökereket, a földi létben kibomló csoda felé elmozdulva mellőzi a létaspektusok kézzel foghatóbb elemeit. A gyermek születése, az ég magasából a földre kerülése, a bölcsőjénél való hódolás kétségtelenül krisztológiai analógiákat is ébreszt. A magasztalás biográfiai iránya továbbra sem hajlandó a politikai, közéleti vagy egyáltalán földinek nevezhető hétköznapi dimenziók felé haladni: Poliziano a pályaképet csakis szöveggenezisként látta. A referenciális én lényegében nem is létezik, egy kozmikus növesztett misztikus szerző kerül élénk, aki csak és kizárólag szövegléttel bír, Poliziano „hagiographiája” csak a teremtésre figyel, a kanonikus szöveg születésének rajzára. A művek előszámlálása, megidézése és frappáns összefoglalása az ókori Vergilius-életrajzokat követi, melyekhez a Poliziano korában már élénken lejátszódó filológiai viták ellenére nem viszonyul kritikusan. Az életművet gyakorlatilag az életrajzokban emlegetett hierarchikussá lett piramisstruktúra szerint tárgyalja. Előbb Donatus nyomán a *praeludiumok* jönnek (*haec fuerint timidae praeludia prima iuventae*, „félnék ifjúsága ekképpen játszadozott még”), nevezetesen a *Dirae* (Átkok), a *Culex* (Szúnyog), a *Priapea* (Priapusi énekek), majd a *Catalepton*, az *Aetna*, a *Ciris* következik. A *Priapeát* a humanizmus korában épp a Donatus-életrajz nyomán szerették Vergiliusnak tulajdonítani: ez ugyanis legitimációt jelentett a fiatalkori pajzán versek írására. Beccadelli és Janus Pannonius költészetének e priapikus regisztere is ilyen módon, a vergiliusi életpályamodell adaptációjával magyarázható.¹⁴ A pajzán költészettől nem idegenkedő Poliziano *lususnak* (játék, játszadozás) nevezi ezt a korai költői tevékenységet, azaz az előkészítő, gyakorló fázisba utalja:

*nec te Lampsacium pudeat luisse Ithyphallum
blandaque lascivis epigrammata pingere chartis.*

*Lampsacus istene éledjen tréfás soraidban,
pajzán lapjaidon pajkos bökvers sorakozzék.*

A költő e korai fejlődési fázis alapelemeit és képeit a gyermeki játékból és a szégyenérzet hiányából veszi. Róma hívása egyszersmind kilépést jelent ebből költői életszakaszból, s a *lusus* élvezetét maga a megszemélyesített város is megsíratja, csak a későbbi hírnév reménye vigasztalhatja meg. Poliziano itt tér rá a *Bucolica* ismertetésére: motívumokkal, illetve intertextuális szövegkölcsonzésekkel készíti el a tízelemű szövegkorpusz kivonatát. Poliziano itt a klasszikus értelemben vett argumentumtechnikát aktiválja. A fogalom alkalmazása azért is jogos, mert a *Nutriciát* költője egyenesen *argumentum de poetica et poetis* alcímmel látta el. Az ókori (sőt a modern) szerzők egyes műveinek költői párlatolása régi költői és iskolai gyakorlatnak számított, és határozott szövegtípust képvisel a humanista iskolázás kezdete óta. Pietro da Moglio például didaktikus céllal szedte versbe Seneca tragédiáinak és Terentius komédiáinak tartalmát, Guarino számos didaktikus epigrammát írt, remek portréepigrammái mellett Domenico Silvestri Boccaccio *Az istenek eredetéről* című munkájának motívikus-tartalmi esszenciáját szedte versbe. Poliziano didaktikus költeménye lényegében a vergiliusi művek összegzéseit kínáló rendhagyó argumentumokat bástyázza körül költészettel. Ezek a tartalmi-motívikus kivonatok jól memorizálható szövegegységek, melyek a mnemotechnikus módszereket erősen preferáló oktatás igényeihez jól illeszkednek. Milyen alapstratégiákat aknáz ki ezekben a szövegekben a költő? Részint, főleg közismert passzusok esetében, hagyja, hogy szövegén átszivárogon a vergiliusi összöveg valamely jellegzetes sora vagy fordulata, igyekszik rávilágítani a *Bucolica* egészét érintő lehetséges mögöttes narratívákra, azaz (legalább asszociatív) összefüggéseket teremt, kiragad egy-egy jellegzetes fordulatot, s azt az egésze utaló részegységként állítja előtérbe. Időnként az értelmezéstörténet hagyománya is szerephez jut: a negyedik ecloga összefoglalása elválaszthatatlan a keresztény Vergilius tradíciójától, s a költő hagyományosan értelmezett Krisztus-jövendölésétől: Idumea szüzének sarja vezeti majd a világot vissza az aranykorba.

Nem mellékes, hogy a didaktikus célzatú vers dinamikusan váltogatja a narráció különféle lehetőségeit: olykor az ismertető, mindentudó hang dominál, mely a megcélzott olvasóközönségre szól, máskor valamely jellegzetes szereplő szerepébe avatkozik, szól bele ez a hang, s van olyan eset is, hogy az érzelmi fókuszálás kerül előtérbe, vagyis maga az extatikus élmény jut szóhoz.

A *Georgica* összefoglalása koherensebben érvényesül: nincs benne az a szaggatottság és mozaikosság, mely a sokféle tárgyú idillek egybehangelésakor érvényesül. Poliziano itt is a mű nyomán halad, s ez a sorrendiség világos módon emeli ki a Vergilius-mű szerkezetét annak ellenére, hogy a motívumok kiemelése önkényesebbnek látszik, hiszen a *Georgica* egyes részeinél sokkal inkább érvényesül a mellérendelődés, mint valamiféle cél- és fejlődéselvű hierarchikus séma. A Helicon babérkoszorúját kiérdemlő didaktikus eposz (mely műfajában a legközelebb áll a róla szóló metapoétikus diskurzushoz)

új költői topográfiát is teremt: a görög klasszikusok mitizált helyeit a költészetesztétikai szempontból kidolgozott Vergilius-művészbioográfia helyei veszik át. Poliziano megragadja az alkalmat a Homéros-bioográfia egyik jól ismert didaktikus epigrammájának a beépítésére: így kerül be a hét, a költő szülőhelye címért versengő város neve a szövegbe. A görög epigramma latin átültetéseként is elgondolható kétsoros azonban a költő ellenpontozza, a korábbi konklúzióból elnyújtott expozíciót alakít ki, s a csattanót újra cseréli:

*Kár versengeni, hol született költők fejedelme,
Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamis, Chios, Argos, Athenae,
mert Bianor sarjái immár végleg a pálma.*

És lassan elérkezünk az életmű-piramis csúcspontjára: az *Aeneis*hez, azaz a műfajok királynőjeként tisztelt heroikus eposz vergiliusi megvalósulásához. A szárnyait próbálgató madár immár biztonságosan, erőit jól beosztva szárnyal, és az anyai fészektől egyre messzebbre merészkedik – veti be Poliziano a homérosi hasonlatot, hogy azt a tökéletesen felépített pályát jellemezze, melynek legfőbb erénye a kozmikus és harmóniai arányok érzékelése, a higgadt nagyság bölcsessége. Az *Aeneis* összefoglalásának költői módszere nem hoz újat a korábbi argumentum-betétekhez képest, talán csak annyiban, hogy megsokasodnak a reflexiós elemek. Nem hagyható figyelmen kívül Poliziano költeményének, egészen pontosan argumentum-betéteinek stílushármassága: a stíluszintek elméletének megfelelő szó- és nyelvhasználat következetessége, a stilisztikai pontosság didaktikus célzatossága. Ezt végül is alapfokon készen kínálta a megidézett művek analógiája, illetve a rendszer körkörösége. A teljes emberi életkor-folyáshoz illeszkedő antik eposz allegorikus szerkezete (mely a kisgyerekkor mágiikus-mitikus világából a férfivá válásig, a főmű megalkotásáig, a nemzetség megalapozásáig tart) remek párhuzamot kínál a vergiliusi életpályamodell biográf szerkezetéhez, melynek stációt Poliziano verse rögzíti. Az *Aeneis* magasztaló ismertetése után a szemérmes ókori költőt állva tapsoló színházi közönség képe villan fel mint a földi elismerés csúcspontja. Ezután a nápolyi sír képe jelenik meg, a „Deadalus-emlékmű”: s ahogy a hét homérosi várost legyőzte Mantua, a sír hírneve úgy szárnyalja túl a hét világcsoda hírét. Ez pedig jó alkalom arra, hogy Poliziano beiktasson egy bravúros hétsoros a világ hét csodájának felsorakoztatásával. Az argumentum és a didaktikus epigramma két kulcsfontosságú betétstruktúrát képez.

A zárlat a laus és az admonitio kettősségében bontakozik ki, hogy végül egy a költőkhöz fordul apostrophé és a költői tevékenység isteni eredetének magasztalása után eljussunk a *repulsatió*hoz, mely a szent ligetből hivatott kiűzni a tanulatlanságot. Vergiliust Poliziano lényegében az öröklétbe meneszti, a vers egy érzékletesen szép, retorikailag jól felépített, az intertextuális masinériát csúcsra járató szakaszában szinte megistenül:

*At manet aeternum et seros excurrit in annos
vatis opus: dumque in tacito vaga sidera mundo
fulgebunt, dum sol nigris orietur ab Indis,
praevia luciferis aderit dum curribus Eos,
dum ver tristis hiems, autumnum proferet aestas,
dumque fluet spirans refluatque reciproca Tethys,*

*dum mixta alternas capient elementa figuras,
semper erit magni decus immortale Maronis,
semper inexhaustis ibunt haec flumina venis,
semper ab his docti ducentur fontibus haustus,
semper odoratos fundent haec gramina flores,
unde piae libetis apes, unde inclita nectat
serta comis triplici iuvenilis Gratia dextra.*

*Bezzeg a költő műve örök, sok századot él túl,
míg csak a kóbor csillagfény be-betölti a csöndes
kozmoszt, míg a sötét Indusnál serken a napfény,
míg kocsjával a hajnal előzi a nappali fényárt,
míg zord tél a tavaszt, és őszi időket a hó nyár,
míg hullámaival Tethys horgad s lecsitulgat,
míg sokféle alakká változhatnak a dolgok,
mindig is él Maro, roppant hírneve el nem enyészik,*

*mindig is áramlik s nem fogy ki e bő folyam árja,
mindig is ebből kortyol a szomjas bölcs igaz ajka,
mindig is illatozó szirmot terem itt ez a rétség,
szívhatják jámbor méhek, s a hajába virágot
fonhat a három Gratia-lány szorgos keze nyomban.*

Poliziano verses előkészítője több, mint didaktikus eposznak álcázott kedvcsináló és jól hasznosítható tartalmi-stilisztikai kivonat: olyan Vergilius-analízis ez, mely nem pusztán az intertextusokban megtestesülő nyelvi-költői-filológusi ambíciókról ad számot, de a költészet lényegét érintő esztétikai genezisére is érzékenyen figyel, hiszen költő írta a javából. Nem véletlenül feleli Lorenzo Medici Ruggero Leoncavallo I Medici (A Medicie) című operájában a Lorenzo költészetét magasztaló Polizianónak a következőket: „Költő!? Még hogy én! Te vagy az, Poliziano, / te, Vergilius és Dante méltó sarjadéka!”

Jegyzetek

- 1 Volk 2002.
- 2 Hardie–Haskell 1999.
- 3 Goethe 1981, 698.
- 4 Goethe 1981, 698–699.
- 5 Poliziano 2004. A későbbiekben elemzett *Manto* szövege Charles Fantazzi gondozásában: 2–29. Magyarul a vers: Csehy 2011, 488–501.
- 6 Hegyi 1979, 5–57.
- 7 Branca 1983, 85. Poliziano Statius-kommentárjairól lásd Cesarini Martinelli 1978, 96–145. Kiadás: Poliziano 1978.
- 8 Guest 2007, 9–48.
- 9 Acél 2011, 167.
- 10 Laird 2010, 138–159.
- 11 Kelemen 2002, 108–110.
- 12 Blanchot 2005, 127.
- 13 Bettinzoli 1995, 163–164.
- 14 Brugnoli–Stok 1997; Pease 1940, 180–182. Az életrajzok magyarul: *Vergilius-életrajzok* 1961, 150–160.

Bibliográfia

- Acél Zs. 2011. *Orpheus éneke. Ovidius metapoétikus elbeszélései a Metamorphosesben.* Budapest.
- Bettinzoli, A. 1995. *Daedalus iter. Studi sulla poesia e la poetica di Angelo Poliziano.* Firenze.
- Blanchot, M. 2005. *Az irodalmi tér.* Ford. Kicsák Lóránt – Horváth Gyöngyi – Lőrinszky Ildikó. Budapest.
- Branca, V. 1983. *Poliziano e l'umanesimo della parola.* Torino.
- Brugnoli, G. – Stok, F. (szerk.) 1997. *Vitae vergilianae antiquae. Scriptores graeci et latini.* Roma.
- Cesarini Martinelli, L. 1978. „In margine al commento di Angelo Poliziano alle »Selve« di Stazio”: *Interpres* 1, 96–145.
- Csehy Z. 2011. *Amalthea szarva. Száz itáliai humanista költő.* Pozsony.
- Goethe, Johann Wolfgang 1981. *Antik és modern.* Budapest.
- Guest, C. E. L. 2007. „Varietas, poikilia and the silva in Poliziano”: *Hermathena* 183, 9–48.
- Hardie, Ph. R. – Haskell, Y. (szerk.) 1999. *Poets and Teachers: Latin Didactic Poetry and the Didactic Authority of the Latin Poet from the Renaissance to the Present. Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Cambridge Society for Neo-Latin Studies, Clare College, Cambridge, 9–11 September, 1996.* Bari.
- Hegyi Gy. 1979. „Stadius, a költő, akit Apollo és Domitianus ihletett”: *Publius Papinius Statius: Erdők. Latinul és magyarul.* Akadémiai, Budapest, 5–57.
- Kelemen J. 2002. *A filozófus Dante. Művészet- és nyelvelméleti expedíciók.* Budapest.
- Laird, A. 2010. „Re-inventing Virgil's Wheel: The Poet and his Work from Dante to Petrarch”: P. Hardie – H. Moore (szerk.): *Classical Literary Careers and their Reception.* Cambridge University Press, 138–159.
- Pease, A. S. 1940. „Mantua me genuit”: *Classical Philology* 35, 180–182.
- Poliziano, Angelo 2004. *Silvae.* The I Tatti Renaissance Library. Cambridge–London.
- Poliziano, Angelo 1978. *Commento inedito alle Selva di Stazio a cura di Lucia Cesarini Martinelli.* Firenze.
- Vergilius-életrajzok* 1961. *Antik Tanulmányok* 18, 150–160. Ford. Ritóók Zsigmond tanár irányítása mellett a budapesti Martos Flóra Leánygimnázium Latin Szakköre.
- Volk, K. 2002. *The Poetics of Latin Didactic. Lucretius, Vergil, Ovid, Manilius.* Oxford University Press.

Polgár Anikó (1975) irodalomtörténész, műfordító, a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének docense. Kutatási területe a magyar műfordítás története és az antikvitás magyar hatás-története.

Legfontosabb publikációi:

Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben (2003)

Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből (2011)

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

„Legfeketébb elefánt”. Horatius 12. epódosa magyarul (2012/3).

A tanár iróniája

Költészet és didaktika Devecseri Gábor Horatiushoz írt levelében

Polgár Anikó

Devecseri Gáborra az a legjellemzőbb, hogy szinte minden műfajban igyekezett kifejezni magát, s többnyire azon a kellemesen csevegő hangon, amely kedves Homérosza hőseinek beszédmódját és világszemléletét is jellemezte” – írja Devecseri-portréjában Rónay László.¹ Ez a sokműfajúság, illetve csevegő tónus valóban jellemző Devecserire, ám a hangnem sziporkázóan szellemes és közvetlen jellege sokkal inkább köthető a satíra- és episztolaköltő Horatiushoz.

A magyar didaktikus költészet egyik gyöngyszeme, Devecseri Gábor Horatiushoz írt verses episztolája előtt csodálattal, ugyanakkor a múzeumi tárgyat megillető elhatárolódással áll meg a 20–21. századi olvasó. A vers különféle létmódjait és olvasási lehetőségeit azok a megjelenési formák is befolyásolják, melyek részben a szerzőtől, részben a szöveg későbbi kiadótól eredeztethetők. A kétnyelvű címadást, a költemény utalásrendszerét az első megjelenés kontextusa határozza meg: szerkesztői utószóként íródott egy latin–magyar kétnyelvű kötetbe.² Az 1961-es (a későbbi, ún. Horatius-vita kapcsán elhíresült³) kétnyelvű Horatius-kötet előmunkálatai során Devecserire a fordítások kiválogatása, a fordítókkal való kapcsolattartás és a fordítások ellenőrző szerkesztése hárult, s ebbe metrikai javítások, új megoldásjavaslatok egyaránt beleférték. Az utószó alkalmi műfaj, s ez a pozíció az aktuális, a kötet szerkesztésére vonatkozó háttér-információk fontosságát hangsúlyozza: a vers ebből a szempontból nem önmagában, hanem más szövegek viszonylatában érdekes, a kötet főszövegének csupán paratextusa, s egyben a fordítói-szerkesztői munkára reflektáló metaszöveg is.

A vers *Levél Horatiushoz* címmel Devecseri saját verskötetében is megjelent,⁴ a költő versei és allegorikus verses drámái között, majd a szépirodalom térfelén mintegy véglegesen megtalálva saját helyét (a költő életművét finomítva, megrostálva közvetítő) összegyűjtött versek kötetébe is⁵ bekerült. A magyar klasszika-filológusok és a fordítástörténet kutatói ugyanakkor tanulmánynak is tekintik, kijelentéseit úgy idézik tudományos állítások igazolására, mintha versbe foglalt értekező prózáról lenne szó.

A szöveget nemcsak Szilágyi János György tartotta az értekezések párjának, besorolva a verset Devecseri görög–római tanulmányokat tartalmazó kötetébe,⁶ hanem Józán Ildikó is, aki magyar fordításelméleti szöveggyűjteményében egyetlen verses szöveggént ezt az episztolát is közzétette. Szilágyi János György, aki a Horatius-kötet verses utószavát „hexameteres zárótanulmánynak” nevezi, döntését a *Műhely és varázs* című tanulmánykötet utószavában meg is indokolta: „Devecseri, mint egyéb prózai műveiben, tanulmányaiban is gyakran fordította versre a szót ott, ahol mintegy csomópontjaira érkezett mondanivalójának, és pregnáns, tömör, áttetsző fogalmazásnak érezte szükségességét. A Horatius-utószó teljes egészében ilyen versre fordítása a szónak akkor, mikor az élete nagyobbik felét betöltő legfontosabb poétikai kérdésekre fogalmazta meg összefoglalóan a maga válaszát.”⁷ Szilágyi szerkesztői koncepciójában tehát a Horatiushoz írt verses levél a tanulmánykötet verses betéjtjévé válik, szervesen beilleszkedve a tanulmányok közé, elmélyítve és árnyalva azok mondanivalóját, ahogy az *Epidauroszi tücskök, szóljatok* című, prózában írt útinapló verses beékelései is intenzívebbé teszik a prózában leírt jelenetek hatását.

*Egyszóval, költő-fordítók hódolatával
hódol e könyv. Kik mind külön ízekkel gyarapítják
sokszinű, -ízű munkádat. S hogy (mint ahogy abban
teljes költészet, sok mester dús tanítása
és sok előd vívmánya sűrült eggyé) legyen egység
itt is, azon munkálkodtunk, Borzsák, a tudós, és
én magam is; hogy a sok fordító műve jelentsen
csak gazdagságot, csak egész s eleven mai költést,
hívet az antikhoz, s ugyanakkor szerteosót ne,
hogy ne bogározzék valahogy szét nyája az oly sok-
féle erőnek, igyekvésnek, szaladozva vigyáztunk,
két terelő puli, hű elvekkel futva-csaholva.*

(...)

*Egy bizonyos: hogy a könnyed szó és véle a súlyos
mondandó együtt jelenik meg Nálad ezerszer,
s hogy nincs ihlettel teltebb vates se Tenálad,
hattyúként a hyperboreus tájakra találó,
messze magasba simán suhanó, sem jobb csevegő, kit
– bár ha lazán veti-fűzi szavát – úgy éltet örökké
dévaj megjegyzése, akár ódái haragja
és jege és tüze, mert megszüntetvén a szavaknak
ősi gomolygását végkép, szép római nyelven
mélyet, erőt, magasat, gyöngéd susogást, csak-alig-vers
szisszenetet, s zengést eggyé olvasztani tudtál.
Ezt a mi nyelvünkön lehet éppúgy. És ha lehet, kell.*

(...)

*...Nem minden azonban
szorgalom és képesség még együtt sem: az ihlet
nem kitalált agyrém, hogy a fordításban is ott van,
és ha hiányzik, a mű rossz lesz, vagy nem kerekül ki.
Hát tegyen úgy, aki fordít, mint akinek felesége
ezt mondta – az élc így szól – „Nem stoppolok, inkább
végy föl két zoknit, hisz nincsenek egy helyen úgysem
mind a lukak.” Ha az ihlet szerdán elkerül, eljön
majd hétfőn; tegyen így. Kétszer-háromszor is újra
készítvén szövegét, tegye eggyé. Abbahagyom, mert
máris sokkal hosszabban szöveltem a versek
fordítása felel, mint irtál volt Te a versről.*

*Devecseri Gábor: Levél Horatiushoz
avagy a fordítás művészete*

Józan Ildikó a gyűjteményébe beválogatott szövegek műfaja kapcsán óvatosan fogalmaz: a magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény olyan különféle műfajú írásokat tartalmaz, „melyek döntően befolyásolták egy-egy korszak fordításelméleti gondolkodását, illetve melyek a magyar fordítástörténet jelentős, emblematikus pillanatairól adnak hírt”.⁸ Devecseri műve valóban egyedülálló abban a tekintetben, hogy költői intenzitása ellenére a magyar fordításelméleti gondolkodás meghatározó elemévé vált, költészettörténeti helyét azonban máig nem sikerült megtalálnia.

Jelen írás arra tesz kísérletet, hogy Devecseri versét költői szöveggént, a didaktikus költészet megnyilvánulásaként olvassa. A vers didaktikus elemeit erősíti a tanári és tanítványi viszonyok sokféleségének bemutatása, a lecke felmondása és a megtanult lecke utólagos elutasítása; az oktató jelleget azonban a költői elbizonytalanítás, az ironia folyamatos jelenléte írja felül. A versben sokan és sokféleképpen kerülnek tanári, illetve tanítványi viszonyba, a szerepek olykor meg is kérdőjeleződnek vagy egyenesen megcserélődnek. Devecseri Horatius tanítványának vallja magát és nemzedékét, a levelet alázattal és a múlt nosztalgikus felidézésével kezdi, s csak egy hosszú kitérő után tér vissza ehhez a hangvételhez, a mester előtti főhajtáshoz, a tanítványi tisztelgéshez. Az alaphangvétel azonban a lázadás: Devecseri mint a sok újat látott fiatalabb nemzedék képviselője kioktatja valamikori tanárát a legdivatosabb, a „legtrendibb” fordítás-szemléletről, rámutatva Horatius fordítási módszerének régimódiságára. Ahogy Horatius ironiája a Devecseri-vers alapmodelljeként szolgáló *Ars poetica*-ban sem mindig szembetűnő, ha utasításaihoz akarjuk tartani magunkat, és rá kell jönnünk, hogy a szavai mögé kell néznünk, illetve fel kell ismernünk, hogy úgy okít minket, hogy közben félre is vezet, úgy Devecseri szabályait sem kell mindig az első jelentésből kiindulva, szó szerint értenünk. Az *Ars interpretandi*-nak didaktikus költészetként történő olvasása elfedheti a mindenkire kötelezően vonatkoztatott szabályok sokszor zavarónak ható kizárólagosságát, ugyanakkor a „filológusok diktatúrájának” engedelmességet Devecseri fordításelméletét is árnyalhatja, különösen akkor, ha a fordítással kapcsolatos vitáirainak humorát és önironiáját is számításba vesszük. Devecserit méltatói hermési jelenségeként írják le, szembeállítva a hermési találékonyságot az apollóni fennköltiséggel. Szörényi László a Bikasírató kapcsán állapítja meg, hogy „Devecseri Gábor magától értetődően hermészi, időnként sikertelenül apollóni ambíciójú életműve saját belső logikáját követve talált rá Dionüszoszra.”⁹ Szilágyi János György a Devecseri-életmű szélsőségesen ellentétes vonásait a *Kígyó* című, „ars poetica”-jellegű vers példáján mutatja be, melyben a kígyó és a hal ellentétes írói-költői alkatokat reprezentálnak. A kígyó Devecseri vágyott mintája, titkok, mély felismerések hordozója: láthatatlan sétáinak nyoma a kemény sziklákon is ott marad. A hal viszont felszínes, egyszer „táncos-magasba csap”, máskor viszont „a szürke víz alatt” bujdokol. Szilágyi szerint „nem nehéz a felszökkenő és a víz mélyén bujdokló hal képe mögött Hermés-Mercurius alakját, az általa megjelenített lelki realitást felismerni”.¹⁰ Devecseri az *Ars interpretandi* megírásával egy apollóni, a költő-váteszhez illő feladatot vállal magára, ugyanakkor az egész szabályrendszernek ironikus keretbe helyezése inkább hermési jelleget ad a műnek. Szilágyi azt is hangsúlyozza, hogy „amit az egyetemen akkor és ma is tudományának tartanak, ahhoz Devecserinek nem volt tehetsége”, „nem lett egyetemi, a szó eredeti értelmében akadémiai tudós”, „de azzá lett és az volt szépirodalmi műveiben”: minden versé vált a kezében, amit a tudományból merített.¹¹

A Horatiushoz írt, apollóni ambíciójú, ugyanakkor hermési leleményességgel megírt költemény az *ars poetica*-hagyománnyal is eleven párbeszédet folytat, s ebben Horatius költői levelének, mint említettük, döntő szerepe van. Horatius az *ars* fogalmán elsősorban a művészet mesterségbeli lehetőségeit érti, s a nyitó passzusban (1–37) a művészi kudarc felőli megközelítésmód didaktikus szándéka érvényesül. A ta-

nítás végül három elementáris felismerésben csúcsosodik ki: a mesterségbeli tudás ismerete elkerülhetetlen, a technikai készség és az elmélet szisztematikusan tudássá alakítandó, a költő számára elengedhetetlen az objektív távolságtartás a saját művétől, azaz a radikális önkritika.¹² Az *ars* antitézisévé a *risus*, a neveltségesség válik: nem nehéz észlelni Devecseri versének retorikai felépítettségében ugyanezt az ellentétet. Pontosan ez a szembenállás szolgál időnkénti költői érvként egy-egy technikai malőr ellenében. Nem csak a pillanatnyi poén, hanem a versbe szedett anekdota is kiemelkedő szerephez jut, olykor szinte példázattá válik, mint ahogyan a Faludy György Villon-fordítását elmarasztaló részben:

Ültem a Centrálban. Vita pergett. Véde Karinthy azt a külön Villon-fordítást, mely divatos volt akkoriban. Hogy hát nem kell oly szörnyű szigorral, mit fiatalágom diktál, szemlélni e könyvet, tett hozzá Villonhoz bár ezt-azt, beleírt, de van, mi nagyon szép benne. – „S az elvek?” – „Ugyan – keze ívet írt le a légben, félig csak s azután lehanyatlott –, majd megnősz, meg is enyhülsz.” Végső nagy zavaromban ezt kértem: „S Frici bácsi vajon mit szólna, ha ötszáz év múltán ugyanígy tennék át francia nyelvű műveit és olvashatná?” Mire elkomorult, és „Szellem nem rúgott elevenet – mondotta – fenékre (nem mondotta ilyen finoman) soha még, hanem akkor majd ez történnék.”¹³

Az anekdota kiváltotta *risus* után azonnal következik az *ars*, az arany szabály:

Csínján bánj azzal is így hát, mit megsejtet a költő, és sose bontsd ki a versből, mit bimbóban akart átadni, ki írta, a kortárs vagy késő figyelőknek, időnek előtte ne fejtsd ki szirmai, engedd, hogy munkálkodják vele az, ki általad is megkapja.¹⁴

Az *ordo* és a *facundia*, azaz a költői terv, rend és a kifejezés horatiusi ellentéte a műfordításban a szöveg konzerválásának szolgálatába állítva mutatkozik: Devecseri mintha immanensnek képzelné az összeveget, s a fordítás is egy ahhoz igazodó, ideális létű szöveget eredményezhetne. Az *ordo* és *facundia* műfordításbeli szerepének kiemelése Lakatos István Vergilius-fordításának kapcsán jelenik meg a legpregnansabbban, méghozzá azonnali, Horatiushoz szóló mentegetőzéssel együtt:

ékesít és épít, és mit mind nem sorolok föl, mert egyrészt Te tudod, Flaccus, s úntatni – hitemre – nem kívánnálak.¹⁵

Lakatos pozitív példája és modellje *ordo* és *facundia* tökéletes összhangját kínálja, ezzel szemben a *risus* azokat a meg nem nevezett fordítókat sújtja, akiket a költő a bátorság meglétével, ám ugyanakkor a látás teljes hiányával jellemez, az így kialakult ellentét érdekes módon a tunyaság és a filológiai alaposágra utaló komikus gesztus („görnyedj a papír fölibé töb-

bet”)¹⁶ ellentétévé válik. Az eltúlzott *facundia* nem invenció, hanem tehetségtelenség. Míg Horatius az iskolás poézis ellen is fellép az eredetiség jegyében,¹⁷ Devecseri fordítóiskolájában az eredetiség a maximális művészi gondossággal elkészítendő tökéletes másolatban érvényesül: az eredetiség a másik eredetisége, az idegenség sajátja tétele. A fordító én feloldhatósága és teljes kiiktatása számára nem látszik illúzióknak: épp ezért értékelődik fel az *ars* megtanulhatóságának ideálja, épp ezért sugalmazódhat a kudarc-történetek dinamikája alapján egy tanítás megfellebbezhetetlen helyességének vágya és lehetősége.

Devecseri szerint a fordító (a jó tanárhoz hasonlóan) első sorban közvetítő, akárcsak Horatius, aki a görög bölcsességet közvetíti a magyarság felé, vigaszt nyújtva ezzel a válságos korszakokban. Tanárként Devecseri saját fordítói tapasztalatait rendszerezi, miközben bravúros magyar műfordítás-történetet is kínál. Ahogy Horatius is felvállalta a fenékö metaforikus szerepét, Devecseri sem tehet másként, ám az ő tanítása minden esetben filologizálóan konkrét. Érvétele a legtöbbször a következő sémát követi: egy konkrét fordítási probléma rossz, ambivalens vagy sikeres megoldásának bemutatása, majd (ironikus vagy dicsérő) részletezése, illetve az arany szabály megalkotása. Az *Ars interpretandi* ilyen értelemben hasznosítható példák sorozata, merőben pragmatikus megnyilvánulások értékelése. Devecseri egyszerre tanít, és egyszerre válik a műfordítás-kritika megfellebbezhetetlen szakértőjévé. Horatius Homéros-latinitási kísérletét kíméletlenül vesézi ki, mintegy visszavetítve rá a modern kor egyik fordítói iskolájának nézeteit.

Mert amikor Te Homéroszról két sort latinítva, római versezettek nyelvét finomítani tudtad, válogatós voltál: kétszer kezdted bemutatni – épp hogy okíts – az Odüsszeiát, mindkét helyen ám úgy, hogy mit amott kiemelni kívántál, mit csak a kedved épp akkor diktált, átvetted, amit pedig éppen ott nem tartottál fontosnak, odébbtaszítottad.¹⁸

Horatius két helyen, az *Ars poeticában*¹⁹ és a *Levelek* I. könyvének második darabjában is²⁰ „lefordította”, vagy inkább saját szavaival összefoglalta az *Odysseia* kezdősorait. Ezekre a versrészletekre utal Devecseri mint (nem túl jól sikerült, fölényes) fordításkísérletekre. Ez a retrospektív szemlélet ritkán megértő azokkal a megoldásokkal szemben, melyek a korabeli befogadói vagy elvárásai horizont szempontjából otthonosaknak és bevettnek számítanak. Horatius esetében a kemény kritika végül az alapfeltételezés megsemmisítésében csúcsosodik ki („Nem fordítasz hát [nem is ez volt / szándékoz], de gyönyörködöl abban”),²¹ ami tekinthető ugyan benevolenciának is, ám a vers egy későbbi dramaturgiai csúcspontján a horatiusi technika teljességgel hasznosíthatatlan és korszerűtlen gyakorlatnak bizonyul. „Nem zsákmányt keresünk”²² – írja Devecseri; a nyelv gazdagítását, ahogy azt Horatius is megtette a görög mesterek átköltése segítségével, nálunk már elvégezte Berzsenyi és Virág Benedek. A költészet ligetének fája már be vannak oltva, itt az idő a teljes lombozattal való átláptálásra. Devecseri saját korát a műfordítás szempontjából egy fejlettebb fázisnak tartja, mely megérett arra, hogy retrospektív és kritikai attitűdből ítélkezzen a múlt felett és megalkossa az új fordítási normarendszer kódexét. A költői team-munka ideje most érkezett el:

*mert érett az idő, egy könyvben mind, aki költő
s mind, aki versfordítással hódol ma a Múzsák
szép tudományának nálunk, bemutatja Tenéked
hódolatát.*²³

Devecseri műve, noha egy konkrét korpuszra (Horatius szövegvilágára) fókuszáló műfordítási kommentárként olvastatja magát, túlmutat ezen a szerepkörön. Maga Horatius e versben három funkcióban jelenik meg: elsősorban egy elsőrangú szövegkorpusz költői megalkotójaként, másodsorban vitapartnerként és teoretikusként, harmadsorban „fordítóként”. A lényeg azonban a latin Horatius szembesítése magyar önmagával: a fordítás tehát az identitással üzőtt tükörjáték lesz. A szerzői integritás fontossága viszont még a megsokszorozódásban is kardinális szerepű marad, hiszen Devecseri időutazásos technikájának alapfikciója épp az, hogy az igazi Horatius lényegében képessé válik önmaga magyar változatának értékelésére és élvezetére („És, Költő, te ki most figyeled, mint hangzik a versed / új nyelven”),²⁴ analóg módon ahhoz, ahogy más szereplőkkel a Karinthy-anekdotában láthattuk.

Az elméletíró, teoretikus Horatius *Ars poeticájának* megidézése sokkal inkább retorikai hálózatként feszül a Devecseri-szöveg mögé, mint applikálható elméleti támpontrendszerként. Horatius egy angol átültetésének archaizáló nyelvvel szemben²⁵ Devecseri a frissességet, a csevegő tónust, a közvetlenséget díjazza: ugyanazt a könnyed eleganciát, mely az ő Horatiushoz írt költeményét is áthatja. A „múmia-képként” elgondolt alakmás kudarca ismét komikum forrásává válik. Ugyanakkor a rekonstruálás a mai nyelven belül is követelmény marad: a Mars-mező helyett nem írhatunk „mozit, cukrászdát vagy foci-pályát”.²⁶ A régészkedésnek minősülő archaizálással szemben a valóságvonatkozások rekonstruálása fontossá válik: nem az ásatás maga kerül előtérbe, hanem a múzeumi kiállítóterembe szánt műtárgy összerakása, felállítása, prezentálása, kontextusba helyezése. A régi jó tanár vagy szöveg a mához szól, mai nyelven, mai tanulságokkal. Az episztola e pontján Devecseri átveszi Horatius szerepét, immár ő tanítja az eljövendő nemzedéket. Mi jogosítja fel erre? Részint saját fordítói tapasztalata, részint egy filológusi közeg bizalma (a vers egy pontján Borzsákra, később saját nevelődésére hivatkozik), részint a meggyőzés erejébe vetett hit, s természetesen mindezt a felvállalt műfaj legitimálja.

Az episztola zárlatában Devecseri saját filológusi és műfordítói munkásságának genezisést is adja. Az önsors mint a formálódás modellje egy privát tablót eredményez Máthé Elektől Szilágyi János Györgyig, „becsmérlő szavait ki sosem tompítja”,²⁷ melynek összetartó ereje nem pusztán a tanár–tanítvány viszony, hanem a vita, a csevegés, a folytonos önreflexió, a saját kritikai érzék kifejlesztésének igénye. És itt ismét Horatius *Ars poeticájánál* járunk: a költői (fordítói) siker titka jórészt a kritikai látásmód önmagunkra fókuszáló energiáinak hasznosításában rejlik.

Az új művészi elvek pedagógiai értelemben a régi, konkrét esetekből levezethető filológiai tanulságokból hámozhatók ki. A fordítástörténet tanítása is arra való, hogy segítse ezt a munkát. A Horatius-kötetbe rendezett fordítások épp ezért ezt az új paradigmát testesítik meg, így kerülhetnek csupán a függelékbe, s nem a könyv reprezentatív főszövegébe olyan klasszikusnak, ugyanakkor Devecseri szemszögéből már meghaladottnak számító művek, mint Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Radnóti

Miklós vagy Szabó Lőrinc fordításszövegei. Az időmérték dialát kis katalógusbetét hivatott bizonyítani Sylvester Jánostól egészen Dsidáig. A nyelv metrikai képességeit és adottságait a köznapiság is alátámasztja: a „Kérek tíz deka sonkát és ugyanannyi szalámit” vagy a „gépjárművezetőjogosítványok kiadása”²⁸ sorok verstani szabályossága arra int, hogy a mérték a természetesség magas fokát testesíti meg, sőt lényegében bárhol fölfedezhető. Vagyis a fordítói nyelv tanítómestere maga a köznapiság. A „könnyed szó” és a „súlyos mondandó” harmonizálása Devecserinél a formai kritériumok maradéktalan és spontán érvényesülését feltételezi, miközben ez a spontaneitás készségesen közvetíti a vers üzenetét. A spontaneitás illúziója szabállyá alakul: az imitációnak tökéletesnek kell lennie. Devecseri itt egy meg nem nevezett zenész és költő nézetét figurázza ki, aki a sejtetés híveként viszonyult a formához. A sejtetés nem tanítható, a tökéletesség-igény azonban igen. A *risus* és *ars* ismét összhangba kerülve teszi fel az aranyszabály értékű költői kérdést:

*Vajon hát mit szólt volna, ha egy s más
karmester sejtetve vezényel, vagy valamely jó
dalszínház művésze körülbelül énekel?*²⁹

A képek, jelenetek, hasonlatok, anekdoták pedagógiai plaszticitása Devecseri költői technikájának legbravúrosabb részét képezi; a szerző olykor e metafora- vagy hasonlatrendszerrel valószínűsíti az áradatát zúdítja az olvasóra. Ezek a gócpontok, miután fölértékelték a *risus* jelentőségét, megadóan futnak bele a szabály- vagy elvképzés folyamatába, mely készségesen megszövegesülő evidenciákkal zárul. Devecseri pedagógiai módszerei közt a kudarclista komikuma mellett fontos helyet kap a paródia is. A kommentár versbe fordítását például így figurázza ki:

*Apollón,
kit mi időnkben a Nap meg a Múzsák istene-képen
és még gyógyító istenként is hívogattunk,
jőjj s áldj meg kegyesen!*³⁰

Majd jön az aranyszabály: „kommentálja a kommentátor a költőt / és ne a fordítót”.³¹

A didaktikus anekdota, hasonlat, paródia mellett a tekintélyekre való hivatkozás is pedagógiai célzatú. Kodály példája e tekintetben különösen meghatározó:

*Azért – (s nézett fűrkészve) – vagyunk (meg-
nyomta a szót) – költők, hogy e szót „kutyafül” ha talán tíz
szótagban kell mondani, abban mondjuk.*³²

A nyilván stilizált anekdota a csalhatatlan arányérzék és a metrikai pontosság mellett a kitartó formálás technikájának érzékeltesítésére szolgál. A legtöbb szabály genezisést hasonló módon teremt meg a költő: történeti polémiát folytat és a jelen kihívásaira figyelmez.

Devecseri mint költő-tanár e költeményben sziporkázó szellemességek sorozatát vonultatja fel, s úgy tanít, hogy tanítása eredményeként mutatja fel magát az elkészült könyvet. E szöveg univerzum már az itt lefektetett szabályok szerint teremtődött meg a költő Horatius reprodukálásában, a tudós-elméletíró Horatiusszal való folytonos vitában, és a fordító Horatiusszal való teljes szembeszegülésben.

Jegyzetek

- 1 Béládi-Rónay 1986, 406.
- 2 Horatius 1961, 601–623.
- 3 A Horatius-vita a rekonstruktív fordításszemlélet (melynek Devecseri volt az egyik fő képviselője) és a nyugatos integráció hívei között folyt (közülük Vas István volt a legharciasabb). A vitáról lásd: Rónay 1979, 176–199; Polgár 2003, 132–137; Polgár 2005, 260–272; Polgár 2006, 7–19; Ittész 2006, 206–213; Kőríz 2008, 14–28.
- 4 Devecseri 1968, 177–204.
- 5 Devecseri 1974, 289–316.
- 6 Devecseri 1973, 399–423.
- 7 Devecseri 1973, 425.
- 8 Józán (szerk.) 2008, 445.
- 9 Szörényi 2011, 165.
- 10 Szilágyi 2011, 354.
- 11 Szilágyi 2011, 352.
- 12 Kilpatrick 1990, 38.
- 13 Devecseri 1973, 414–415.
- 14 Devecseri 1973, 415.
- 15 Devecseri 1973, 414.
- 16 Devecseri 1973, 414.
- 17 Vö. Horatius: *Ars poetica*, 131–137. *Publica materies privati iuris erit, si / non circa vitem patulumque moraberis orbem, / nec verbo verbum curabis reddere fidus / interpres, nec desilies imitator in artum, / unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex, / nec sic incipies, ut scriptor cyclicus olim: / „Fortunam Priami cantabo et nobile bellum”* (Horatius 1961, 580). „Úgy lesz majd a közös kincsből a saját anyagod, ha / nem tallózol a hitvány és elnyűtt epikus kör / környékén, s – mint egy tolmács – nem szóval akarsz szót / visszhangozni, s a sok részletben nem veszel el (hisz / akkor már nem szép s kínos mást mondani, mint volt), / s hogyha nem úgy kezded, mint egy epigon, hogy aszongya: »Balsorsát zengem Priamosznak, a nagyszerű harcot!«” (Kőríz Imre fordítása; Horatius 2006, 223).
- 18 Horatius 1961, 605.
- 19 Horatius: *Ars poetica* 141–142. *Dic mihi, Musa, virum, captae post tempora Troiae / qui mores hominum multorum vidit et urbes* (Horatius 1961, 582); „Férfiuról szólj nékem, Múza, ki Trója elesvén / sok nép városait s törvényeit is kitanulta” (Kőríz Imre fordítása; Horatius 2006, 223).
- 20 Horatius: *Epistulae* I. 2. 18–20. *utile proposuit nobis exemplar Ulixen, / qui domitor Troiae multorum providus urbes / et mores hominum inspexit latumque per aequor* (Horatius 1961, 492). „Hasznos, jó példát mutat erre: a bátor Ulixest, / Trója ledöntőjét, aki sok városnak a népét / és életmódját láthatta, bejárva a tengert” (Urbán Eszter fordítása; Horatius 1961, 493).
- 21 Devecseri 1973, 403.
- 22 Devecseri 1973, 404.
- 23 Devecseri 1973, 404.
- 24 Devecseri 1973, 406.
- 25 „...bizz abban a fordítóban, akit nem / nyugöz a tévhit (mint nemrég az angolokat, kik / könnyeden elcsevegő soraid tűzdelve el-évült / bibliafordítás-beli szókkal, akartak emelni / ünnepi nagy dobogót Tealád), hogy a hajdani költőt / hajdani nyelven kell fordítani!” Devecseri 1973, 406.
- 26 Devecseri 1973, 407.
- 27 Devecseri 1973, 423.
- 28 Devecseri 1973, 408.
- 29 Devecseri 1973, 409.
- 30 Devecseri 1973, 415.
- 31 Devecseri 1973, 415–416.
- 32 Devecseri 1973, 420.

Bibliográfia

- Béládi M. – Rónay L. (szerk.) 1986. *A magyar irodalom története 1945–1975. II/1. A költészet I.* Budapest, 406–409.
- Devecseri G. 1968. *Csak annyi meleget.* Magvető, Budapest.
- Devecseri G. 1973. *Műhely és varázs. Görög-római tanulmányok.* Szépirodalmi, Budapest.
- Devecseri G. 1974. *Összegyűjtött versek.* Magvető, Budapest.
- Hajdu P. – Polgár A. (szerk.) 2006. *Papírgaluska. Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról.* Balassi, Budapest.
- Horatius 1961. Horatius Flaccus, Quintus *Összes versei.* Szerk. Borzák I. és Devecseri G. Corvina, Budapest.
- Horatius 2006. *Válogatott versek.* Szerk. Várady Sz. Európa, Budapest.
- Ittész D. 2006. „A Horatius-ódák XX. századi fordításairól”: Hajdu–Polgár 2006, 201–236.
- Józán I. (szerk.) 2008. *A műfordítás elveiről. Magyar fordításméleti szöveggyűjtemény.* Balassi, Budapest.
- Kilpatrick, R. S. 1990. *The Poetry of Criticism. Horace, Epistles II and Ars poetica.* The University of Alberta Press, Edmonton, 32–54.
- Kőríz I. 2008. *Horatius vini somnique benignus.* Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem, BTK.
- Polgár A. 2003. *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben.* Kalligram, Pozsony.
- Polgár A. 2005. „Másolatok múzeuma. A latin versfordítás rekonstruktív paradigmájának esélyei az ezredfordulón”: Józán I. – Szegedy-Maszák M. (szerk.): *A „boldog Babel”. Tanulmányok az irodalmi fordításról.* Gondolat, Budapest, 260–272.
- Polgár A. 2006. „»Pontosság« és »szószerintiség« a rekonstrukció elméletében. A Horatius-vita néhány elvi kérdése”: Hajdu–Polgár 2006, 7–19.
- Rónay L. 1979. *Devecseri Gábor alkotásai és vallomásai tükrében.* Szépirodalmi, Budapest.
- Szilágyi J. Gy. 2011. *A tenger fölött. Írások ókori görög és itáliai kultúrákról.* Gondolat, Budapest.
- Szörényi L. 2011. *Petrarca Budapesten. Esszék, tanulmányok.* Budapest.

Szabó Csaba (1987) a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola Ókortörténeti programjának doktorandusza. Kutatási területe Mithras daciai kultusza és a római városok Kr. u. 2–3. századi szakrális topográfiája és vallástörténete. Több erdélyi ásatáson, így az idén indult Apulum Mithraeum III Projectben is részt vesz.

Sziklából újraszületett A nemzetközi Mithras-kutatás legújabb eredményei

Szabó Csaba

Franz Cumont 1896-ban kiadta a *Text et Monuments Figurés Relatifs aux Mystères de Mithra* második kötetét Brüsszelben. Ezzel indult útjára a sokáig perzsának vélt, ma már egyértelműen rómainak tartott misztériumvallás, Mithras kultuszának a nemzetközi kutatása. Cumont monumentális műve évtizedekig meghatározta a kutatástörténetet.¹ A belga tudós összegyűjtötte az akkor ismert összes Mithras- emlékművet, és az akkoriban induló régészeti ásatásoknak is nagy figyelmet szentelt. Magyarországi látogatása során felkereste Erdély több Mithras-emlékekben gazdag vidékét is,² és maga is részt vett a Dura Europos-i szentély feltárásában. 1896 és 1960 között, Marteen Vermaseren holland vallástörténész katalógusának megjelenéséig (*Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae – CIMRM I–II.*) számos új felfedezésre került sor. Míg Cumont corpora összesen kevesebb mint 1000 emlékművet sorol fel, Vermaseren munkája már 73 mithraeumot és 2377 emléket elemez.

1960 óta nemcsak a már különálló diszciplínává nőtt Mithras-kutatás változott meg radikálisan,³ de a régészet is új módszereket alkalmaz, így égető szükségé vált egy új, korszerűsített Mithras-corpus létrehozása.⁴ Ezt az igényt szorgalmazzák az utóbbi években sorra felfedezett és immár a modern régészeti módszerekkel kutatott, sajátos belső struktúrával⁵ rendelkező Mithras-szentélyek szakszerű publikációi is. Az alábbiakban az elmúlt évek legfőbb régészeti felfedezéseit vesszük számba.⁶

Dolice (Törökország, 1997)

A kultuszhelyeiről addig is közismert Dolice 1997-ben új pontként került a Mithras-szentélyek hatalmas térképére, hisz két németországi régész, Anke Schütte-Maischatz és Engelbert Winter egyszerre két szentélyt is felfedezett.⁷ A kettős mithraeum nemcsak földrajzi fekvése miatt egyedülálló, de a természetes barlangban (*spelaeum*) kialakított szentély kultuszképe sajátosan a Duna–Rajna régióra jellemző ikonográfiai jegyeket mutat, ami egyértelműen utal a kultusz nyugatról keletre terjedő irányáról és a katonaság diszlokációjának vallásos szerepéről.

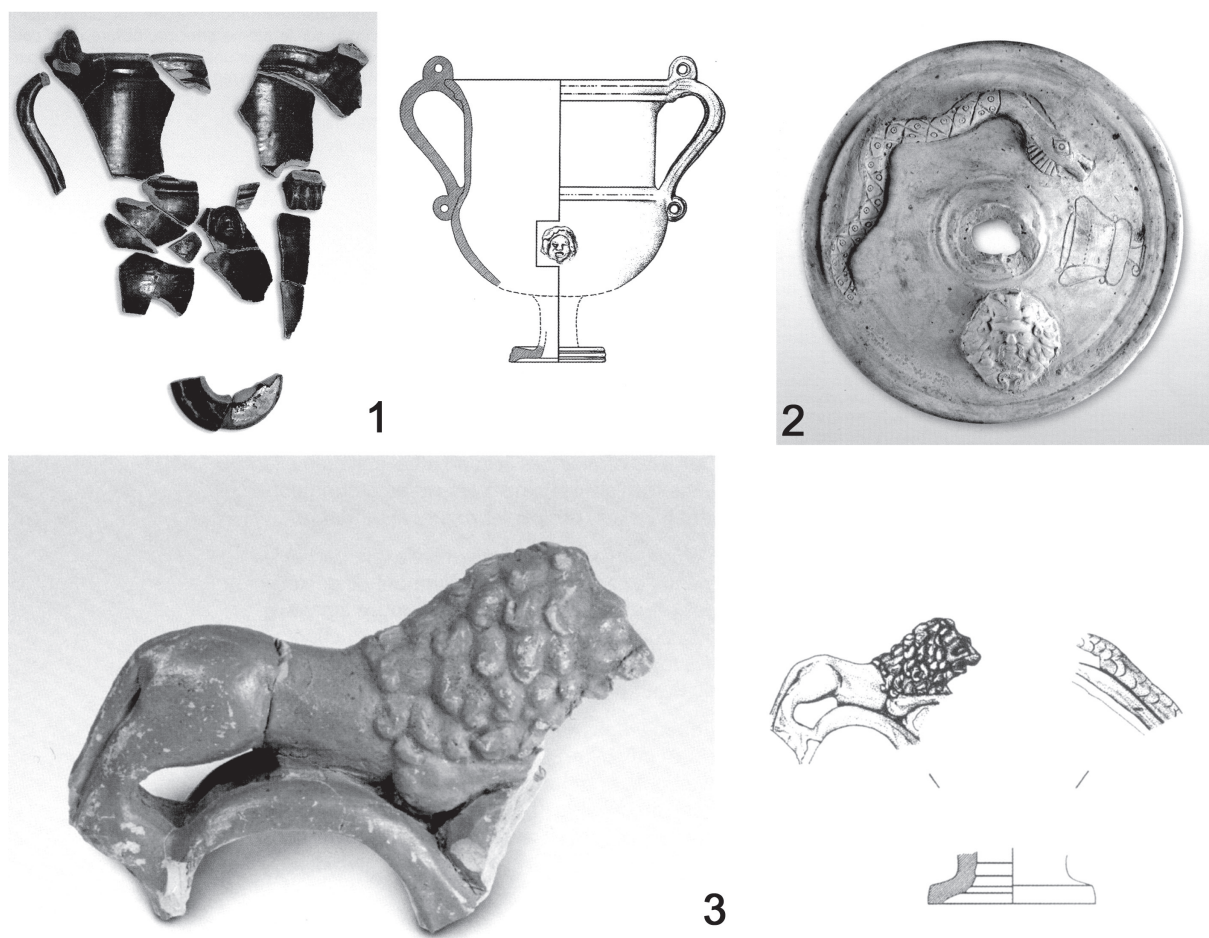
Tienen (Belgium, 1998)

Több mint száz évvel Cumont korszakalkotó művének megjelenését követően fedeztek fel egy mithraeumot a nagy tudós hazájában.⁸ Gripenveldeben, a mai Tienen település közelében. A kisméretű (12,5 m × 7,5 m), 3. századi, eredetileg fából készült szentélyt vízvásztóként tartják számon a Mithras-kutatásban, hisz az itt feltárt régészeti leletegyüttes – elsősorban a szentély *temenos*ában található gödrökből előkerült gazdag állatcsont- és kerámiaemlékek – radikálisan új perspektívákat nyitott a szakrális lakoma és a kultuszközösség találkozásainak értelmezésében (1. kép). A feltételezések szerint egyszeri alkalommal, egy hatalmas, köztéri lakoma során lezajlott bankettre a 18 000 csontdarab és számos érdekes, helyileg kialakított kratér árulkodik.

A szentély „kisleleteit” (az általában a legnagyobb tömegben jelentkező kerámiaedény-töredékekkel szemben a csekélyebb számú érmek, ételmaradványok, kisebb fém-, üveg- és kerámiatárgyak értendőek ezen fogalom alatt) bemutatni hivatott tanulmánykötet egyben a Mithras-kutatás módszertanát megújító konferencia fórumává lett, amely azóta is hivatkozási pont a kutatásban.⁹

Hawarte (Szíria, 1998)

Amikor Sultan Mohesen, a szíriai múzeumok általános igazgatója megtudta, hogy a hawartei sziklák között felfedezték Szíria második¹⁰ mithraeumát, azonnal átadta a kutatói engedélyt Michal Gawlikowskinak, a Varsói Egyetem professzorának.¹¹ Bár a furcsa alaprajzú szentély egy ókeresztény létesítmény (a Phótikos-bazilika) alatt nyugszik és többször megrongálták, 19 kategóriába sorolt falfestménye alapjaiban változtatta meg a kultusz keleti elterjedéséről és jellegzetességéről alkotott nézeteinket, és rávilágított a helyi sajátosságok és az ún. Mithras-mitosz változatos értelmezési lehetőségeire is.¹²

1. kép. Kultuszedények töredékei a tieneni mithraeumból: 1) ólommázás kratér;
2) fedő mithraikus szimbólumokkal (kígyó, oroszlán, kratér); 3) terra sigillata kratér töredéke oroszlán
és kígyó ábrázolásával (Martens 2004b, 38, 40, 41. képek nyomán)

Güglingen (Németország, 1999)

A *Limes Germanicus* mentén elhelyezkedő nagyszámú Mithras-szentély 1999-ben a második güglingeni mithraeum felfedezésével egy újabbal gyarapodott.¹³ A kisméretű (11 m × 7,5 m), kőből épült szentély kívül esett a római településen (*vicus*). A régészek három építési fázist állapítottak meg. Ahogy számos mithraeum esetén, itt is megtaláljuk a szentély hajójában a feltételezések szerint rituális szerepet is betöltő hatalmas gödröt. A szentély igen gazdag emlékanyaggal rendelkezett: több oltár, bronzcések, állatcsontok és kerámialeletek kerültek elő (2. kép). Kiemelendő ugyanakkor a mithraeum geometriai formákkal díszített mennyezeti freskója is.¹⁴ A szentély feltárását követő, kiváló minőségű restaurálási és rekonstruálási munkálatok révén ma a múzeumpedagógia kiemelkedő példaként mutatják be a szentélyt és annak régészeti anyagát a helyszínen.¹⁵

2. kép. A második güglingeni mithraeum emlékanyaga
(Kortüm–Neth 2005, 227 nyomán)

3. kép. C. Victorius Victorinus oltára Lucus Augustiból
(Hispania Epigraphica Online Database – <http://eda-bea.es> nyomán)

Lugo (Spanyolország, 2003)

Spanyolországban szenzációs leletként került a helyi sajtó lapjaiba a második ismert hispániai mithraeum felfedezése az egykori Lucus Augusti városában.¹⁶ A szentély 260 és 350 között szolgált a közösséget, alaprajza átlagos méretű (15,7 × 5 m), de nem szokványos formát követ. Ennek oka, hogy egy korábbi *domus* alakították át, ahol a VII Gemina néhány jelentős katonai vezetője lakhatott. A leletek közül kiemelendő C. Victorius Victorinus hatalmas méretű oltára (3. kép), amelyet a Legyőzhetetlen Napistennek állított két szabadosa tiszteletére.¹⁷ Az ásatások és a helyszín műemlékvédelmi átalakítása még jelenleg is folyik.

Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia, 2003/2013)

Gyulafehérvár (az egykori Colonia Aurelia Apulensis és Municipium Septimium Apulense) római múltjáról megannyi emlék tanúskodik. Dacia provincia talán legnagyobb urbánus központjának, a helytartó székhelyének vallásos életéről több mint félezer felirat és számos, nemegyszer kivételes művészi tehet-

séggel kivitelezett szobrászati alkotás tanúskodik. Legkorábbi vallásos emlékeit már a 16. században felfedezték a kor nagy magyar humanistái, Verancsis János (Verantius) és Megyericsi János (Mezerzius). Ekkor válnak ismertté az első mithraikus feliratok is.¹⁸ Az egyik, 1878-ban talált feliraton (CIL III 7776) egy hívő talán egy templomfelújításról emlékezik meg. Sokáig ez volt az egyetlen biztos nyom arra nézve, hogy Gyulafehérvár alatt mithraeumok lehetnek. 1892-ben Király Pál, a várhelyi mithraeum neves kutatója és első közlöje az akkor már igen nagy számú mithraikus leletről úgy nyilatkozott, hogy bizonyára több szentély jelenlétére utalhatnak.¹⁹ Sejtésének beigazolására több mint száz évet kellett várni. Érdekes módon az első felfedezés egy másik istenség kutatásával kezdődött.

Az már a régebbi szakirodalomból közismert volt, hogy az egykori Gyulafehérvár (Alba Iulia, Karlsburg) középkori és Habsburg erődítményei alatt nyugvó kettős római település lakói, azaz a város polgárai és a legiotábor (Castrum Legionis XIII Geminae) katonái körében igen nagy népszerűségnek örvendett Liber Pater. A neki szentelt épületegyüttest 1989 óta hosszú éveken át kutatták romániai szakemberek, de szisztematikus ásatása csak 1998-ban indult meg nemzetközi összefogás jóvoltából.²⁰ A szentély nemcsak gazdag leletanyaga miatt számít mérföldkőnek a romániai régészetben, de az ott alkalmazott módszertan is új perspektívákat nyitott a kultikus terek és komplexumok ásatásában és kutatásában. A 2003-ban záruló kutatás utolsó hetében a szentélytől északra egy új épület sarkát fedezték fel a régészek. Egy másik falat is azonosítottak a szentélytől északra. A két létesítmény viszonyát akkor nem tudták biztosan megállapítani. A szentély melletti épület sarkában egy Deus Invictusnak, a legyőzhetetlen istennek dedikált, rendkívül érdekes szövegezésű feliratot találtak, amelyet sajnos az ásató régészek azóta sem publikáltak.²¹ A felirat és a Liber Pater-szentélyben talált, mithraikus felirattöredék arra utalt, hogy a szentélytől északra egy mithraeum volt. A 2003-as ásatások már nem tudták az új épületet is feltárni, így kérdéses maradt, hogy Franciscus Kaftal 1780-as években végzett munkálatai óta²² első alkalommal előkerült marospartosi Mithras-leletek valóban egy szentélyhez tartoztak-e. Az ásatás 2013 augusztusában indult el újra, egy nagyszabású nemzetközi projekt révén,²³ amelynek célja – a régészhallgatók hathatós bevonása és szakmai képzése mellett – az épület funkcionalitásának és a városi vallásosság sajátosságainak körvonalazása lesz.

Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia, 2008/2013)

Alig öt évvel a marospartosi felfedezést követően, az egykori római *castrum*tól délkeletre, a mai Horea, Closca és Crisan nevet viselő középiskola épületével szemben egy szálloda építése közben egy újabb mithraeum került felszínre. A szentélyt rövid idő alatt, egy leletmentő ásatás során 2008 szeptemberében tárták fel a gyulafehérvári Egyesülés Múzeumának régészei; közlésére azóta sem került sor.²⁴ A szisztematikus kutatásra öt évet kellett várni. 2013 júniusában a Princeton Egyetem, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem és a gyulafehérvári Egyesülés Múzeumának munkatársai és hallgatói immár modern régészeti módszerekkel elindították a szentély feltárását és továbbkutatását (4. kép).²⁵ A kultusz helyi történeté-

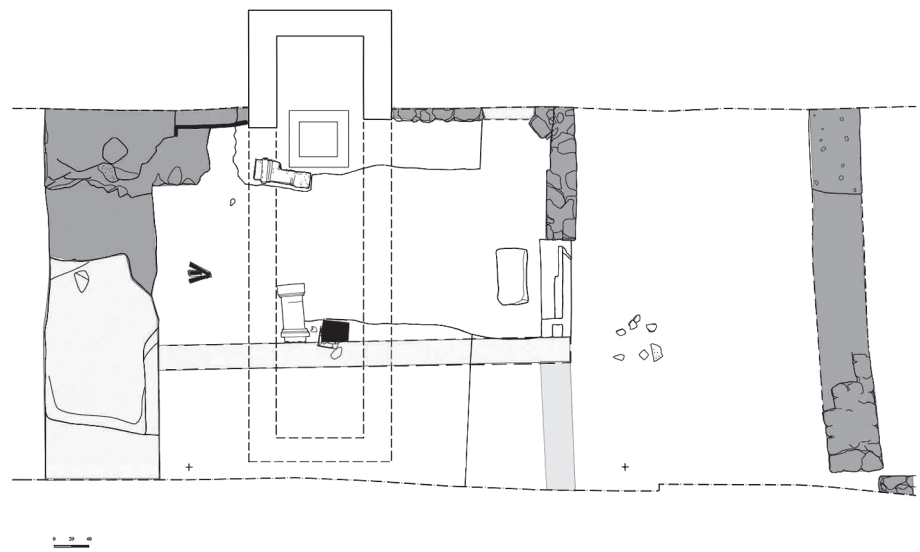
nek szempontjából rendkívül értékes feliratokról és a régészeti anyagól még nem jelent meg hivatalos jelentés, a kutatás ugyanis az elkövetkező évben is folytatódni fog a helyszínen. Mindkét gyulafehérvári példa nagy lehetőséget nyújt a város régészeti emlékek szak-szerű bemutatására, és múzeumpedagógiai perspektívákat is tartogat a jövőre nézve, ugyanakkor sürgetővé teszi a CIMRM daciai supplementumának elkészítését is.

Szombathely (Magyarország, 2008)

A 2007-ben a Thököly Imre és a Kosuth Lajos utca közé tervezett, azóta meghíusult Magellán Center 6000 négyzetméteres területe az ókori Sava-ria egyik legnagyobb, eddig ismeretlen részét tárta elénk. Az ásátás a római városfal déli részének nyugati felében húzódott. Az ásátások során feltártak egy szokatlanul nagy méretű, 3 méter széles gyűjtőcsatornát, egy kőfallal körülvett, vakolt falú pinchehelyiséget, valamint az egyik *insula* belsejében egy struktúrát, amelyből két, hasonló kidolgozású és vallástörténeti szempontból fontos feliratú oltárkő került elő (5. kép).²⁶ Az ásátó régész közlése szerint a feliratok egy, az *insula* épületei közé ékelt szentély omlásrétegéből került elő. Az épületre utaló struktúrák a közölt alaprajzon nehezen állapíthatók meg.²⁷ A jelentés szerint az épület két, különböző magasságú helyiségből állt. A nyugati terebben falfreskótöredéket is találtak, amely – ha az épület valóban szentélyként szolgált – rendkívül ritka leletnek bizonyul Magyarországon.²⁸ Az épület rekonstruálása és restaurálása egyelőre kérdésessé vált az építkezések szüneteltetése miatt.

4. kép. A 2008-ban felfedezett gyulafehérvári szentély idei ásátása
(www.apulumithraeum.blogspot.ro nyomán)

5. kép. A Szombathelyen felfedezett két Mithras-oltár előkerülésének helye
(Kiss 2011, 185 nyomán)

Angers (Franciaország, 2010)

Az elmúlt évek talán legnagyobb port kavart és leleteiben is legérdekesebb felfedezése a Franciaország nyugati részén található kisváros, Angers mithraeuma volt.²⁹ 2009. november 1-jén az INRAP (L'Institut National de Recherches Archéologiques Préventives) régészei azt a megbízást kapták, hogy az egykori Szent Lajos klinika környékén, egy hatalmas épületkomplexum építése előtt leletmentő ásátásokat végezzenek. A város római múltjából (*civitas Andecavorum*)³⁰ már azelőtt is számos emlék – többek között egy színház, a városfal egy

része és egy kiterjedt temető – volt ismert. A 2009-es ásátások során az egykori polgári település egyik *insulájá*t fedezték fel, több épület, így egy *domus* részleteivel együtt. Ekkor került elő a mithraeum is, amely számos régészeti és vallástörténeti sajátossággal bír (6. kép).

Az épület a 3–4. századra datálható, ezt különösen a több mint 200 érme és a számos jelentős *terra sigillata*-lelet erősítette meg. A szentély előterében, az ún. *vestibulum*ban számos, a megtisztulási rítushoz köthető áldozati gödröt találtak, amelyben – ritka módon – katonai tárgyakat is elrejtettek a hívők. A szentélyből előkerült értékes kerámialetek közt több,

6. kép. Az Angersben felfedezett, majd elpusztított szentélyből előkerült Mithras-fej töredéke (<http://www.flickr.com/photos/inrap/> nyomán)

díszített és feliratos edény (többek között egy Dechelette *72 terra sigillata*) is felbukkant, amelyek a sajátosan kultikus rítusok rekonstruálásában sokat segítenek. A szentély további különlegessége, hogy három fázist különböztethettek meg a kutatók, ami egy igen tehetős és hosszú ideig működő közösség jelenlétére utal. A leletek között találunk ugyanakkor Liber Patert és Mercuriust ábrázoló emlékeket is, s ez az említett kultuszok közötti szoros kapcsolatra utal. A szentély nagy részét

7. kép. Az invereski Mithras- és Sol-oltárok a felfedezés pillanatában (http://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=supp_Britain_Inveresk_Mithraeum nyomán)

az építkezések miatt bulldózerrel letarolták, ami óriási felháborodást váltott ki szakmai körökben.

A leletek jelenleg az Angers-i Múzeumban tekinthetők meg.

Inveresk (Nagy Britannia – Skócia, 2010)

Hadrianus falának keleti sarkában, East Lothian – Invereskben, 2010-ben az egykori krikettpavilon alatt ásásokat folytattak.³¹ Egy 6,1 × 4,1 m-es, szabálytalan alakú területen két, Mithrasnak és Solnak dedikált oltárt találtak *in situ* (7. kép).³² Közel ehhez a helyhez egy leletanyagában igen gazdag sír is előkerült.³³ Egyelőre bizonytalan, hogy a két oltár és egy harmadik oltár bázisa valóban egy szentélyhez tartozott-e. Az ásató régészek egy fából készült struktúrára gyanakodnak, ám ennek megerősítéséhez további kutatásokra lenne szükség.

London (Nagy-Britannia, 2013)

A 2013 tavaszán elindult nagyszabású ásások szenzációs leleteket hoztak a felszínre Londonban.³⁴ A római kori Londinium szinte minden korszakát átölelő és egyedülálló leleteket felsorakoztató ásásra a Walbrook River egykori helyén épülő új felhőkarcoló építések került sor. A leletek között teljes épségben fennmaradt fapadlózatot, létrákat, fatárgyakat, bőrpapucsokat, gazdagon kifaragott amuletteket és a vindolandai levelekhez hasonló táblácskákat találtak. A felfedezés révén gyakorlatilag teljesen új képet alkothatunk Londinium egykori történetéről. Az ásások során az 1954-ben ugyancsak óriási közérdeklődés közepette kiásott Mithras-szentély (CIMRM 814–826) újabb részletei kerültek felfedezésre.³⁵ A szentélyt a munkálatok megkezdésekor lebontották és új helyszínre költöztették, ami súlyos sérüléseket és károkat okozott az építészeti elemeken. A jelenlegi ásások

azonban olyan részeit tárták fel a szentélynek, amelyeket az 1954-es feltárás során elhanyagoltak. Így sikerült dokumentálni a *narthex* keleti falát, valamint az egyik előszobaként értelmezett tér számos elemét. E kisebb helyiségek funkciójának tisztázása – birodalmi szinten – a kutatás egyik nagy kihívása. A londoni szentély várhatóan 2015-ben lesz ismét látogatható.

Perspektívák a kutatásban

A tieneni ásátás és az azt követő konferencia határvonal volt a kutatástörténetben, hangsúlyozva az addig főképp az irodalmi, epigráfiai és ikonográfiai forrásokra összpontosító kutatás hiányosságait és a régészeti források, különösen az úgynevezett kisleletek fontosságát. Az azóta eltelt tíz év bebizonyította, hogy a helyes módszertannal feltárt szentélyek számos olyan kérdésre képesek választ adni, amelyekről az irodalmi

források vagy a feliratok hallgatnak. Olyan triviálisnak tűnő, ám a vallási közösség életében nagyon is fontos jelenségek, mint a szentélyek belső megvilágítása, a lakomák előkészítésének helye és módja, a szertartások során használt eszköztár és a szentélyben folyó rítusok, csakis a régészet tükrében és a helyi sajátosságok vizsgálatával kutathatóak.

Marteen Vermaseren monumentális corpora fél évszázaddal Cumont, a Mithras-kutatás pátriárkája által kiadott kötet után jelent meg. Azóta ismét eltelt fél évszázad, és a kuta-

tás nemcsak módszertanában, de a régészeti források tekintetében is rendkívüli módon felgyorsult. A közeli jövőben a legfontosabb cél a kultusz helyi, mikroregionális kutatása, illetve különböző CIMRM supplementumok kiadása lesz,³⁶ ugyanakkor fontos hangsúlyozni a Mithras-szentélyek múzeumpedagógiai potenciálját is: e terek látogathatóvá tétele a lehető leginteraktívabb módja lehet az ókori ember vallásos életének és világszemléletének hatásos, modern bemutatásának.

Jegyzetek

- 1 Gordon 1975, 215–248.
- 2 Cumont 1893, 289–299.
- 3 A kutatástörténetről lásd Beck 2006. Az ő munkájának és a legújabb elméleti módszerekről lásd Chalupa 2012, 5–17, valamint Clauss 2012.
- 4 Vermaseren corpora óta közel félszáz szentély került elő Európában. Ezek publikálását hivatott szolgálni a Richard Gordon kezdeményezésére létrejött, alapítása óta anyagi okok miatt szünetelő *Electronic Journal of Mithraic Studies* (EJMS): <http://www.hums.canterbury.ac.nz/clas/ejms/index.htm>
- 5 Szabó 2012, 125–134.
- 6 A részletes felsorolásból kihagytam a meridai Plazo del Toros igen felületesen dokumentált mithraeumát, amelyet 2000-ben fedeztek fel (Klenner 2012, 115), az ugyancsak spanyolországi Puente Genil mithraeumát, a bulgáriai Kato Thermes sziklába faragott domborművét, amely ugyan régóta közismert, de csak nemrégiben sikerült lencsevégre kapni, valamint az egyelőre még régészetileg nem vizsgált angsbergi szentélyt. Lásd Klenner 2012, 113–128. Fontos megjegyezni továbbá, hogy 1997-ben Kolozsváron, a Crisan (egykori Kismező) utca 21. szám alatt a Colonia Napocensis városfalan kívüli területre eső kertben találunk egy Deus Invictusnak dedikált oltárt töredékes formában. A meglehetősen későre datált (235–238) feliratot elsőként közlő szerző (Opreanu 2009, 127–140) a helyszínen talált téglákra hagyatkozva egy szentély léteire gyanakszik. Ioan Piso új olvasatot ad a feliratnak (AÉ 2010, 1369). A *Deus Sol Invictus* formula még nem egyértelmű bizonyíték a felirat mithraikus jellegére, különösen ha elfogadjuk a kései, 3. századi datálást. A felirat és a helyszín további kutatást igényel. A közeli jövőben remélhetőleg a Statio Bilachiniensisben felületesen feltárt szentély is újabb kutatások helyszíne lehet: Casari 2013.
- 7 Maischatz–Winter 2004, 79–127, 189–195.
- 8 Ez az év a „mithraeumok éve” volt: a belgiumi szentélyen kívül ekkor fedezik fel a németországi Künzig és a szíriai Hawarte szentélyét is.
- 9 Martens 2004a, 56–80.
- 10 A Dura Europos-i mithraeum volt az első, azt azonban teljes egészében a Yale Egyetemre szállították az amerikai kutatók.
- 11 Gawlikowski 2007, 337–361.
- 12 A freskók ikonográfiájának újfajta elemzéséről lásd Nagy 2012, 37–58.
- 13 Kortüm–Neth 2005, 225–229.
- 14 A freskóról lásd Brodbeck 2006.
- 15 Römermuseum Güglingen honlapja: <http://www.roemermuseum-gueglingen.de/website/de/r/freilichtanlage>
- 16 A felfedezést a következő évben egy másik szenzációs lelet követte: Els Munts egyik római villájában, 12 km-re Tarragona városától az egyik legnagyobb mithraeum került napvilágra. A leletekről lásd Tarrats–Remola 2008, 95–117. A 2013-ban nagy sajtóvisszhangra lelt carmonai ún. Elefánt-sír (<http://www.sciencedaily.com/releases/2013/05/130510075521.htm>) mithraikus jellege egyelőre nem bizonyított (Jaime Alvar professzor szívélyes közlése).
- 17 Alvar–Gordon–Rodríguez 2006, 266–277.
- 18 Szabó 2013a.
- 19 Király 1892, 351.
- 20 Schäfer–Diaconescu–Haynes 2006, 183–200.
- 21 A feliratról közölt egyetlen fotót Ian Haynes cikkében találjuk: Haynes 2005, 44.
- 22 Franciscus Kaftal marospartosi felfedezéséről és Bartalis Antal 1787-es közléséről lásd Szabó 2013b.
- 23 A projekt hivatalos blogja: <http://apulmithraeum.blogspot.ro>
- 24 Szófukar részletek az ásatásról: Ota 2012, 33, 94.
- 25 Az ásatás hivatalos blogja: <http://apulmip.blogspot.ro>
- 26 Kiss 2011, 183–193.
- 27 Kiss 2011, 136, 4. ábra.
- 28 A Tribunus Laticlavusok házában kialakított aquincumi mithraeum is festett volt: Kocsis 1991, 117–121.
- 29 Orlane–Aline 2008.
- 30 Egyes feltételezések szerint a település a Tabula Peutingeriana által megnevezett Iuliomagus lehet.
- 31 Az ásatási jelentést lásd Hunter 2011, 333–334.
- 32 A feliratokról lásd Tomlin 2011, 441–444.
- 33 Hunter 2013, 14–21.
- 34 Hilts 2013a.
- 35 Hilts 2013b.
- 36 Erre vonatkozóan kiemelendő Tóth István már 1988-ban megjelent munkája. Azóta napvilágot látott még néhány ehhez hasonló kezdeményezés: Feiler 1994; Sagona 2009; Garcia 2010; Kremer 2012; Sicoe 2013.

Bibliográfia

- Alvar, J. – Gordon, R. – Rodríguez, C. 2006. „The Mithraeum at Lugo (Lucus Augusti) and its Connection with Legio VII Gemina”: *Journal of Roman Archaeology* 191, 266–277.
- Beck, R. 2006. *The Roman Cult of Mithras*. Toronto.
- Brodbeck, A. 2006. „Römische Wandmalereifragmente aus dem Mithraeum II in Güglingen Kreis Heilbronn”: *Electronic Journal of Mithraic Studies*. Online verzió: http://www.hums.canterbury.ac.nz/clas/ejms/arch_reports/2006-ar-brodbeck.pdf (2013. november 13-i állapot).
- Casari, P. 2013. „Il culto di Mitra nella Statio Bilachiniensis in Norico”: *Conference Presentation at the II. International Conference on Roman Danubian Provinces*. Ferrara, 2013. November 20–22.

- Chalupa, A. 2012. „Paradigm Lost, Paradigm Found? Larger Theoretical Assumptions behind Roger Beck's The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire”: *Pantheon. Journal for the Study of Religions* 1/7, 5–17.
- Clauss, M. 2012. *Mithras: Kult und Mysterium*. Darmstadt.
- Cumont, F. 1893. „Mithras emlékek Magyarországon”: *Archaeologiai Értesítő* XIII, 289–299.
- Cumont, F. 1894–1896. *Text et Monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra I–II*. Bruxelles.
- Feiler J. 1994. *Mithras-emlékek Magyarországon*. Egyetemi szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Garcia, C. J. R. 2010. *Los Cultos Orientales en la Dacia romana*. Salamanca.
- Gawlikowski, M. 2007. „The Mithraeum at Hawarte and its Paintings”: *Journal of Roman Archaeology* 20, 337–361
- Haynes, I. 2005. „The Shrine of Liber Pater”: *Current World Archaeology* 58, 38–45.
- Hilts, C. 2013a. „Revealing Roman London”: *Current Archaeology*. Online verzió: <http://www.archaeology.co.uk/articles/news/revealing-roman-london.htm> (2013. november 13-i állapot).
- Hilts, C. 2013b. „London's Roaming Temple – New Parts of the mithraeum Found”: *Current Archaeology*. Online verzió: <http://www.archaeology.co.uk/articles/news/londons-roaming-temple-new-parts-of-the-mithraeum-found.htm> (2013. november 13-i állapot).
- Hunter, F. 2011. „Roman Britain in 2010. Sites Explored. (Scotland – East Lothian)”: *Britannia*, 333–334.
- Hunter, F. 2013. „Leibwächter, geköpfte Tote und Mysterienkulte in Britannien”: *Der Limes. Nachrichtenblatt der Deutschen Limeskommission* 7/1, 14–21.
- Király P. 1892. *Gyulafehérvár története. I. kötet. Ókor*. Gyulafehérvár.
- Kiss P. 2011. „Mithras Altäre von Savaria”: I. Lazar (szerk.): *Religion in Public and Private Sphere. Acta of the 4th International Colloquium The Autonomous Cities of Noricum and Pannonia*. Koper, 183–193.
- Klenner, I. 2012. „Breaking News! Meldungen aus der Welt des Mithras”: P. Jung – N. Schücker (szerk.): *Utere felix vivas. Festschrift J. Oldenstein*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 208. Bonn, 113–128.
- Kocsis L. 1991. „A tribunus laticlavusok háza az aquincumi 2–3. századi legiotáborban: előzetes jelentés”: *Budapest Régiségei* 28, 117–121.
- Kortüm, K. – Neth, A. 2005. „Mithras im Zabergäu”: *Imperium Romanum. Roms Provinzen an Neckar, Rhein und Donau*. Ausstellungskatalog des Archäologischen Landesmuseums Baden Württemberg, 225–229.
- Kremer, G. 2012. *Götterdarstellungen, Kult- und Weihendarstellungen aus Carnuntum*. CSIR Österreich – Carnuntum Supplement. Wien.
- Schütte-Maischatz, A. – Winter, E. 2004. *Doliche – Eine kommagenische Stadt und ihre Götter. Mithras und Iuppiter Dolichenus*. Bonn.
- Martens, M. 2004a. „The Mithraeum in Tienen (Belgium), Small Finds and What They Can Tell Us”: M. Martens – G. De Boe (szerk.): *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds. Acta of the International Conference, 7–8 November 2001, Tienen, Belgium*. Archeologie in Vlaanderen 4. Brussel, 56–80.
- Martens, M. 2004b. „Céramique culturelle et rituel de la céramique du mithraeum de Tirmont”: R. Brulet – F. Vilvorder (szerk.): *La céramique culturelle et le rituel de la céramique en Gaule du Nord. Catalogue d'exposition publié à l'occasion du XXIVe Congrès International des Rei Cretariae Romanae Fautores. Moulins de Beez, 27 septembre-15 octobre 2004*. Louvain-la-Neuve, xiii–xxx.
- Nagy L. 2012. „The Short History of Time in the Mysteries of Mithras. The Order of Chaos, the City of Darkness and the Iconography of the Beginnings”: *Pantheon. Journal for the Study of Religions* 1/7, 37–58.
- Opreanu, C. 2009. „Templul lui Deus Sol Invictus de la Napoca. Contribuție la topografia și istoria orașului antic”: *Studia Universitatis Historia* 54, 127–140.
- Orlane, B. – Aline, G. 2008. *Le culte de Mithra à Angers*. Online verzió: <http://www.maine-et-loire.pref.gouv.fr> (2013. november 13-i állapot).
- Ota, R. 2012. *De la canabele legiunii a XIII Gemina la Municipium Septimium Apulense*. Alba Iulia.
- Sagona, C. 2009. *Looking for Mithra in Malta*. Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 10. Leiden.
- Schäfer, A. – Diaconescu, A. – Haynes, I. 2006. „Praktizierte Religion im Liber Pater-Heiligtum von Apulum – Ein Vorbericht”: I. Nielsen (szerk.): *Zwischen Kult und Gesellschaft. Hephaisos* 24, 183–200.
- Sicoe, G. 2013. *Die mithräischen Steindenkmäler aus Dakien*. Ph.D. értekezés, Philosophische Fakultät III der Humboldt-Universität zu Berlin (megjelenés alatt).
- Szabó Á. 2012. „A mithraeumok tájolásának kérdéséhez”: *Antik Tanulmányok* 56, 125–134.
- Szabó Cs. 2013a. „Mithras-kutatás Gyulafehérváron a XX. század előtt”: *Szabadság* 2013. május 15. Online verzió: <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,PArticleScreen.vm/id/90016> (2013. november 13-i állapot).
- Szabó Cs. 2013b. „The Mithraic Statue of Secundinus from Apulum”: *The Postgraduate Journal of Ancient History and Archaeology* 1 (megjelenés alatt).
- Tarrats, F. – Remola, J. A. 2008. „La villa romana dels Muns (Tarragona)”: J. A. Remola (szerk.): *El territori de Tarraco: villes romanes del Camp de Tarragona*. Forum 13. Tarragona, 95–117.
- Tomlin, R. 2011. „Roman Britain in 2010. Inscriptions”: *Britannia*, 439–466.
- Tóth I. 1988. „Addenda Pannonica Mithriaca (Additions to the Work of M. J. Vermaseren. Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae)”: *Specimina Nova* 1988/1, 17–73.

Magyar Zsolt (1975) PhD-hallgató a Pécsi Tudományegyetem Régészeti Tanszékén. Kutatási területe a továbbélő bennszülött települések története Pannoniában, valamint a késő római temetkezések, különösen a sírépületek tipológiája és kutatástörténete.

Késő kelta és római kori bennszülött telep a Bátaszék–Körtvélyes-dűlőben

Magyar Zsolt

A későbbi római provincia, Pannonia területén a késő kelta, La Tène D-korban néhány erősített, magaslati központ körül csoportosultak egy-egy kelta törzs síkvidéki telepei. A római hódítással azonban a magaslati telepeket megszüntették, a bennszülött lakosság számára új falvakat létesítettek. Mindazonáltal a késő kelta kori települések egy része a római hódítás után is továbbélt, elsősorban a római városoktól távol fekvő területeken, vagy éppen a katonai központokat kiszolgálva. Ezekben a továbbélő telepeken a leggyakoribb épülettípus továbbra is a vaskorit követő, lekerekített sarkú, félig földbe mélyített, paticsfalú ház maradt. A házakban általában nem volt tűzhely, de gyakoriak voltak a szabadtéri kemencék. A lakóépületekhez kutak, műhelyek és egyéb gazdasági épületek kapcsolódtak. A továbbélő bennszülött települések természetszerűleg mezőgazdasági jellegűek voltak, de fazekasiparuk is jelentős volt, ezek emlékei az edényégető kemencék; illetve, esetenként, üveg- és vasfeldolgozással is foglalkoztak, amivel valószínűleg a helyi igényeket elégítették ki. A markomann háborúkat követően a telepek nagy része elnéptelenedett, azok a kelta falvak pedig, ahol a lakosság helyben maradt, betagozódtak a római nagybirtokos rendszerbe, lakóik *colonus*okként éltek tovább. A Kr. u. 4. században ezeken a korábbi kelta telepeken a földbe mélyített kunyhókat nagyobb felszíni épületek váltották fel, és a római *horreum*ok mintájára megjelentek a facölöpökön álló gabonatarló épületek is.

Sokáig csak a szörványtelepekből lehetett következtetni a római korban is továbbélő késő kelta települések létre, azonban az 1970-es években kutatástörténeti áttörést jelentett Gabler Dénes ásatása, amely a Kapos folyó mellett fekvő Szakály – Réti földék elnevezésű lelőhelyen zajlott 1973 és 1982 között. Itt egy késő kelta falu került elő, amely megérte a római hódítást, és zavartalanul működött még a Kr. u. 2. században is, anélkül hogy a római életforma komolyabb hatással lett volna az itt lakók életére. Csak a Kr. u. 3. század elején vált erőteljesebb a romanizáció a településen, amely a La Tène-D jellegű kerámia eltűnésével és a pénzforgalom megindulásával járt, valamint ekkor váltották fel a földbe mélyített kunyhókat a felszíni

épületek. A későbbi regionális kutatás kimutatta, hogy a szakályi település nem volt kivételes, mivel a vaskor végén a kelták által sűrűn lakott Kapos völgyére egészében jellemző volt a romanizáció szinte teljes hiánya. A Kr. u. első két évszázadban hiányoznak a feliratos emlékek és a villagazdaságok, továbbá kevés az előkerült provinciális kerámianyag mennyisége is. Hasonló jelenségeket figyeltek meg Zala megyében, valamint a Balaton déli partján is, ahol feltételezések szerint a síkvidéki késő kelta telepeknek legalább egyharmada továbbélhetett a római kor első két évszázadában. Az 1990-es és 2000-es években az autópálya-ásatások és egyéb, nagyberuházásokhoz kapcsolódó projektek beindulásával újabb településeket tártak fel, azonban ezek teljes publikációja a budaörsi és pátyi *vicus* ki-vételével még nem készült el.

Nagyberuházás előtti megelőző feltárásként került sor a Bátaszék–Körtvélyes-dűlőben, a Lajvér-patak közelében található, továbbélő bennszülött telep részleges feltárására is a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat által, 2007–2008-ban, 27 000 m²-en. A lelőhely ezt megelőzően ismeretlen volt, csak a beruházás előtt kötelezően elkészítendő örökségvédelmi hatástanulmányhoz kapcsolódó terepbejárás során került felfedezésre 2006-ban (56. sz. főút Tolna megyei szakasza korszerűsítésének munkálatai: 1/A – 1/B lelőhely). 2007-ben kezdődhetek el az itt azonosított, több korszakhoz tartozó lelőhelyen a megelőző feltárások az 56-os út ívkorrekciójához kapcsolódóan, egy több mint 800 méter hosszú szakaszon, 40 méteres szélességben (1. kép). Már az előzetes örökségvédelmi hatástanulmányból is kiderült, hogy őskori és római kori megtelepedéssel számolhatunk a lelőhelyen, azonban a feltárás során, Árpád-kori és későbbi objektumok is előkerültek. A 2007 augusztusától 2008. június végéig tartó ásatáson mintegy 1400 objektumot tártunk fel, melyek gyakran kerültek elő egymásba ásva, illetve egymás felett (2. kép). A legfelső rétegeket súlyosan károsította a modern kori földművelés.

A terület legkorábbi, még természetes eredetű objektuma az ős-Lajvér-patak egykori, lefűződött holtága volt, amely valamikor a legutolsó jégkorszakban (Kr. e. 10 000 előtt) fel-

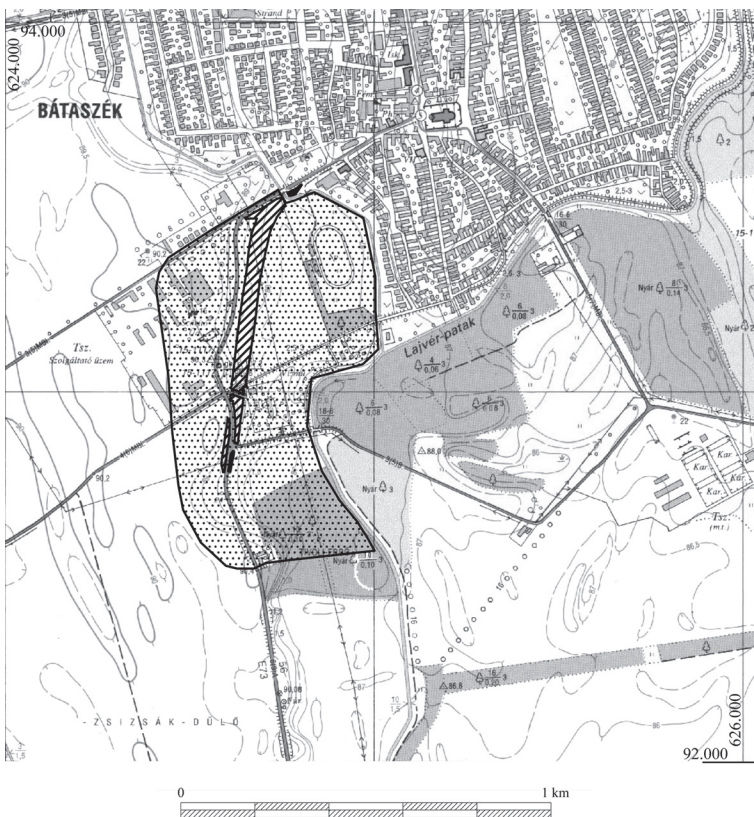
* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú, „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlik. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Köszönöm Ottományi Katalin hasznos szakmai tanácsait, és Bicskei József, Farkas Gábor, Tugya Beáta, valamint Varga Gábor segítségét az illusztrációk elkészítésében.

1. kép. A lelőhely északi része feltárás közben (Farkas Gábor fotója)

töltődött. A legelső, még inkább tanyasias jellegű település a késő rézkorban (Kr. e. 3400–2900 körül) a feltöltődött holtág közvetlen közelében alakult ki. Elsősorban különböző rendeltetésű gödrök kerültek felszínre, a rézkori temetőt nem találtuk meg, de a település objektumai között néhány zsugorított csontváz feküdt kerek és hosszúkás gödrökben. A Baden-kultúra jellegzetes, V alakú árkolással díszített félgömbös táljai, amphora alakú edényei, valamint agancseszközök jellemzik ezt a korszakot. Az ezt követő időkből az ásatási terület különböző pontjain szórványként kora bronzkori, úgynevezett álszinegdíszes kerámiatöredékek kerültek elő (Kisapostag-kultúra), valamint középső bronzkori seprűzött díszű és „rádlis” motívummal díszített töredékek; ezeket azonban nem tudtuk objektumhoz kötni. A késő bronzkor folyamán a terület való-

nagyrészt kívül eshetett az ásatási területen. Késő bronzkori és kora vaskori (Halstatt-kori) leletekkel együtt került elő egy épületből egy különös jelentőségű, egyedi kiképzésű, nagyméretű, megközelítőleg téglalap alakú agyagpecsétlő, amely a szkíta korra datálható (Kr. e. 500–600). A pecsétlő díszített oldalán két széles és mély, geometrikus vonalakkal kialakított griff látható, a nagyobb griff szinte a tárgy teljes felületét kitölti. A mitikus állatnak hosszú, karcsú nyaka van, amely arányaiiban jól illeszkedik a szintén hosszú, karcsú testhez. Az állat keskeny, kis bojtban végződő, felkunkorodó farka a ragadozó nagymacskafélékére hasonlít. A griff szárnya a teste fölött kiterjesztve látható, a tollazatot párhuzamos vízszintes bemélyítésekkel jelezték. A nagyméretű fantasztikus lény hasa alatt egy griff-fiókát ábrázoltak, amelynek feje tarajos madárféjre hasonlít. A hátlap közepéhez vízszintes állású, téglalap alakú, átlukasztott fül kapcsolódik.

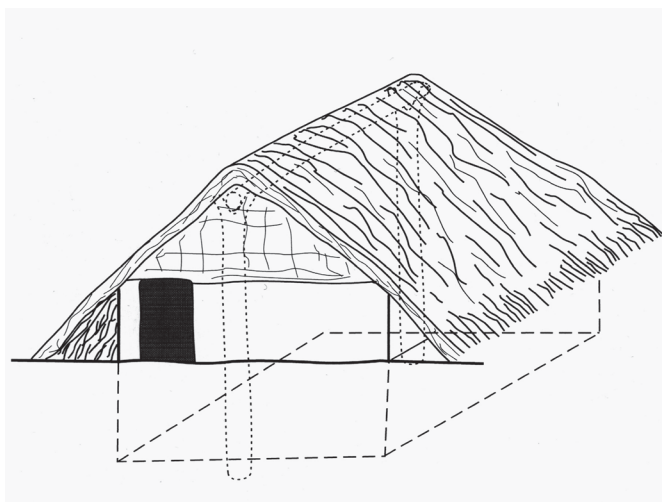
2. kép. A lelőhely feltételezhető kiterjedése és a feltárt terület

A vaskor végén, a Kr. e. 1. században a kelta *hercuniates* törzs telepedett le a környéken, amelynek egy, a teljes ásatási területen végighúzódó, sőt azt kiterjedésében is haladó, falusias jellegű települését tartuk fel. A telep oszlopos szerkezetű, félig földbe mélyített alapú házakból, gödörházakból, műhelyekből, tároló-, munka- és agyagnyerő gödrökből, kemencékből, kutakból és árkokból állt. Az épületek felmenő falai vesszőfonatos, paticos szerkezetűek lehettek, legalábbis erre utal a sok előkerült vesszőfonat-lenyomatos paticsdarab. A szögletes és téglalap alakú házak többségénél a nyeregtetőt egymással szemközt álló ágasfák tartották (3–4. kép). A nyeregtető lehetett földre támaszkodó sátozott, ebben az esetben csak a két oromfal volt vesszőfonatos paticsfal; vagy mind a négy oldalon épülhetett felmenő fal paticsból, esetleg gerendából. A házak másik típusa kör alaprajzú kunyhó vagy gödörház volt (5. kép), azonban ezeket sokszor nehéz megkülönböztetni az egyéb rendeltetésű, nagyméretű gödröktől, mivel felmenő faluk nem maradt meg.

A feltárás során sikerült azonosítani a település központi zónáját egy természetes magaslaton, amely az ásatási terület központi részére esett. A La Tène-kor jellegzetes nagyméretű hombárjai közül (6. kép) többet is találtunk, félig földbe ásva, eredeti helyzetében (*in situ*). Különös jelentősége van a lelőhelyen feltárt

3. kép. Félig földbe mélyített, nyeregtetős, kelta ház maradványa

4. kép. Félig földbe mélyített, paticsfalú kelta ház rekonstrukciója Ménfőcsanakról (Nagy Andrea rajza, Gabler 2003, 241 után)

5. kép. Kelta gödörház maradványa egy cölöphellyel

két, rostélyos edényégető kemencének, melyek szintén a La Tène-kor kerámiagyártásának jellegzetességeit mutatják (7. kép). Mind a rongtott agyagedény-töredékek, amelyek a kelta és a római kori objektumokból is előkerültek, mind a kelta kerámialeletek agyagösszetételének természettudományos elemzése több helyi kerámiaműhely létezését bizonyítja. A Dunántúlon a keltákkal terjedt el a lábbal hajtott gyorskorong, amellyel már a korábbiánál jobb minőségű agyagedényeket lehetett készíteni, az edényformák pedig egységesebbé váltak. A helyi kerámiaipar további emlékei a csontsimítók és mintázó eszközök.

Bár a településhez tartozó temetőt nem találtuk meg, a rézkorhoz hasonlóan volt olyan gödör, amelyben odahajított csontvázat találtunk. A közel 10 000 leltári tételre rúgó kerámiaanyag közt a leggyakrabban a nagyméretű kelta hombárok töredékei (közel 4000 tétel), S-profilú tálak (több mint 1000 tétel), grafitos, duzzadt peremű fazekak (8. kép), fésűzött díszítéssel (780 tétel) és kézzel formált fazekak (560 tétel) fordul-

6. kép. Nagyméretű kelta hombár (Bicskei József fotója)

7. kép. Kelta edényégető kemence
(a kemence kupolás teteje is megmaradt)

nak elő. Kisebb számban találtunk még egyéb tárolóedényeket, bikónikus edényeket, behúzott peremű tálakat, csuprokat, éles peremű tálakat, tojás alakú nagy edényeket besimított díszítéssel, mély félgömbös tálakat, fedőket, füles csészéket, bögréket, kantharosokat, szürke, felhúzott fülű, besimított korsókat, szűrőket, sütőtálakat, agyagüstöket, valamint orsógombokat, or-

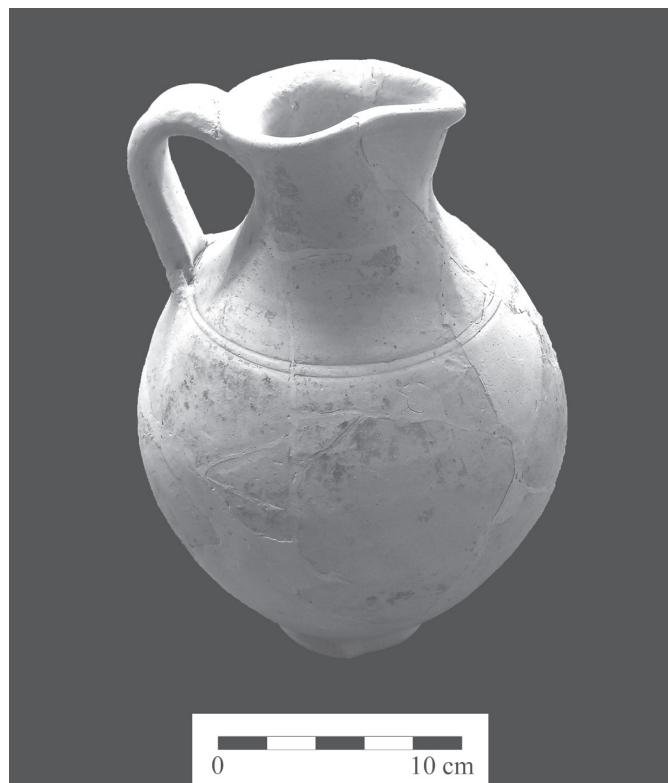

8. kép. Duzzadt peremű, kelta fészözött díszű fazék

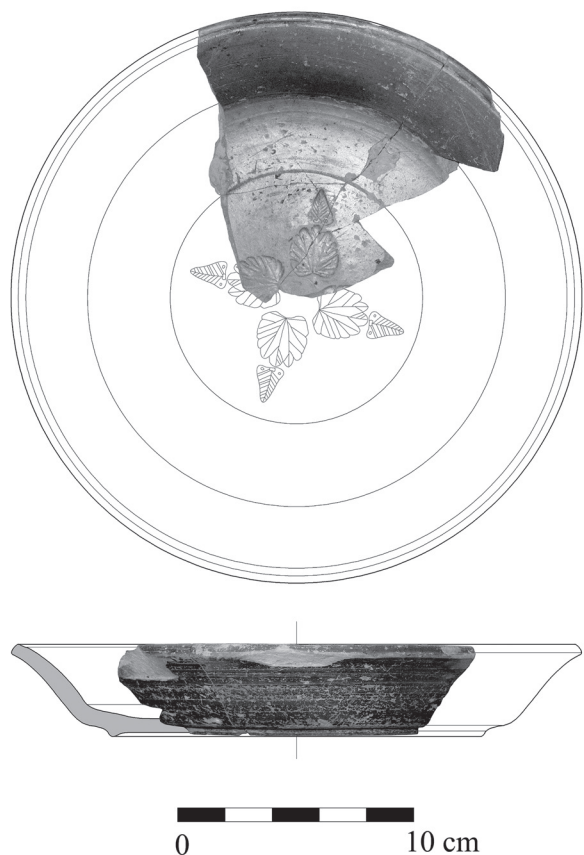
sókarikákat és szövőszéknehezékeket, amelyek a szövés-fonás fontos kellékei voltak. A kőből készült eszközök között első-sorban kézimalmokat, őrlő-, dörzs- és fenőköveket, valamint nehezékeket találtunk. A kétrészes, forgatható kézimalmot a kelták honosították meg a Dunántúlon, csakúgy, mint a már említett fazekaskorongot. Emellett kelta vaskések, bronz- és csontcsüngők, üvegkarperecek, üveg- és borostyángyöngyök is előkerültek, amelyek részben már importáltak, és így telepünk kereskedelmi kapcsolatainak emlékei.

A falu megélte a római hódítást és a markomann háború-kig zavartalanul élt tovább, megőrizve a korábbi építkezési jellegzetességeket és anyagi kultúrát, de kiegészítve azt a római hódítók jellegzetes tárgyaival. Több korábbi, késő kelta korban épített ház is elpusztult ekkor, gödreiket feltöltötték, és területét egyéb gazdasági célokra használták: tároló- vagy szemétdödröket ástak a helyükön. A kerámialeletek között továbbra is megtalálhatóak a kelta hagyományú formák (elsősorban a nagyméretű kelta hombárok, duzzadt peremű fazekak), de megjelentek a jellegzetes római főzőtálak, a *caccabusok* is. A Flavius–Domitianus-korban és az azt követő évtizedekben tűnnek fel az Isings 21-es formájú üveg poharak, az amphorák, a narancssárga bevonatos korsók (9. kép), a pompeji vörös tálak utánpótlói és az ún. „pátkai tálak”. Ebben a korban terjednek el a tipikusan római dörzstálak, a Galliában gyártott *terra sigillata*-edények (Drag. 37-es és Drag. 44-es formájú tálak, Drag. 18/31-es formájú tányérok, Drag. 33-as típusú csészék) és azok provinciális utánpótlói is.

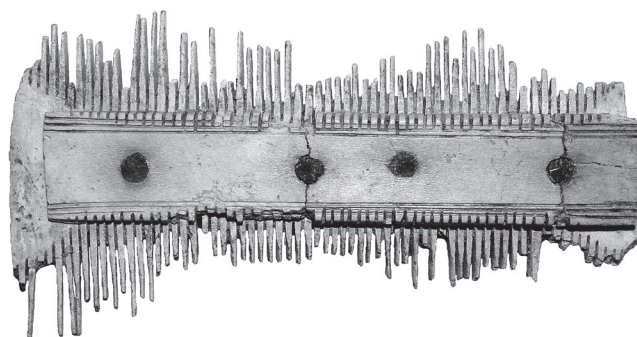
Különösen nagy számban fordultak elő bepecsételt díszű töredékek, illetve az ugyanehhez a csoporthoz tartozó, jellegzetes magassfényű, pannoniái bevonatos edények (*Pannonische*

9. kép. Narancssárga bevonatos, római korsó lóhere alakú kiöntőnyílással

10. kép. Bepecsételt levelekkel díszített, pannoniai gyártású tányér (Varga Gábor rajza)

0 5 cm

11. kép. Római kori csontfésű (Tugya Beáta fotója)

Glanstonware) töredékei (10. kép), melyek a Kr. u. 1. század utolsó negyedében jelentek meg. Tányérok, gömbölyű peremű tálak (ez utóbbiak a *terra sigillata*-formákat utánozzák) és egyéb tálak a leggyakoribbak, némelyek rovátkolt díszítéssel. A nagyszámú kerámialeleten kívül örlőkő-, dörzskő- és fenőkő-töredékek, bronz övveretek, fibulák, vascsatok, kések, szegek, mécsesek, csontfüggők, csontfésűk (11. kép) és üvegedények kerültek elő. Külön kiemelendő egy zárt leletösszefüggésben talált Aucissa-fibula (12. kép), egy Loeschke X. típusú mécses és egy Bojovíc 549/554-es típusú amphora töredéke. Mindezek már a római életforma kellékei, hiszen ahogy dörzstálra a római ételek elkészítéséhez volt szükség, a mécsessel való világítás is római szokás volt, amelyhez olajat használtak, az amphorában pedig import bor érkeztetett. A borivás inkább római szokás volt, hiszen a kelták hagyományosan sörivő népként ismertek. A Kr. u. 2. században jelennek meg a lóhere formájú kiöntős korsók, a kétfülű, sávosan festett korsók, gyakorivá válnak a behúzott peremű lapos tálak, a továbbra is használt kelta hombárok pereme belül pedig gyakran

12. kép. Aucissa fibula a Kr. u. 1. századból (Bicskei József fotója)

13. kép. Felszíni oszlopszerkezetes épület

kátrányos – valószínűleg az edény légmentes lezárásához volt erre szükség. Bár pénzforgalomról nem beszélhetünk, egy kora római *as* került elő egy Kr. u. 1. századi gödörből.

A kora római település Kr. u. 1–2. századi, félig földbe mélyített, négyszögletes, paticsfalú házai különösebb rendszer nélkül helyezkedtek el, azzal a megszorítással, hogy a település központja továbbra is minden bizonnyal az ásatási terület közepén elhelyezkedő, kisebb, természetes eredetű magaslaton lehetett. A házak tetejét cölöpök tartották, amelyek egykori helye megőrződött a sárga altalajban. Ugyanazokat a típusokat képviselik, mint a késő kelta település épületei, azoktól nem lehet őket megkülönböztetni, legfeljebb a leletanyag alapján. Nem húzható éles határvonal a késő kelta és a már római periódus objektumai és kelta hagyományú tárgyai között sem. Néhány házban sütőkemencék nyomai voltak, illetve a kisméretű karólyukak szövöszékek helyeit mutathatják, mivel a törmelékben szövöszékehehékeket és orsógombokat találtunk. A félig földbe mélyített házakba gyakran ástak tárolóvermeket, melyek néha kiugranak a ház síkjából. Csak a római korra jellemzőek azok az oszlopszerkezetes épületek, amelyek már nem voltak földbe süllyesztve, hanem az épületek tömegét facölöpök tartották (13. kép). Több kerek, sekély gödör is előkerült, melyeknek többfajta rendeltetése is elképzelhető, akár gödörházak is lehettek. A római korban gyakoribbak a szabályos, kerek gödrök, míg a késő kelta gödrök formája szabálytalanabb. Felszíni boronaházak nyomait nem találtuk, és kőépületek sem kerültek elő. A házak körül melléképületekre, ólakra és különféle munka- és szemétdödrökre is szükség volt, amelyek körbevették az egyes házakat. Néhány többhelyiséges, nagyobb méretű épület talán fazekasműhely lehetett. A kerámiaipar létét alátámasztják az itt előkerült csontsimítók is, hozzátevé, hogy nemcsak fazekaskorongon készültek az edények, de továbbra is találunk durva, kézzel készített agyagedényeket, amelyeket esetleg háziipar állított elő.

Bár kevés mezőgazdasági eszköz került elő, a település bizonyára mezőgazdasági jellegű lehetett. Mind a földművelés, mind az állattenyésztés jelentős volt. A leggyakoribb tenyésztett fajta a szarvasmarha volt, amely nemcsak húst, de tejet is adott. Emellett juhot, kecskét, sertést, baromfit és lovat is tartottak. Bizonyosan a római korban jelentek meg a szamarak, a ludak és a macskák. Gyakorik a kutyacsontleletek is, melyek nagyméretű példányoktól származnak, a késő kelta korban húsukat még fogyasztották. Kiegészítő jellege lehetett a vadászatnak és halászatnak: gímszarvasra, vaddisznóra, mezei nyúlra, illetve a római korban már vörös rókára is vadásztak; a halcsontok és pikkelyek között csuka, sügér, kűsz és egyéb helyi fajok maradványai fordultak elő. Különleges lelet néhány mocsári teknős páncéljának töredéke, amelyeket szintén halásztak. A településen több kutat is találtunk, amelyek átmérője lényegesen kisebb volt a jóval szélesebb rézko-

ri kutakénál. A kutakat valószínűleg mind fakarók közé font vékony vesszőkkel bélelték, az egyikben megtaláltuk ennek a nyomát is, ahol a faanyag a magas talajvízszint miatt jó állapotban maradt meg. A település római kori temetője nem került elő, így nem tudjuk, hogy a hamvasztásos vagy a csontvázas temetkezést gyakorolták-e az itt lakók. Sajnos a falu neve sem maradt fenn, lakosai a római hódítás után is minden bizonnyal az egyre inkább romanizált kelta bennszülöttek lehettek. A markomann háborúk pusztításait (Kr. u. 180 körül) azonban valószínűleg ez a település sem élte túl, ahogy sok más panonniai telep sem. Legalábbis erre lehet következtetni a Kr. u. 3. századra keltezhető leletanyag hiányából (mindazonáltal a leletanyag teljes feldolgozása még nem fejeződött be, ezért ez nem állítható teljes bizonyossággal) és a teljes településen megfigyelhető záró égésrétegből.

A késő római időszakból a modern kori földművelés által erősen megrongált szőrványos telepnymok kerültek elő, elsősorban gödrök és talán egy nagyméretű, oszlopszerkezetes földfelszíni épület. Az újabb megtelepedés ezen időszakát a Kr. u. 4. század második felére tehetjük, II. Constantius császár kisbronzá és egy zárt rétegből előkerült hagymafejes fibula alapján. Valószínűleg a késő római település objektumaihoz tartozhattak egykor a lelőhelyen előkerült falazó-, tetőfedő- és padlótegla-leletek is, csakúgy, mint az itt talált ablaküveg- és mázaskorsó-töredékek. A római kor végére a lelőhely mélyében fekvő részei elingoványosodhattak, hiszen a 4. századi hagymafejes fibula már a római kori objektumokat borító, közel 1 méter vastag fekete, üledékes rétegből került elő.

Ezután egészen az Árpád-korig a terület lakatlan volt, amely korszakból is a lelőhely magasabban fekvő, a patakparttól távolabb eső és ezért szárazabb részén falusias település(rész) nyomait találtuk meg; a település minden bizonnyal a cikádori apátság birtokaihoz tartozott. Vízvezető árkok, különböző rendeltetésű gödrök és szabadtéri tűzhelyek kerültek elő. Tipi-

kus leletek a cserépüstök, durván korongolt fazekak és nagyméretű tárolóedények. Nagy mennyiségben került elő vassalak, valamint egy vasbuca, ami egyértelművé teszi, hogy az Árpád-korban vasgyártás folyt a területen. A néhány itt talált középkori és kora újkori objektum valószínűsíti, hogy a terület részlegesen használatban maradt a következő évszázadokban is, bár valószínűleg már csak szemétdödröket ástak itt, majd a 19. századtól csupán a mezőgazdasági művelés nyomait találtuk.

Sem a késő vaskori kelta és római kori bennszülött, sem a többi történeti korhoz köthető lelőhely nem került teljes egészében feltárássra, hiszen csak az itt azóta már elkészült országút nyomvonalán áshattunk. Míg az őskori és Árpád-kori települések kiterjedése nem becsülhető meg, a késő vaskori és római kori kelta település valószínűleg az egykori Lajvér-patak partjáiig húzódott keleti irányban, nyugati irányban a mai országúton túlnyúlhatott, ahol azonban a termelőszövetkezet gazdasági épületeinek építésekor minden bizonnyal erősen megbolygatták az objektumokat. Északi irányban a település már nem terjedt túl a patakon, délen viszont a 800 méteres feltárási területnél kiterjedése hosszabb volt, bár a megtelepedés nyomai már ritkultak ebben az irányban.

Összegzésként: Bátaszéktől délre egy hosszan elnyúló, falusias patakparti település helyezkedett el a késő kelta és kora római korban. A település fokozatosan romanizálódott, azon-

ban nem találtunk bizonyítékot arra, hogy túlélte volna a markomann háborúkat. A település központi részét is sikerült feltárnunk, ahol szabálytalan rendben helyezkedtek el az egyes lakóépületek és a hozzájuk tartozó különböző gazdasági objektumok. Mindazonáltal, mivel a félig földbe épített, paticsfalú házak élettartama nem volt hosszú, a településen belül a lakóépületek és gazdasági területek helyzete folyton változott. A telepen mind a kelta, mind a római korban jelentős volt a kerámiagyártás és a háziipar. A falu mindössze 4 kilométerre feküdt a *limes*től, ez magyarázza, hogy a Kr. u. 1. század végétől a lakosság erőteljesen romanizálódott, ami elsősorban a mindennapi tárgyakban tükröződött, amellet, hogy a hagyományos formájú és funkciójú eszközök is használatban maradtak. A bátaszéki lelőhely további kutatása fontos információkat hozhat napvilágra a pannoniai továbbélő bennszülött telepekről, hiszen régészeti jelentőségében és kiterjedésében méltán hasonlítható az eddig feltárt legnagyobb méretű továbbélő bennszülött telepekhez (Ménfőcsanak, Szakály, Páty, Budaörs, Balatonlelle, vagy legújabban Budapest, XI. ker., a Budai Skála területén). Ezek a telepeken a római életforma különböző mértékben alakította át az itt élő kelták anyagi kultúráját, többnyire attól függően, hogy milyen távolságban feküdtek a római utaktól és fontosabb központoktól, de – legalábbis a markomann háborúig – gyakran megőrizték falusias jellegüket.

Bibliográfia

A pannoniai továbbélő bennszülött települések alapvető irodalma:

- Nagy L. 1942. „Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén”: Tompa M. (szerk.): *Budapest története I.* Budapest, 236–265.
- Mócsy A. 1959. *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den markomannen Kriegen.* Budapest.
- Petres É. 1965–66. „Beziehungen der keltischen und der römerzeitlichen einheimischen Bevölkerung im 1. und 2. Jh.”: *Alba Regia* 6–7, 197–200.
- Bónis É. 1971. „Die Siedlungsverhältnisse des pannonischen Urbevölkerung und eine Fragen ihres Weiterlebens”: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23, 33–38.
- V. Kocztur É. 1972. „Gorsium őslakosságának háztípusai”: *Folia Archaeologica* 23, 43–58.
- Gabler D. 1979. „Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében”: *Archaeologiai Értesítő* 106, 199–217.
- Mócsy A. 1985. „Die Wege der Ostkelten zum Römertum”: *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 35, 89–99.
- Petres É. 1990. „The Problem of Celtic Survival in Pannonia”: *Alba Regia* 24, 7–15.
- Gabler D. 1990–91. „The Shaping of the Life of the La Tène Settlements in the Roman Period”: *Antaeus* 19–20, 51–70.
- Gabler D. 1991. „The Survival of Late La Tène Settlements in the Roman Period”: V. A. Maxfield – M. J. Dobson (szerk.): *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies.* Exeter, 424–431.
- Visy Zs. 1994. „Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in Niederpannonien”: H. Bender – H. Wolf (szerk.): *Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des Rö-*

mischen Reiches. Passauer Universitätschriften zur Archäologie 2. Passau, 421–449.

- Gabler D. 1995. „Die Siedlungen der Ubervölkerung Unterpannoniens in der frühromischen Zeit”: J. Tejral – K. Pietá – J. Rajtár (szerk.): *Germanen und Römer von Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert im Mitteldonauebiet.* Brno, 63–81.
- Gabler D. 1996. „Späteltische und römische Siedlungen des 1. nachchristlichen Jahrhunderts im Stadtgebiet von Savaria”: *Arheološki vestnik* 47, 239–247.
- Gabler D. 2003. „Falusi jellegű települések Pannoniában”: Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest, 241–243.
- Ottományi K. 2007. „A római kor emlékei Pest megyében (őslakosság, településszerkezet, temetkezés, vallás, betelepített barbárok)”: Torma I. – Fancsalszky G. (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a Honfoglalásig.* Budapest, 249–341.
- Budai Balogh T. 2009. „Pannonische Grubenhäuser. Abriss der römerzeitlichen Geschichte der Eingetieften Wohnhäuser”: Bíró Sz. (szerk.): *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler.* Győr, 77–110.
- Leleković, T. – Rendić-Miočević, A. 2012. „Rural Settlements”: B. Migotti (szerk.): *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The State of Research and Selected Problems in the Croatia Part of the Province of Pannonia.* BAR-IS 2393. Oxford, 279–311.

Fontosabb lelőhely-ismertetések:

- Nagy L. 1942. „A békásmegyéri késő La Tène fazekaskemence”: *Archaeologiai Értesítő* 55, 162–172.
- Nagy T. 1949. „Az albertfalvai romanizált eraviszkusz telep emlékenyaga”: *Antiquitas Hungarica* 3, 49–67.
- Bónis É. 1969. *Die späteltische Siedlung Gellérthey-Tabán in Budapest.* *Archaeologica Hungarica* 47. Budapest.

- Gabler D. 1980–81. „Forschungen in der späteisenzeitlich-römerzeitlichen Siedlung von Szakály”: *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11, 71–99.
- Gabler D. 1982. „Aspects of the Development of Late Iron Age Settlements in Transdanubia into Roman Period”: *Studies in the Iron Age of Hungary*. BAR-IS 144. Oxford, 57–127.
- Ottományi K. – Gabler D. 1985. „Római telepek Herceghalom és Páty határában (A pátyi terra sigillata)”: *Studia Comitatus* 17, 185–241.
- Szőnyi E. 1996. „Römerzeitliche Altansässigensiedlung von Ménfőcsanak (Umgebung von Győr)”: *Arheološki vestnik* 47, 249–256.
- H. Kelemen M. – Merczi M. 2002. „Az esztergomi Várhegy 1934–38. évi ásátásának késő kelta és római kori kerámiaja”: *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 9, 25–72.
- Marton T. – Serlegi G. 2007. „Balatonlelle-Kenderföld”: Belényesi K. – Honti Sz. – Kiss V. (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Kaposvár–Budapest, 139–146.
- Ottományi K. 2007. „A pátyi római telep újabb kutatási eredményei”: *Studia Comitatus* 30, 7–238.
- Beszédes J. – Horváth L. A. 2008. „Őskori és római kori lelőhelyek a Budai Skála bontása során”: *Aquincumi Füzetek* 14, 141–157.
- Ottományi K. (szerk.) 2012. *Római vicus Budaörsön I.* Budapest.
- Mikroszkóppal a régészet szolgálatában. A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat Alkalmazott Természettudományi Laboratóriumában végzett természet- és környezettudományos vizsgálatok bemutatása.* Budapest, 13–16.
- Kreiter A. 2010. „Kerámiavizsgálat”: Pető Á. – Kreiter A. (szerk.): *Mikroszkóppal a régészet szolgálatában. A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat Alkalmazott Természettudományi Laboratóriumában végzett természet- és környezettudományos vizsgálatok bemutatása.* Budapest, 67–68.
- Tugya B. 2010. „A kutyahús fogyasztásának archaeozoológiai bizonyítékai”: Kvassay J. (szerk.): *Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2008. évi feltárásairól.* Budapest, 99–106.
- Pánczél P. – Kreiter A. – Szakmány Gy. 2012. „Kelta kerámiák petrográfiai, XRF, SEM-EDS és CL vizsgálatának eredményei Bátaszék–Körtvélyes-dűlő lelőhelyről”: Kreiter A. – Pető Á. – Tugya B. (szerk.): *Környezet – Ember – Kultúra. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde.* Budapest, 397–410.
- Magyar Zs. 2013. „A pannoniai bennszülött települések története a római hódítás után. Bátaszék, Körtvélyes-dűlő római kori bennszülött telep (Tolna megye) értékelése a jelenleg ismert hasonló helyek tükrében”: *Cserepek-foszlányok-pillanatképek. Rezüméfüzet. A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola doktoranduszainak a 2013. május 24–25-i prezentáción elhangzott előadásainak rezüméi.* Pécs, 18–21.

A bátaszéki lelőhelyről megjelent részközlemények:

- Czifra Sz. – Magyar Zs. 2008. „A Bátaszék, Kálvárián (56. sz. főút rekonstrukció/I. lelőhely) végzett megelőző feltárás”: Árvai Zs. – Braun O. – Erdélyi E. – Hild Csorba B. – Sárossy P. – Siklódi Cs. (szerk.): *Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2007.* Budapest, 10.
- Magyar Zs. 2008. „Archaeology and Archaeologists in Hungary”: *The Archaeologist* 68, 26–27.
- Czifra Sz. – Magyar Zs. 2009. „A Bátaszék, Kálvárián (56. sz. főút rekonstrukció/I. lelőhely) végzett megelőző feltárás”: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008*, 148.
- Horváth Z. 2009. „Geo-archeopedológus munkája a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálatban-a földtani talajtani protokoll (GPP) alkalmazása és esettanulmányok”: *Archeometriai Műhely* 2009/2, 7–10.
- Czifra Sz. 2010. „Bátaszék–Körtvélyes-dűlő (Tolna megye)”: Kvassay J. (szerk.): *Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2008. évi feltárásairól.* Budapest, 44–45.
- Horváth Z. 2010. „Földtani és talajtani vizsgálatok (geo-pedológia) alkalmazása a régészeti kutatásban”: Pető Á. – Kreiter A. (szerk.):

A szkíta agyagpecsétlőről szóló rövid híradások:

- Magyar Zs. 2008. „Archaeology and Archaeologists in Hungary”: *The Archaeologist* 68, 27.
- Bérczi Sz. 2009. „Datahorizon from Eurasia in the 1st Millennium B.C. Scythian Archaeological Treasures in Budapest at the Hungarian National Museum”: *Journal of Eurasian Studies* 1/2, 15–16.
- Bérczi Sz. 2009. „Pompás adathorizont kiállítás a szkíta aranykincsekről a Magyar Nemzeti Múzeumban”: *Mikes Internationál* 9/3, 127–128.
- Kemenczei T. 2008–10. „Funde der skythisch Geprägten Alföld-Gruppe in Transdanubien”: *Folia Archaeologica* 54, 101–102.
- Czifra Sz. 2010. „Bátaszék–Körtvélyes-dűlő (Tolna megye)”: Kvassay J. (szerk.): *Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2008. évi feltárásairól.* Budapest, 44.
- Kreiter A. 2010. „Kerámiavizsgálat”: Pető Á. – Kreiter A. (szerk.): *Mikroszkóppal a régészet szolgálatában. A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat Alkalmazott Természettudományi Laboratóriumában végzett természet- és környezettudományos vizsgálatok bemutatása.* Budapest, 74–75.

Egedi Barbara (1977) egyiptológus, nyelvész, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Meriré a túlvilágon. A Vandier-papirusz (2009/3–4).

A Szépművészeti Múzeum újrarendezett egyiptomi kiállítása

Egedi Barbara

2013. december 12-én ünnepélyes keretek között újra megnyílt a Szépművészeti Múzeum egyiptomi kiállítása. Az *Ókor* szerkesztősége fontosnak látta, hogy megemlékezzen erről az örövendetes eseményről, és egyúttal felkértek az új tárlat kritikai bemutatására is. Ebben a feladatban komoly segítséget nyújtott Liptay Éva, a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének osztályvezetője és a kiállítás kurátora, akivel beszélgettem az átrendezés koncepciójáról, a háttér munkálatokról, és aki az újonnan kialakított látványraktárba is bevezetett.

Az állandó kiállítás története sok évtizedes múlttal dicsekedhet. 1939-ben nyílt meg az első tárlat, ezt követően lényeges változást az 1972-es átrendezés és bővítés jelentett. 2009-ben, a múzeumban tervezett átalakítások miatt a kiállítást lebontották, amely most, hosszú előkészületek és egészen új koncepció mentén, nagyobb területen és lendületes, új látványtervvel épülhetett újjá. Majd félezer műtárgyat tekinthetünk meg az új tárlaton, a kiállítás történetében először tematikus egységekbe rendezve. A történetiség fontos, de talán nem elengedhetetlen szempont, hiszen az évszámok, dinasztiák, korszakok súlyos adathalmaza könnyen elnyomhatja a tárgyi kultúra és az ókori egyiptomi világszemlélet megértésének egyéb fontos aspektusait. A történeti fejlődés hangsúlyozása nélkül is éppen elég új fogalommal, tárgytypussal, vallási elképzeléssel kell megismerkednie a témakörben még járatlan látogatóknak, így a kiállítás újrarendezésekor érvényesített fontos szemléletváltás tagadhatatlanul azt a célt szolgálja, hogy a látogatók minél teljesebb képet kapjanak egy ókori kultúra jellegzetes vonásairól.

1. kép. Az emberek világának kiállítótere (Józsa Dénes felvétele)

2. kép. Sztéléket bemutató vitrin (a szerző felvétele)

A modern, letisztult és mégis rendkívül izgalmas módon kialakított kiállítótér megtervezése és a látványterv kivitelezése a nagy gyakorlattal és tapasztalattal rendelkező Narmer Építészeti Stúdió érdeme. A bemutatott anyag mennyisége, illetve a tárgyakon keresztül megjeleníteni kívánt tartalom komplexitása ellenére a vitrinek és a falon megjelenő szövegek és rajzok együttese nem hat nyomasztóan a belépőre. Az anyag gazdagságát és sokszínűségét a szellőség megtartásával sikerült prezentálni, és ebben felbecsülhetetlen szerepe van a kiállítási design ötletes megoldásainak, a világítástechnika, a színek és tükröződések mesteri alkalmazásának és kihasználásának.

Három terem, három szín, három témakör: az emberek, az istenek és a halottak világa. A bejárat egy üdítően zöld falakkal és világos, szellős elrendezéssel rendelkező terembe nyílik, ez az emberek világa (1. kép). Bár sejtethünk egy logikus követési irányt – előrefelé az istenek kereszttermébe, majd onnan az első kiállítótérrel párhuzamos, hosszanti halottak termén át haladva vissza a bejáratig –, a számos átjárónak köszönhetően a látogató szabadon kóborolhat a három egység között, és akár rögtön lefordulhat balra, a koporsók irányába, ha a rejtelmesebb hangulatú, vörös terem vonzásába kerül. De a zöld falak között ízlésesen és áttekinthetően elrendezett tárlók, nem melleleg a kiállítás számos csúcscarabjával, a többséget valószínűleg az első teremben tartják. A termek közötti könnyű átjárhatóság mindenesetre remekül tükrözi a kiállítás rendezőinek azon szándékát, hogy érzékeltessék a három szféra, az emberek, az istenek és a halottak világa közötti szoros kapcsolatot és folyamatos kommunikációt, ami az ókori

egyiptomiak világszemléletében és vallásgyakorlatában is lép-ten-nyomon tetten érhető.

Belépéskor azonnal megtorpanásra késztet a teremtés témakörét bemutató tárló, amely egyfajta rekesztőfalként tornyosul a bejáratral szemben, elzárva az első terem látványát a látogató elől, és ezáltal falak nélkül is egyfajta előszobát kanyarítva ki a hosszúkás teremből. A jobb és bal oldali sarokban két speciális tárló kapott helyet: az egyik Rátonyi János Dávid faszobrász-restaurátor egy munkáját mutatja be, és egyben a fiatalon elhunyt kollégának állít emléket. Ahogy Liptay Éva elmagyarázta, ennek a „mobil vitrinek” a tartalma időről időre cserélődik majd, és mindig egy olyan műtárgy bemutatását célozza, amelynek restaurálása vagy vizsgálata új tudományos eredményeket hozott napvilágra.¹ A másik sarokban álló vitrin a thébai nekropoliszban folyó magyar ásatások anyagából, pontosabban a TT32-es számú sír leleteiből mutat be egy 11 darabból álló válogatást. Az anyagot Schreiber Gábor, az ELTE Egyiptológia Tanszékének munkatársa válogatta össze Ptolemaiosz-kori temetkezési mellékletekből. A vitrin melletti leírás viszonylag részletesen tárgyalja a monumentális Dzsehutimesz-sír szerkezetét, eredeti építészeti kialakítását, de sajnos sem fotó, sem rekonstrukciós rajz nem illusztrálja a leirtakat. Nyilván nem lehet cél egy több évtizedes feltárás folyamatának, állomásainak és eredményeinek bemutatása egy-két négyzetméteren, másrészt azonban kevés dolog ragadná meg úgy a laikus látogató fantáziáját, mint néhány jól beállított ásatási fénykép vagy egy számítógépes rekonstrukció.

Nagyon eredeti megoldás a jobb oldali teremfalra festett Egyiptom-térkép a padlóra is „lefolyó” Nílussal, amely egyrészt alapvető földrajzi információkat vezet be, másrészt figyelmünket a zöld terem felé tereli, az emberek világába irányít. A terem középső tengelyében a gyűjtemény olyan fontos és kiemelkedő darabjai kaptak helyet, mint Sesonk trónörökös naofor szobra, vagy a híres újbírodalmi mésző férfinő. Kiváló megvilágításukból és optimális elhelyezésükből fakadóan ezek körbejárhatók és minden részletükben alaposan megvizsgálhatók.

Egy gyűjtemény hangsúlypontjait nyilvánvalóan meghatározza a benne összegyűjtött tárgyak természete, így nem lehet komoly hiányosságként felróni, hogy a királyi intézmény szerepének bemutatása messze nem kap olyan hangsúlyos szerepet, mint ahogy azt bármely egyiptológiai kézikönyv fel-lapozása eredményezné. A „Királynevek és királyi jelvények” elnevezésű tárló meglehetősen sötét, és elhelyezkedéséből fakadóan, illetve nyilván a körülötte lévő látványos darabok miatt is, könnyen elkerüli a látogató figyelmét. Annál szembetűnőbb (és tagadhatatlanul hatásos) a középbirodalmi királyfej új kiállítás, a tárgy melletti falon ugyanis egy látványos rekonstrukciós rajz szemlélteti, milyen jellegű szobor töredékét képezi ez a darab. Szintén remek megoldás, hogy itt kapott helyet a falra festve az ókori Egyiptom kronológiáját bemutató, dinasztiákra bontott óriási táblázat, amely egyrészt bevezeti a főbb korszakok elnevezéseit, másrészt előrevetíti az egyiptomiak uralkodói periódusokban felfogott történeti szemléletét. A táblázat mellett körülbelül szemmagasságban, elegáns egyszerűséggel jelenik meg egy domborműtöredék I. Szeszósztrisz fáraó királyi névgyűrűbe, ún. kartusba írt uralkodói nevével.

A középben elhelyezkedő nagy- és kisplasztikát, illetve az egyiptomi kerámia típusait és formavilágát bemutató edé-

nyeket tartalmazó vitrinek kitűnő elrendezésük ellenére sem nyomják el a fal menti tárlókat, amelyek rendezett tematikus blokkokban követik egymást. Bal oldalon a születés, a bajelhárító mágia, a testápolás és szépítkezés kapott bővebb bemutatást és kifejtést. A fontosabb darabok kiemelése ismét példaértékű mind kiállítás-technikai szempontból, mind pedig az olyan megoldásokat tekintve, amelyek egy-egy műtárgy nehezen vagy nem látható részeit teszik láthatóvá és befogadhatóvá. Például a gyűjtemény egyik viszonylag új darabját, egy középbirodalmi vízilóagyarból készült apotropaikus (bajelhárító) eszközt, ún. varázsbotot, precíz magyarázó rajz is kíséri, melynek segítségével az ábrázolások sokkal könnyebben ki-vehetőek.² Egy későkori, Ízisz istennőt ábrázoló gyógyítószobor és egy újbirodalmi, hátrakötözött kezű varázsszobrocska mellett pedig fotókat láthatunk a tárgyak hátoldaláról is, ami esetükben szintén megtekintésre érdemes.

A terem jobb oldalán, a dinasztiatáblázatot magunk mögött hagyva, az egyiptomi írást és írásfajtákat bemutató tematikus blokk következik. A kísérszöveg tömör, pontos és informatív. Mivel a tárgyak aprók, és az írásjeleket aligha lehet kibogarászni, rendkívül ötletes és stílusos megoldással két osztrakont plakáton nagyítottak ki a vitrinek mellett. Az egyik kinagyított képen egy újbirodalmi borosedény töredékét láthatjuk hieratikus felirattal, és a fotót a felirat modern fordítása egészíti ki. A másik, szintén újbirodalmi hieratikus osztrakon az *Egy férfi intelme fiához* című tanítás egy részletét tartalmazza. Igen örvendetes, hogy ezzel a töredéssel kapcsolatban rövid összefoglalót is olvashatunk az egyiptomi szépirodalom egyik legrégebbi és legnépszerűbb műfajáról, az intelemirodalomról.

Természetesen a kinagyított tárgyak eredetijét is megtekinthetjük a szomszédos vitrinben, démotikus és kopt feliratok társaságában. A sírkúpokon, pecsétlőkön és egyéb kisebb tárgyakon található hieroglif jeleket és feliratokat külön tárlóban helyezték el, így elkülönítve őket a kurzívabb írástípusoktól. Egy további vitrin az egyiptomi írnokmesterséggel kapcsolatos tárgyak egy csoportját mutatja be, amelyek közül érdemes kiemelni az összehajtott formában kiállított, jól látható írást tartalmazó papirusztekercset eredeti zsinórjával és agyagpecséteivel.

A terem végében jól áttekinthető, kétoldalú vitrin mutatja be az áldozati és halotti sztéléket (2. kép). A megvilágítás és elrendezés itt is kiváló, nemcsak esztétikai, de praktikus értelemben is: a képek és feliratok igazán kényelmesen tanulmányozhatók. A sztélék funkcionális sokféleségét egy kísérszöveg magyarázza el, bár ez az összefoglaló leírás kevés segítséget nyújt egy ilyen jellegű tárgy és a rajta lévő ábrázolások, szövegek megértéséhez. Úgy tapasztaltam, hogy a látogatók nagy érdeklődéssel állnak meg e tárgycsoport előtt, de többnyire csak találgatnak, mit hogyan kell érteniük, és a falon lévő leírást sem mindig veszik észre. Ez a szekció tehát tipikusan olyan pont, ahol érzékeltésem volt, hogy a kiállítás rendezőinek dilemmáját, miszerint választaniuk kell a zsúfoltság kockázata és az információk leegyszerűsítése között.

Itt érdemes rátérni a tárgyakhoz tartozó magyarázó szövegek típusainak bemutatására, ezek ugyanis több szinten jelentkeznek, mind a magyarázat, mind a megjelenítés szempontjából. A szövegek minden esetben kétnyelvűek, pontosak és informatívak. Az egyes termek elején, feltűnő helyen olvashat-

3. kép. Az istenek világának kiállítótere (Józsa Dénes felvétele)

juk a terem egészéhez tartozó általános leírást. Az egyes tárgycsoportoknál további részletesebb, tematikus ismertető szövegeket olvashatunk hol a falon, hol a vitrin belsejébe helyezve. Természetesen minden egyes tárgyhoz tartozik rövid tárgyfelirat a legfontosabb információk feltüntetésével, továbbá a kiállítás rendezői szerint kiemelésre méltó műtárgyakhoz kis fiókból vagy függőleges tárolóból kivehető, laminált információs lapok is tartoznak. Ez utóbbiak nyilván csak a türelmesebb, elmélyültebb tudást kereső látogatók érdeklődésére tarthatnak számot, de pontosan ezért rendkívül szerencsés megoldás: ezek az információs lapok nem tolakodóak, a térélményt nem rontják el, mégis rengeteg fontos kiegészítő információval szolgálnak. (Igény szerint a körük akár bővíthet is a jövőben, a jelenlegi kiállításkép bármilyen megbolygatása nélkül.)

A második termet, az istenek termének falait, elegáns kékre festették, ami határozott ünnepélyességet kölcsönöz ennek a térnek (3. kép). Rögtön az átjárótól jobbra a sztélék sorát folytatja a III. Thotmesz uralkodása alatt működő Noferhaut sztéléje. A sztéléhez tartozó információs lap aprólékosan elmagyarázza az ábrázolt jelenet részleteit, és a kő alsó felében olvasható, Amont dicsőítő himnusz fordítását is tartalmazza. A Noferhaut-sztélé impozáns kiállítása és értelmezése mellett még egy érdekes és tetszetős megoldást emelnék ki ebben a teremben: azt a kilenc fülkét tartalmazó hosszanti fülkesort, amelyben az egy-egy isten jellegzetes megjelenési formáját bemutató kispasztikákat helyezték el. Ez a megoldás egyrészt eredeti módon hívja életre az istenszobrokat tartalmazó egyiptomi szentélyfülkéket, naoszok világát, másrésztől rászorítja a látogatót – a legjobb értelemben –, hogy közelről vizsgál-

ja meg a műtárgyakat, mivel azok igazán jól csak frontálisan, vagy egészen közel lépve láthatók.

Az istenekről szóló általános leírás feltűnő helyen, a Ptolemaiosz-kori templomból származó sarunai reliefek mellett helyezkedik el, és praktikus tömörséggel foglalja össze, hogyan fogták fel az egyiptomiak az isteni természetet, hogyan csoportosították isteneiket és milyen módon kommunikáltak velük, kiemelve a templom és az áldozat szerepét. A terem kiemelt témáit nyilván itt is meghatározta a gyűjtemény összetétele, ennek megfelelően a rituális eszközök, a sólyom-alakú istenek, és az Ozirisz-kultusz kap bővebb kifejtést és tárgyi megjelenítést. Bár a tárgyak válogatása gazdag és reprezentatív, az egyiptomi istenvilág jobb megértése érdekében érdemes volna a vonatkozó információkat jobban rendszerezni a látogatók számára, például egy illusztrált istenkatalógus formájában. Egy, az átjáró(k) közelében vagy a bevezető fűszöveg alatt elhelyezett információs lap is megfelelne ennek a célnak. Egy ilyen katalógus vagy táblázat nyilván szükségszerű egyszerűsítéseket tartalmazna, de segítségével talán átfogóbb képet lehetne alkotni az egyiptomi panteonról.

Ebből a teremből nyílik az új látványraktár is, amelyet csak különleges alkalmakkor nyitnak meg egyes csoportoknak, és csak a gyűjtemény munkatársainak felügyeletével látogatható. Liptay Éva körbevezetett ebben a helyiségben is, és közben beszámolt létrehozásának körülményeiről. Bár az elrendezés valóban elősegíti az alkalmi vezetéseket, az elsődleges cél a tárgyak átlátható rendszerezése volt, tehát a raktár továbbra is elsősorban szakmai célokat szolgál. A raktári átrendezésből máris profitálnak a folyamatban lévő kutatások. Mindazonáltal a kialakítás alkalmassá teszi a műtárgyraktárt a sokoldalú fel-

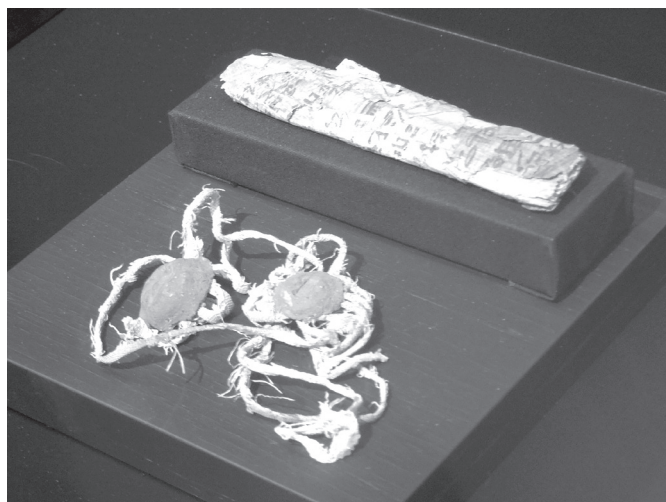
4. kép. A halottak világának kiállítótere (Józsa Dénes felvétele)

használásra; berendezése kutatási, oktatási célokra is tökéletesen alkalmas.

A halottak témáját feldolgozó, harmadik terem falait vörösrre festették, és a megvilágítás, célzottan vagy nem, de sejtelmesnek, bensőségebbnek tűnik (4. kép). A terembe lépve újfent nagyszerű kiállítási megoldást találunk, a bemutatásra szánt két múmiát ugyanis egymástól eltérő módon rendezték el: Hortesznaht múmiáját és koporsóját két külön tárlóban, míg Rer múmiáját koporsójában fekvően tekinthetjük meg. Az utóbbi koporsó alatt elhelyezett tükör a láda alsó részének festett díszítését is láttatni engedi. Mindezeket látványosan egészíti ki a Szépművészeti Múzeum 2011-ben rendezett *Múmiák testközében* című kiállításán korábban már bemutatott arckonstruktó és a múmiákon végzett CT-vizsgálatok eredményei, ráadásul a leírások kiegészültek az azóta is folyó Budapest Múmia Projekt legújabb eredményeivel.

Egyiptológusként különösen nagy érdeklődéssel vártam a találkozást a gyűjtemény legújabb darabjával, azzal az óbirodalmi sírrelief-töredékekkel, amelyről a hivatalos megnyitón és a sajtóanyagban is erősen hangsúlyozták, hogy a gyűjtemény eddigi legnagyobb értékű műtárgybeszerzése. A kiállítási környezet igencsak látványos, mivel a faragott panel körül kialakított stílizált építészeti tér a tárgy eredeti elhelyezkedését is remekül szemlélteti. Az óbirodalmi sír tulajdonosa egy 6. dinasztiai felolvasópap volt, akit Hau névvel azonosít a töredéken található hieroglif szöveg, életrajzi feliratának fordítását pedig a mellékelt információs lapon el is olvashatjuk. Fontos megjegyezni, hogy az Egyiptomi Gyűjtemény munkatársai kutatásaik eredményeképpen azonosítani tudták a töredék feltételezett lelőhelyét. A dél-szakkarai sír tulajdonosának, Haunefennek a felirataiban többször megjelenik a budapesti töredéken kiolvasható „beceneve”, vagyis a rövidített Hau névforma, de egyéb stilisztikai és szöveges párhuzamok is erősítik az azonosítás helyességét. A sírban most is feltárásokat folytat egy francia expedíció, továbbá – ahogy erről Liptay Éva beszámolt – az is kiderült egy publikációból, hogy bizonyos darabok hiányoznak a helyszínről. A két kutatócsoport sikeresen felvette a szakmai kapcsolatot, így a töredék azonosítása mind a sír teljes rekonstrukcióját, mind a múzeumi kutatómunkát előmozdíthatja. Vassil Dobrev (IFAO), a szakkarai sír ásatásának vezetője elfogadta a Múzeum meghívását, és a kiállítás hivatalos megnyitóján előadást is tartott a témában.

A temetkezési szokásokat és túlvilág-elképzeléseket számos kisebb tárgy és tárgycsoport szemlélteti: halotti papiruszok, koporsótöredékek festett jelenetei, gyönyörű múmiadíszek, szívskarabeuszok és amulettek (5. kép). Külön csoportot alkotnak az állatmúmiák, amelyek a látogatóközönség érdeklődését szinte mindig elnyerik, ezért célszerű döntés volt a terem közepén való elhelyezésük. A terem végében található óriási tárlóban az impozánsan elrendezett, függőleges helyzetbe állított, múmia alakú koporsók együttesét részletes leírás kíséri a gamhudi ásatásokról, a leletek ismertetésével. A mindenütt, így ebben a részlegben is remekül érvényesülő esztétikai szempontokon túl nagyszerű megoldásnak találom, hogy a teremben felépített kiosk belsejében két fekvő koporsót helyeztek el egymással szemben, köztük pihenőszékekkel. Ezek a tárgyak kitűnően példázzák két korszak jellegzetes koporsótípusát, és így jól összevethetők a láda formájú és az antropoid típus, illetve a festett dekoráció különbségei. Az ilyen egyér-

5. kép. Papirusztekercs zsinórral és pecsétekkel. Harmadik Átmeneti Kor (a szerző felvétele)

telmű vizuális kontrasztok feltehetően mélyebb nyomot hagynak a közönségben, mint a hosszú leírások. (Megjegyzendő, hogy a koporsók szimbolikáját, felépítését leíró, amúgy kitűnő kísérőszöveg a szarkofágok palotahomlokzat motívumát emeli ki, amelyet azonban a kiállításon egyetlen tárgy sem illusztrál.) Tematikus kiemelést kap még a teremben az egyiptomi

6. kép. Kutyát tartó törpe mésző szobrocskája. Középbírodalom (a szerző felvétele)

7. kép. Ösbüsz. Újbirodalom, 19. dinasztia (a szerző felvétele)

sírépítmény egyik legfontosabb kultikus eleme, az áljtó, az állatkultuszok, a mumifikálás során eltávolított belső szervek tárolására szolgáló kanopuszedények és az elhunyt túlvilági munkáját elvégző usébtí szobrocskák.

Számos olyan kisebb darabot is bemutat az újrendezett kiállítás, amelyek korábban nem voltak láthatók, például egy kutyát tartó törpe mészke szobrocskáját a Középbírodalomból (6. kép). A sztélék között egy meglehetősen ritka tárgytípust is felfedezhetünk, egy ún. ösbüszöt (7. kép). A túlvilági vezetők körét bővítik a Ptolemaiosz-kori múmiapólyák, amelyek a *Halottak könyvéből* tartalmaznak részleteket; érdekességük

persze inkább a mondásokhoz tartozó vignetták (képjelenetek) lendületes, ámde vázlatosnak ható rajzaiban rejlik.

Az egyiptomi kiállítás előtti előcsarnokban egy különleges tárlót tekinthetünk meg, amely ókori keleti tárgyak tematikus csoportjait mutatja be. A műtárgyak az Egyiptomi és az Antik Gyűjteményből, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárából, az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéke gyűjteményéből, illetve egy magángyűjtőtől származnak. Az összeállítást Niederreiter Zoltán assziriológus tervezte és készítette elő. A válogatás értelemszerűen épp csak ízelítőt nyújt egyes területek és kultúrák jellegzetes darabjaiból, de nagy örömmel tapasztaltam, hogy a tárlót kiegészítendő, egy részletes, képekkel illusztrált leírás jelenik meg az ékírás rendszeréről. Saját megfigyelésből kiindulva, miszerint az egyiptológiai képzettséggel nem rendelkező ismerőseim leginkább a hieroglif írás „rejtelmére” kíváncsiak, és a közös múzeumi látogatások során elsősorban egyes nevek, szócsoportok kiolvasását követelik tőlem, érdemes lenne elgondolkodni egy hasonló magyarázó panel felállításáról, amely az egyiptomi írás alapelveit, az írásjelek kombinációs szabályait magyarázza el néhány egyszerű példa segítségével.

Az új kiállítás külső megjelenése, pazar látványterve nemzetközi színvonalú, és csak felsőfokú jelzőkkel írható le. Az ókori egyiptomi kultúrára vonatkozó háttértudást és ismereteket összegző szövegek és tematikus leírások rendkívül informatívak, és tömör megfogalmazásuk ellenére is jól követhetők. A rengeteg szöveges információ megértése és a tárgyak vizuális befogadása közötti kapcsolatteremtés azonban igen nagy koncentrációt igényel a látogatótól, így továbbra is fontos szerep hárul a szakmai tárlatvezetésekre és a múzeumpedagógiára. A kiállítás megtekintésekor természetesen igénybe vehetők a legújabb technikai eszközök is: *audio guide* (több nyelven, gyermekek számára készült változatban is), illetve okostelefonra ingyenesen letölthető alkalmazás segíti az eligazodást. Minthogy az ókori egyiptomi kultúrát bemutató állandó kiállítás nemcsak az iskolai és egyetemi képzést egészíti ki szinte kötelező jelleggel, hanem tagadhatatlanul a múzeumlátogató nagyközönség egyik időtálló kedvence, kollégáimmal biztosan nem maradunk egyedül az újrainyitás felett érzett örömmünkben. A megújított koncepció és a modern szemléletű újrendezés pedig nemcsak a régi látogatókat csábítja majd vissza a múzeumba, hanem bizonyosan az érdeklődők egy teljesen új táborának figyelmét fogja Egyiptom és általában az ókori kultúrák felé fordítani.

Jegyzetek

1 Ez a kezdeményezés tökéletes párhuzamot mutat az Antik Gyűjtemény néhány éve elindított, „Az évszak műtárgya” című kamarakiállítás-sorozatával, amelyről az *Ókor* folyóirat is rendszeresen tudósít.

2 A varázsbottal korábban az *Ókorban* Kóthay Katalin Anna írásában találkozhattunk: „Mágikus-rituális eszközök az egyiptomi késő középbírodalmi régészeti leletanyagban: egy tárgycsoport külső és belső határai” (2013/1, 12–21).

Hagyományteremtő szándékkal indította útjára 2003 telén a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye „Az évszak műtárgya” kamarakiállítás-sorozatát. A sorozat fő célja, hogy rendszeresen a közönség elé tárja a Gyűjteményben folyó munka eredményeit: egy-egy újonnan megszerzett, illetve restaurált művet, vagy olyanokat, amelyekről új és bemutatásra érdemes tudományos eredmények születtek

A kiállítás-sorozat weboldala:
classics.mfab.hu/antik_gyujtemeny/evszak_mutargya

Africa és Ifrīqiya között – Késő ókori kerámia Tunéziából

Hárshegyi Piroska

A korok és földrajzi területek elnevezéseit újra és újra definiálják a történelem során. Az európai-mediterrán történelem hármass felosztása Christoph Keller (Cellarius) *Historia universalis* (Egyetemes történelem, 1685–1696) című háromkötetes művében jelent meg először. Ebben a Középkor (*medium aevum*) kezdetét a kereszténység államvallássá tételéhez (313) kapcsolta. A humanisták számára az ókor végét a 476. év jelentette, amikor a germán Odoaker (476–493) Itália királyának kiáltotta ki magát, *de iure* megszüntetve ezzel a Nyugatrómai Birodalmat. Napjainkban viszont egészen a 7. században bekövetkezett arab hódításig terjesztik ki az ókor időbeli határát, ugyanis a mediterrán világ gazdasági egysége és hellénizált kultúrája egészen eddig folyamatosnak tekinthető.

A mai Tunézia a bennszülött berber, a görög–római és a germán (vandál) kultúra fúziójának köszönhetően sokszínű hagyományokkal rendelkező terület volt a késő ókorban, amelyet tovább gazdagítottak a pogány vallások és a kereszténység különböző áramlatai. Ráadásul többször is gazdát cserélt ebben az időszakban. Diocletianus császár (284–305) közigazgatási reformját követően a korábban a Római Birodalom Africa Proconsularis tartományához tartozó területet Africa Byzacena néven új provinciává szervezték. 439-ben Geiserich vandál uralkodó elfoglalta, és Karthágó bevételével biztosította az észak-afrikai vandál királyság megalakulását. 533-ban I. Justinianus (527–565) császár hadvezére, Belisarius a Keletrómai Birodalomhoz csatolta a területet. A következő másfélszáz évben Bizánc fennhatóságát a helyi, berber törzsek felkelései sem tudták megingatni. Végül a 7. század második felében az Egyiptom irányából érkező arab hódítás során az Omajjád-dinasztia uralma alá került.

Úgy gondolhatnánk, hogy a politikai viharok és háborúk visszavetették a területnek ekkor már évszázadok óta virágzó gazdaságát. Nem így történt. A vandál királyságban továbbra is a görög–római kultúra jelentette az igazodási pontot, a királyok továbbra is római mintára szervezték meg a hatalmukat. Az uralomváltás ellenére a terület továbbra is erős kulturális és politikai szálakkal kötődött a Mediterráneum keleti feléhez. A görög–római életmód folyamatosságát és a kereskedelem erejét jól bizonyítja Karthágó kereskedelmi kikötőjének vandál kori felújítása vagy a fazekasközpontok lényegében folyamatos működése.

Az árutermelés központjai az észak-afrikai területek legendás gazdasági potenciállal rendelkező nagybirtokai voltak, a javak elosztása pedig az egész Mediterráneumot behálózó és ellátó tengeri kereskedelem kiindulópontjain, a kikötőkön keresztül történt. A 4. századtól a Mediterráneum minden piacára eljutottak a mai Tunézia területéről származó termékek: az amphorákban szállított bor, olaj és (a római konyhában nélkülözhetetlen) ételízesítő halszósok, az asztali finomkerámia, valamint a mécsesek. A Földközi-tengerben talált hajóroncsok tanúsága szerint ezeket a termékeket a legfontosabb exportcikkek, a gabonával együtt szállították Rómába, illetve Konstantinápolyba.

Bár a késő ókor világa folyamatosan változott és átalakult, a benne élők alapvető igényei a mindennapokban mégis változatlanok maradtak. Így a vandál uralom alatt is jelentős maradt a bor-, olaj- és halszószttermelés. Feltehetően bort szállítottak a Karthágó és Neapolis (Nabeul) környékén, a 4. század vége és az 5. század közepe között készült, kb. 3,5 liter űrtartalmú amphorákban, amelyeket hosszúkás, kardra emlékeztető alakjuk miatt *spatheion*nak neveznek (görög *spathion*: kis kard) (1. kép). Ilyen tárolóedények még olyan távoli, Európa belsejében lévő, tengeri kapcsolatokkal nem rendelkező, katonailag védett központokból is előkerülnek, mint a szlovéniai Tonovcov grad hegyi erődje, vagy a római birodalom egyik északi határ menti központja, Vindobona (Bécs), mutatva a kereskedelmi kapcsolatok intenzitását.

Az 5. század közepétől, a vandál királyság megerősödésétől kezdve az egykori római birodalom nyugati területein megszűnt a római állam által szervezett távolsági kereskedelmi rendszer. Az exportra szánt termények és áruk valószínűleg szabadpiaci kereskedelemben kerültek. A vandál időszakban a regionális kereskedelmi kapcsolatokra tevődött át a hangsúly, a különböző kikötők más-más irányban kereskedtek, függetlenül a korábbi, Karthágó-központú rendszertől. Így a tunéziai áruk a 6. század második felétől egyre inkább háttérbe szorultak a Kelet-Mediterráneumból származó cikkekkel szemben (mint például a gázai bor, vagy az egyiptomi és ciprusi vörösbetonatos kerámiaedények). Ennek az időszaknak jellegzetes termékei a Neapolis (Nabeul) és Mokinine környékén készült, a korábbinál lényegesen kisebb (általában 1–3 liter űrtartalmú), de formailag a korábbi hagyományt folytató „mini *spatheion*”-amphorák (2. kép).

1. kép

A 3. század közepétől a Római Birodalom katonai helyzete fokozatosan súlyosbodott, így a tunéziai műhelyekben tömegével gyártott finomkerámia (az ún. terra sigillata chiara) északi exportja is egyre nehezebbé vált. Mégis feltűnnek ilyen edények a Duna-vidék nagyobb központjaiban, ahol már – látványos szerénységük ellenére – a luxust jelentették. Ilyenek a közép-tunéziai Sidi Marzouk Tounsiban 275 és 400 között készült, díszes, narancssárga bevonatos tálak (3. kép). Bár sorozatban készültek, az edények peremére, olykor az oldalára vagy aljára, külön felhelyezett (applikált) díszítőmotívumok (például futó állatalakok, növényi motívumok, különálló ala-

2. kép

koból komponált bibliai- vagy vadászjelenetek) szabad variációjának köszönhetően mégis egyedi darabokká váltak.

A késő római – kora bizánci korszak elterjedt exportcikkei voltak az észak-afrikai, gipszmintákban készült világítóeszközök, az olajjal működtetett mécsek is. Lapjukat (*discus*) gyakran bibliai-keresztény motívumok díszítik, ezért „ókeresztény” tárgyakként szokás tekinteni őket. Ezeket a mécseket azonban nem csupán keresztény környezetben gyártották vagy használták, díszítésük a kor sokszínű kultúráját tükrözi: ebben a kultúrában a pogányság és kereszténység egymással folyamatos kölcsönhatásban állt, és mindkettő a hellénizált, befogadói természetű látásmódból táplálkozott. Ezért nem meglepő, hogy a Közép-Tunéziában készült mécsek díszítése olyannyira változatos: az 5–6. században éppúgy megjelennek a korábbi időszakok állatalakjai – így az oroszlán (4–5. kép) vagy a vadászat témája (6. kép) –, mint a fiatalabb hagyományra visszatekintő Krisztus(?)-ábrázolás (7. kép), vagy a gyakori Krisztus-monogram.

Látjuk tehát, hogy az észak-afrikai kerámiaipar jellege alapvetően változatlan maradt a 4. század közepe és a 7. század

3. kép

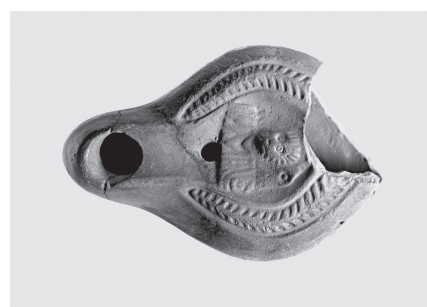
4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

vége között. A fordulatra csak az Egyiptom irányából érkező arab hódítással került sor, amikor az egykori Africa provincia terményei, kereskedelmi cikkei és gazdasági ereje Európa számára hosszú időre elérhetetlenné váltak. Africa Byzacena,

a római birodalom gazdaságilag és kulturálisan egyik legsikeresebb tartománya, majd a vandál királyság központi területe immár Ifriqiya részeként betagolódtott egy minden tekintetben új, iszlám birodalom rendszerébe.

Ajánlott irodalom

- Bonifay, M. 2004. *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. British Archaeological Reports International Series 1301. Oxford.
- Bowersock, G. W. 1990. *Hellenism in Late Antiquity*. Thomas Spencer Jerome Lectures. Ann Arbor.
- Mackensen, M. 2003. „Production of 3rd Century Sigillata A/C (C1–2) or el-Aouja Ware and Its Transition to Sigillata C3 with Appliqué Decoration in Central Tunisia”: *RCRF Acta* 38, 279–286.
- Mackensen, M. 2006. „The Study of 3rd Century African Red Slip Ware Based on the Evidence from Tunisia”: D. Malfitana – J. Poblome – J. Lund (szerk.): *Old Pottery in a New Century: Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies (Atti del Convegno Internazionale di Studi, Catania, 22-24 Aprile 2004)*. Monografie dell'Istituto per i beni archeologici e monumentali. Catania, 105–124.
- Merrills, A. 2004. „Vandals, Romans and Berbers: Understanding Late Antique North Africa”: A. Merrills (szerk.): *Vandals, Romans*

- and Berbers: New Perspectives on Late Antique North Africa*. Burlington, 3–28.
- Reynolds, P. 2010. *Hispania and the Roman Mediterranean AD 100–700: Ceramics and Trade*. London.

Az évszak műtárgya – 2013. tél
Szépművészeti Múzeum, Reneszánsz Csarnok
2013. december 17. – 2014. március 2.
A fényképeket Mátyus László készítette

A kiállítás a Napfolt Kft.
Támogatásával valósult meg.

Szemanúk a trójai háborúról. Krétai Dictys, Frígiai Dares és Philostratosz szövegei. Fordította Hajdu Péter, Bolonyai Gábor et al. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011, 291 oldal, 3290 Ft.

Homéros eposzai az európai kultúra alapszövegeiként mindmáig meghatározzák a trójai háborúról – nem elsősorban mint történeti eseményről, hanem mint legendáról – alkotott képünket. Az *Ilias* és az *Odysseia* ugyanakkor már az ókorban sem a szó szoros értelmében kanonizált elbeszélések voltak, s nem csupán azért, mert a háborúnak csak egyes szakaszait, illetve Odysseus hazatérését dolgozzák fel: a görög(–római) mítoszok alapjellemezője, hogy egymást sok esetben kiegészítő vagy pontosító, gyakran viszont egymásnak ellentmondó változatokban léteznek, melyek bár nem egyenrangúak, ami elterjedtségüket illeti, de egyaránt érvényesek. A ciklikus eposzok (már amennyire a ránk maradt töredékek és összefoglalók alapján ez megállapítható), az archaikus lírai költemények és a tragédiák számos ponton máshogyan mesélték a trójai háború eseményeit, mint az *Ilias* és az *Odysseia*. A homérosi eposzok ráadásul igen korán kritika tárgyává is váltak, elsősorban a filozófusok és a történetírók részéről, például az istenábrázolás és a görög sereg valószínűtlenségét itélte létszáma tekintetében.

A mítoszvariánsok és a Homéros-kritika mellett ismerünk még egy különleges ókori szövegcsoportot, melynek képviselői műfaji szempontból eltérőek ugyan, az alkalmazott mitográfiai stratégiát tekintve viszont rendkívül hasonlóan egymásra. Olyan szövegekről van szó, melyek szerzői azáltal próbálják Homéroszt megcáfolni, illetve a homérosi beszámoló nál pontosabbat, részletesebbet és meggyőzőbbet nyújtani, hogy olyan fikatív elbeszélőt konstruálnak, aki maga is részt vett a háborúban, tehát az évszázadokkal később élt Homérosszal szemben szemtanúja volt az eseményeknek.

A Gondolat Kiadó *Electa* sorozatában megjelent fordításkötet három ilyen szöveget tesz hozzáférhetővé magyar nyelven elsőként, bevezetővel és jegyzetekkel ellátva. Az első a görögök oldalán harcoló Krétai Dictys *Trójai naplója* Hajdu Péter fordításában (melyet 2004 és 2006 között az *Ókor* már részletekben közölt): a fikció szerint szerzője faháncsra írta föníciai nyelven vagy legalább-

is föníciai betűkkel, és a sírjából került elő Nero uralkodása idején, aki görögre fordíttatta, s ezt a szöveget ültette át latinra egy bizonyos Septimius. A második, Dictysnél lényegesen rövidebb és egyszerűbb beszámolót, a *Trója pusztulását* (szintén Hajdu Péter fordítása) a szöveg a trójai oldalon harcoló Frígiai Daresnek tulajdonítja: kéziratát a bevezető levél szerint Cornelius Nepos találta meg Athénban (természetesen ezúttal is fikcióról van szó), és fordította latinra. A harmadik szöveg a legterjedelmesebb, stílusban legmagasabb színvonalú, s irodalmi szempontból is a legösszetettebb: Flavius Philostratos *Hőstörténet* című dialógusa (Bolonyai Gábor és tanítványai fordítása), melyben a Helléspontos közelében élő szőlősgazda beszélget egy föníciai utazóval arról, hogy miket szokott mesélni neki Prótesilaos, a trójai háború első görög áldozata, aki azonban hērós-kultuszban részesül, s ebben az értelemben öröklétet élvez.

A kötet egészéhez nem született előszó, csupán a fordításokhoz külön-külön, s ezek terjedelme jól tükrözi az egyes szövegek hosszát, illetve összetettségét. A Dictyshöz írt bevezető (9–16. o.) – külön előszó híján – szükségképpen a kötet bevezetőjének szerepét is ellátja, sőt valójában részletesebben foglalkozik a „szemanúi beszámolók” műfaji jellegzetességeivel, valamint irodalom- és művelődéstörténeti kontextusával, mint magával a Dictys-szöveggel. Nyilvánvalóan fordítói-szerkesztői döntésről van szó, nem pedig arról, hogy a bevezető szerzője ne ismerné mélyrehatóan a tárgyalt szöveget: Hajdu korábban részletes tanulmányt közölt e tárgyban (*Antik Tanulmányok* 46 [2002] 241–250 = *Már a régi görögök is*. Balassi, Budapest, 2004, 98–116). A bevezető műfaja természetesen nem teszi lehetővé, illetve szükségessé bizonyos problémák részletes tárgyalását, de úgy vélem, érdemes lett volna érinteni éppen azt a két szempontot, melyet a korábbi tanulmány részletesen tárgyalt.

Az első a szöveg kutatástörténete. Ezt nemcsak az teszi érdekessé és tanulságossá, hogy az eredeti görög szöveg töredékeit tartalmazó két papirusz később vált ismertté, mint a latin fordítás (14. o.), hanem az is, hogy éppen a papirusz előkerülése bizonyította azt, amit a kutatók korábban filológiai eszközökkel már kikövetkeztettek, ti. hogy az elterjedt

vélekedéssel ellentétben a latin szöveg valóban fordítás, nem csupán akként állítja be magát. A kérdés röviden felmerül egyébként a Dares szövegéhez írott bevezetőben (103. o.), mivel ez utóbbi szöveg esetében ugyancsak megkérdőjelezték a görög eredeti létét (ráadásul itt nem is került elő görög papirusz) – ám a téma felvetése ezúttal úgy hat, mintha inkább csak visszautalna valamire, amit a Dictys-bevezető részletesebben tárgyalt.

A másik hiányzó szempont a római közönség feltételezhető reakciója: Dictys görög, és elbeszélése is határozottan görögpartí, a rómaiak viszont éppenséggel a trójaiaktól származtatták magukat. Hajdu ezt a kérdést igen árnyaltan tárgyalja korábbi tanulmányában, hangsúlyozva, hogy a késő ókori római olvasó számára a görögséggel évszázadok óta fennálló szoros kulturális kapcsolat, illetve a civilizált nyugatnak a barbár kelettel való szembeállítására legalább annyira erős identitásképző erő lehetett, mint a trójaiakhoz fűződő rokonság legendája.

Ezektől az észrevételektől eltekintve a bevezető jó áttekintést ad a fikatív szemanúi beszámoló műfajának alapvető technikáiról: a Homéros által említett részletek pontosításáról egyrészről, másrészről viszont a szemléleti korrekcióról a deheroizálás, a racionalizálás és a politikai szempontok hangsúlyozása révén. A következő, Dares szövegéhez írott bevezető (103–105. o.) a *Trója pusztulása* legérdekesebb vonásaként azt emeli ki, hogy bár az elbeszélő trójai, mégsem mutatkozik elfogultan Trója-partinak: azt sugallja, hogy bár a trójaiak igazabb ügyet képviselnek, de szervezettségben és bátorságban elmaradnak a görögöktől, végül pedig morálisan is összeomlanak: párthasadás jön létre, s a két csoport már inkább egymás ellen, mintsem a görögök ellen harcol.

Bolonyai Gábor bevezetője a *Hőstörténet*hez (133–159. o.) valójában inkább tanulmánynak nevezhető. Terjedelmét és mélységét indokolja, hogy a Philostratos-dialógus a kötetben szereplő szövegek közül a legösszetettebb, illetve szerzőjéről is több információval rendelkezünk. Philostratos az egyik legfőbb képviselője (és egyben névadója) a „második szofisztika” néven ismert intellektuális (tehát nem kizárólag irodalmi) áramlatnak, melynek legfőbb jellemzője a görög kulturális hagyományhoz való

viszony tudatos megerősítése és újrafogalmazása a Római Birodalom jelentette társadalmi, kulturális és politikai keretek között. Bolonyai ebbe a művelődéstörténeti kontextusba ágyazva röviden összefoglalja Philostratos életét és írói-szóno ki munkásságát, majd tárgyalja a műfaji előzményeket (itt néhány átfedés fedezhető fel a Dictys-bevezetővel) és újításokat, felvázolja a mű szerkezetét. Végül részletesen vizsgálja a *Hőstörténet* vallástörténeti vonatkozásait, szembeállítva két értelmezői gyakorlatot: egyes kutatók valódi megtérésként értelmezik mindazt, ahogyan az utazó a szőlősgazda által Prótesilaosról és a trójai háborúról elmondottakra reagál, mások viszont a második szofisztikára jellemző irodalmi játéknak. Bolonyai álláspontja ebben a kérdésben óvatos és kiegyensúlyozott: szerinte Philostratos nem folytat propagandát a hēróskultuszok mellett, de nem is figurázza ki őket, hanem a dialogikus formát kihasználva éppen a hívő és a nem hívő álláspontja közötti konfliktust viszi színre, a döntést az olvasóra hagyva (139. o.).

Maguk a fordítások jól érzékeltetik az eredeti latin és görög szövegek stílusát: Dictys szövege visszafogott, de igényes, Daresé meglehetősen egyszerű, Philostratos *Hőstörténete* pedig könnyed, mégis elegáns stílusú, „értelmiségi” beszélgetést tár az olvasó elé. A könnyen olvasható, élvezetes és ugyanakkor megbízható fordításokhoz két megjegyzést fűznék csupán – mindkettő a *Trójai napló*ra vonatkozik. Ellentétben Daresszel, aki végig megtartja a harmadik személyű elbeszélést, sőt (az antik szövegekre jellemző elbeszélői technikával élve) magára mint elbeszélőre is harmadik személyben utal, Dictys nemcsak „görögöket” és „trójaiakat” említ, hanem „a mieinket” is, jobban hangsúlyozza tehát saját érintettségét az elbeszélte történetben. Hajdu Péter Dictys-fordításában azonban gyakran (de nem minden esetben) cseréli a „görögöket” és a „mieinket” a latin szövegben egyébként került „mi”-re. Nem feltétlenül hibának tekintem ezt, mindeneset-

re olyan fordítói tendenciáról van szó, amely tovább erősíti a Dictys és Dares elbeszélői stílusa közt amúgy is kitapintható különbséget.

A fent említett papirusztöredékek továbbá arra is lehetőséget adtak a kutatóknak, hogy a latin Dictys stílusát ne csak Daresével, hanem a görög eredeti előkerült részleteivel is összehasonlítsák. Mint Hajdu a Dictys-bevezetőben említi, Septimius tartalmilag hű fordításra törekedett, de a saját szövegét a görögénél magasabb stílári szintre emelte (14. o.). Egy rövid szövegrész példáján ezt a fordításkötet olvasója számára is be lehetett volna mutatni. Erre alkalmasnak látszik például a 4. könyv 12. fejezete, ahol a papirusz szövege többé-kevésbé hiánytalan.

Így hangzik a görög eredeti (K. D. fordításában): „Aias rábízta a holttestet *Diomédés kísérőire, hogy védjék, és először* Asiost, Dymas fiát, Hekabé testvérét találta el dárdájával, majd pedig Nastést és Amphimachost, a karok vezéreit. *Mellette állt* Aias és Sthenelos, és gyilkolta *az első sorban harcolókat*. Majd miután *sok szövetségeseük* rendezetlen sorokban *elmenekült, s magukat a barbárokat is ellenállás nélkül kaszabolták le, s már nem tudtak* tovább ellenállni, [a görögök] *addig üldözték őket, amíg be nem értek falaik mögé.*”

Ez pedig Septimius fordítása (Hajdu Péter fordításában): „Aias átadta *kísérőinek* a holttestet, és megölte Asiust, Dymas fiát, Hecuba testvérét, aki először *akadt útjába*. Ezután *még sokakat* eltalált dárdával: *mindenkit, aki csak hajításnyi távolságon belül felbukkant, köztük* Nastest és Amphimachust, Caria urait. *Oileus fia, Aias és Sthenelus együtt harcoltak, és sok ellenséget vágtak le vagy futamítottak meg*. A trójaiak, mikor látták temérdek veszteségüket, hogy a biztos harcrend teljesen felbomlott, és az ellenállásra már *semmi remény sem maradt, szétszórta, összevissza kezdtek a kapukhoz rohanni, mert csak a falakban volt bizodaluk*. Üldözés közben még rengeteget kaszaboltunk le közülük.”

Septimius tehát egyrészt apró részletekkel gazdagítja az elbeszélést (Aias mindenkit megöl, aki útjába akad), pontosít (megkülönbözteti Oileus fiát, vagyis a „Kis” Aias-t a korábban említett „Nagyót”), és jobban érzékelteti a trójaiak lelkiállapotát (az ellenállásra semmi remény, csak a falak védelmében bíznak). Másutt viszont éppenséggel elhagy egy-egy elemet (például Diomédés kísérői helyett Aias sajátjait említi), de akár ez is szolgálhatja adott esetben az elbeszélés lendületesebbé és ezáltal élvezetesebbé tételét (például a görög szövegben a trójaiak és szövetségeseik megkülönböztetése ebben a jelenetben nem tűnik fontosnak). A változtatások néhány esetben több mint stíláriusak, és ha nem is döntő fontosságú, de tartalmi módosításoknak tekinthetők. Septimius fordítása ezeken a pontokon tehát mintegy „kilép a fordított szöveg árnyékából”, és saját mítoszvariánst hoz létre.

A fiktív szemtanúi beszámolók érdekességei – jellegükből fakadóan – nem utolsósorban a részletekben mutatkoznak meg, s ezek tárgyalása túlmutatna a kötetről írott recenzió keretein. Dictys, Dares és Philostratos szövegei ugyanakkor nemcsak az irodalmi hamisítás és hagyományozott elbeszélésekkel való játszadozás példái, hanem a maguk eszközeivel a trójai háború történetének újrainírása közben közvetlen vagy közvetett módon a múlt megismerhetőségének, a kulturális emlékezet fenntartásának valódi és fiktív, szóbeli és írásos, transzcendens és hétköznapi eszközeit állítják szembe egymással. Ha mindehhez még azt is hozzátesszük, hogy a nyelvismeret hiánya folytán a középkorban nem a görög eposzok, hanem éppen Dictys és Dares szövegei voltak a trójai háború mervadó elbeszélései, illetve a formálódó népnyelvi irodalmak Trója-regényeinek fő mintái és forrásai, talán nem is kell bővebben indokolni, miért lehet hasznos e kötet nemcsak az antik, hanem a későbbi irodalom- és kultúrtörténet iránt érdeklődők számára is.

Kozák Dániel

TEMATIKUS SZÁMAINK 2014-BEN

2014/1 VÁROS

Az *Ókor* jövő évi első száma az elmúlt évtizedekben szinte önálló tudományággá vált „urban/metropolitan studies” (városkutatás) lehetőségeit szeretné bemutatni az ókor adta történeti kereteken belül. Az ókor kutatói számára óriási kihívás, hogy miképpen használhatók fel a nagyvároskutatás interdiszciplináris alapokon nyugvó módszerei az ókori nagyvárosok jobb megértéséhez, amelyek egyfelől, legalábbis kulturális reprezentációikat tekintve, persze sok hasonlóságot mutatnak a modern metropoliszokéval, másfelől viszont egy olyan történeti korszakhoz kapcsolódnak, amelyben a modern nagyvárost konstituáló technikai, diszkurzív, társadalmi stb. keretfeltételek nem adták. A lehető legegyszerűbben feltéve a kérdést: beszélhetünk-e bármiféle „modernitásról” akkor, amikor – Simmel híres esszéjére utalva – az ókori nagyvárosokat és szellemi életüket vizsgáljuk? Vagy felfedezhetjük-e, legalábbis az ókori nagyvárosokat tematizáló irodalomban, a kaleidoszkopikus érzékelés nyomait?

A tematikus összeállításban – miközben többek közt ezekre a kérdésekre keressük a választ – olyan alapvető témákat szándékozunk bemutatni, mint a különféle birodalmi központok politikai, vallási, kereskedelmi jelentősége, a város eszméje, a város mint emlékezeti helyek együttese, illetve önálló emlékezeti hely, városok és alapító mítoszai, gyarmatváros és anyaváros (métropolis) kapcsolatai s ennek gazdasági, vallási vetületei, akropolisok és nekropolisok.

A cikkek beérkezésének határideje: 2014. március 1.

2014/3 ÁLLAT

Jövő évi 3. lapszámunkban egy olyan tematikus összeállítást közlünk, amely a mai kultúratudományok egyik legaktuálisabb, az állat koronként változó felfogására, illetve ember és állat változó viszonyára irányuló kérdéséből indul ki (vö. „animal studies”, „human–animal studies”), s vonatkoztatja azt az ókori civilizációkra. Az állat témája nagyon sokféle megközelítést tesz lehetővé, az archeozoológiától az állatok domesztikálásának vetületein, a különféle állatok mitológiai és vallástörténeti jelentőségének feltárásán át az állatszimbolikáig, a képzőművészeti és irodalmi állatábrázolásokig vagy éppen az állathoz való viszonyulás lehetséges filozófiai felfogásaiig, nem is beszélve az állat alakú istenségek, istenábrázolások, istenszimbólumok gazdag témaköréről. Amikor állatokról van szó, akkor persze az emberi állapot definíciójáról és hatáiról is beszélünk: az állatok mindenkor felfogása tükörképe annak, ahogyan az adott korban és civilizációban az embert mint olyat értelmezték.

Néhány kedvcsináló kérdés a Reed College egyik kurzusa alapján (<http://www.reed.edu/classics/courses.html>): Hogyan gondoltak az ókoriak kedvenceikre? Hogyan domesztikálták és tartották igitonó állataikat? Hogyan szembesültek az egzotikus állatokkal? Milyen szokások és szabályok voltak érvényesek az állatok feláldozásával, megevésével, katonai célokra, szórakozásra vagy látványosságra való felhasználásával kapcsolatban? Milyen lehetőségei és korlátai voltak az állatmetaforáknak? Milyen módozatai voltak az ember–állat bináris oppozíció megkérdőjelezésének vagy felborításának? A metamorfózis-irodalom mit árul el azokról az attitűdökről, amelyek az állat állat és/vagy személy mivoltához fűződtek? A művészi ábrázolások és a régészeti anyag miképpen egészítik ki és bonyolítják az írott forrásokat? Az állatokról szóló ókori irodalom milyen hatást gyakorolt a későbbi hagyományokra?

A cikkek beérkezésének határideje: 2014. június 15.

Formai kritériumok:

<http://okorportal.hu/folyoirat/szerzoinknek>